

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELÂGATI BİLİM DALI

ZECCÂC'IN ME'ÂNİ'L-KUR'ÂN VE İ'RÂBUH ADLI ESERİNİN
DİL VE GRAMER AÇISINDAN İNCELENMESİ

(DOKTORA TEZİ)

Mucahit EKİNCİ

BURSA – 2023

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ARAP DİLİ VE BELÂGATI BİLİM DALI

**ZECCÂC'IN ME'ÂNİ'L-KUR'ÂN VE İ'RÂBUH ADLI
ESERİNİN DİL VE GRAMER AÇISINDAN İNCELENMESİ**

(DOKTORA TEZİ)

Mucahit EKİNCİ

Danışman

Doç. Dr. Hasan TAŞDELEN

BURSA – 2023

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ/ ARAPDİLİ VE BELAĞATI

Bilim Dalı'nda 711523035 numaralı

**hazırladığı “ZECCÂC’IN ME‘ÂNİ’L-KUR’ÂN VE İ‘RÂBUH ADLI ESERİNİN
DİL VE GRAMER AÇISINDAN İNCELENMESİ” başlıklı (/doktora) tezi ile ilgili
savunma sınavı,/...../20.... günü - saatleri
arasında yapılmıştır. Alınan cevaplar sonunda adayın**

(başarılı / başarısız) olduğuna

(oybirliği / oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu

Başkanı)

Akademik Unvanı, Adı Soyadı

Üniversitesi

Üye

Üye

Akademik Unvanı, Adı Soyadı

Akademik Unvanı, Adı Soyadı

Üniversitesi

Üniversitesi

Üye

Akademik Unvanı, Adı Soyadı

Üniversitesi

..../..../ 20....

Yemin Metni

Yüksek Lisans / Doktora tezi olarak sunduğum “ZECCÂC’IN ME‘ÂNÎ’L-KUR’ÂN VE İRÂBUH ADLI ESERİNİN DİL VE GRAMER AÇISINDAN İNCELENMESİ” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntılarının kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve

İmza

Adı Soyadı: MUCAHİT EKİNCİ

Öğrenci No: 711523035

Anabilim Dalı: TEMEL İSLAM BİLİMLERİ

Programı: DOKTORA

Tezin Türü: Yüksek Lisans / Doktora / Sanatta Yeterlilik

ÖZET

Yazar adı soyadı	Mucahit EKİNCİ
Üniversite	Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim dalı	Temel İslam Bilimleri
Bilim dalı	Arap Dili ve Belagatı
Tezin niteliği	Doktora
Mezuniyet tarihi/...../20....
Tez danışmanı	Hasan TAŞDELEN

ZECCÂC'IN ME'ÂNİ'L-KUR'ÂN VE İ'RÂBUH ADLI ESERİNİN DİL VE GRAMER AÇISINDAN İNCELENMESİ

Hicri üçüncü ve dördüncü asırlarda yaşamış olan Ebû İshâk ez-Zeccâc (ö. 311/923), Arap dilinin önde gelen âlimlerinden biridir. Arap dili alanında muhtelif eserler telif eden Zeccâc'ın, en önemli eseri *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhu* adlı tefsiridir. Eserindeki asıl gayesi Kur'ân'ı dil yönünden açıklamak olan Zeccâc, tefsir rivayetleri, nüzûl sebebi, kelâmî ve fikhî görüşlere ikinci derecede yer vermiştir. Müellifin kendisiyle meşhur olduğu *Me'âni'l-Kur'ân*'ı gerek tefsir gerekse filoloji yönünden günümüze kadar ulaşabilen eserlerin en zenginidir.

Bu çalışma giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, araştırmanın amacı, yöntemi ve kaynakları ele alınmıştır. Birinci bölümde, Zeccâc'ın hayat hikâyesi, eserleri ve ilmî yönü araştırılmıştır. Zeccâc'ın fikir dünyasının oluşmasında etkili olan ve Zeccâc'tan etkilenen şahsiyetler hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eseri dilbilimsel açıdan incelenmiştir. Eserin yazılma sebebi, eserde kullanılan metot ve eserin muhtevası gibi konular ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise, tezin asıl gayesi olan Zeccâc'ın, *Me'âni'l-Kur'ân*'ında lugat, nahiv ve sarf alanında ortaya koyduğu görüşleri örneklerle tespit edilmiştir. Bazı tartışmalı konularda Basra ve Kûfe ekollerinin temel görüşlerine müracaat edilerek Zeccâc'ın görüşleriyle karşılaştırmalar yapılmıştır. Çalışma sonuç ve kaynakça bölümleriyle son bulmuştur.

Anahtar kelimeler: Zeccâc, Me'âni'l-Kur'ân, Lugat, Sarf, Nahiv.

ABSTRACT

Name & surname	Mucahit EKİNCİ
University	Bursa Uludağ University
Institute	Institute of Social Sciences
Field	Basic Islamic Sciences
Subfield	Arabic Language and Literature
Degree awarded	Ph.D.
Date of degree awarded/...../20....
Supervisor	Hasan TAŞDELEN

A STUDY OF AL-ZAJJĀJ'S MA'ĀNĪ AL-QUR'ĀN WA I'RĀBUH IN TERMS OF GRAMMAR AND LANGUAGE

Abū Ishāq al-Zajjāj (d. 311/923), who lived in the third and fourth hijri centuries, is one of the leading scholars of the Arabic language. The most important work of Zajjāj, who wrote various works in the field of Arabic language, is his tafsir called Ma'ānī al-Qur'ān wa i'rābuhi. Zajjāj, whose main purpose in his work was to explain the Qur'an in terms of language, gave secondary place to tafsir narrations, the occasion of revelation, and theological and jurisprudential views. Ma'ānī al-Qur'ān, which the author is famous with it, is the richest of the works that have survived to the present day, in terms of both tafsir and philology. This study consists of an introduction and three main chapters. In the introduction, the purpose, method, sources of the study are addressed. In the first chapter, Zajjāj's life story, works and scientific aspects are examined. This chapter contains information about the individuals who were influential in the formation of Zajjāj's world of ideas and who were affected by Zajjāj. In the second chapter, Zajjāj's work called Ma'ānī al-Qur'ān is analyzed linguistically. Subjects such as the reason for writing the work, the method used in the work and the content of the work are addressed. In the third chapter, the views of Zajjāj in his Ma'ānī al-Qur'ān in the field of lexicon, syntax, and grammar, which is the main purpose of the present thesis, are determined with examples. On some controversial issues, the essential views of the Basrah and Kūfa schools are consulted and compared with the views of Zajjāj. The study ends with the conclusion and bibliography sections.

Keywords: Abū Ishāq al-Zajjāj, Ma'ānī al-Qur'ān, Lexicon, Grammar, Syntax.

ÖNSÖZ

Ebû İshâk ez-Zeccâc (ö. 311/923), Arap dilinin önde gelen âlimlerinden biridir. Arap dili alanında çeşitli eserler kaleme alan Zeccâc'ın en önemli eseri, çalışmamıza konu olan *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhu* adlı tefsiridir. Zeccâc, bu tefsirinde asıl hedef olarak Kur'ân'ı dil yönünden açıklamaya çalışmış; tefsir rivayetleri, nüzûl sebebi, kelâmî ve fikhî görüşler gibi meselelere ise ikincil olarak yer vermiştir. Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân*'ı gerek tefsir, gerekse filoloji yönünden günümüze ulaşan eserlerin en zenginlerinden biridir. *Me'âni'l-Kur'ân*'ı sarf ve nahiv açısından inceleyen bu çalışma giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, araştırmanın amacı, yöntemi ve kaynakları ele alınmış; birinci bölümde, Zeccâc'ın hayatı, eserleri ve ilmî yönü araştırılmıştır. İkinci bölümde Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân*'ı incelenmiş, eserin yazılma sebebi, eserde kullanılan metot ve eserin muhtevası gibi konular ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise tezin asıl gayesi olarak Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân*'da lugat, nahiv ve sarf alanında ortaya koyduğu görüşleri örneklerle tespit edilmiştir.

Çalışma boyunca teşvik ve yönlendirmeleriyle desteğini esirgemeyen, çalışmanın son halini almasında önemli katkıları olan danışman hocam Doç. Dr. Hasan Taşdelen'e çok teşekkür ederim. Çalışmayı dikkatle inceleyip kıymetli görüşleriyle çalışmanın olgunlaşmasını sağlayan Prof. Dr. İsmail Güler, Prof. Dr. Adem Apak, Doç. Dr. Ethem Demir ve Doç. Dr. Adnan Arslan'a müteşekkirim. Ayrıca çalışma boyunca dualarını ve desteklerini eksik etmeyen aileme de teşekkürü borç bilirim.

2023 - Bursa

Mucahit Ekinci

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	xiv
GİRİŞ	1
A. Amaç, Kapsam ve Yöntem	1
a. Çalışmanın Amacı	1
b. Çalışmanın Kapsamı	1
c. Çalışmanın Yöntemi.....	2
B. Kaynaklar ve Mevcut Çalışmalar	3
a. Çalışmanın Kaynakları	3
b. Zeccâc ve Me‘âni’l-Kur’ân’la İlgili Mevcut Çalışmalar	4
BİRİNCİ BÖLÜM.....	7
1. EBÛ İSHÂK ez-ZECCÂC VE İLMÎ HAYATI.....	7
1.1. Hayatı	7
1.1.1. Adı, Künyesi ve Lakabı	7
1.1.2. Doğumu.....	7
1.1.3. Eğitim Hayatı	8
1.1.4. Ölümü.....	10
1.2. İlmî Kişiliği	11
1.2.1. Hocaları	11
1.2.1.1. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel.....	11
1.2.1.2. Cehdamî	11

1.2.1.3. Müberred	12
1.2.1.4. Sa‘leb	15
1.2.2. Talebeleri.....	17
1.2.2.1. İbnu’s- Serrâc	17
1.2.2.2. Nehhâs.....	18
1.2.2.3. Ebu’l-Kâsım ez-Zeccâcî.....	19
1.2.2.4. Mes‘ûdî	20
1.2.2.5. Kâlî.....	21
1.2.2.6. Ezherî	22
1.2.2.7. Âmidî	22
1.2.2.8. Ebû Alî el-Fârisî.....	23
1.2.2.9. Rummânî.....	24
1.2.3. Eserleri	25
1.2.3.1. Mevcut Eserleri	25
1.2.3.1.1. Me‘âni’l-Kur‘ân ve İ‘râbuh (معاني القرآن و اعرابه).....	25
1.2.3.1.2. Tefsîru Esmâ‘illâhi’l-Husnâ (تفسير اسماء الله الحسنى).....	25
1.2.3.1.3. Kitâbu’l-İbâne ve’t-Tefhîm ‘an Me‘ânî Bismillâhirrahmânirrahîm (كتاب الابانة و التفهيم عن معاني بسم الله الرحمن الرحيم).....	26
1.2.3.1.4. Kitâbu Fe‘altu ve Ef‘altu (كتاب فعلت و أفعلت).....	27
1.2.3.1.5. Kitâbu Halki’l-İnsân (كتاب خلق الانسان).....	27
1.2.3.1.5. el-Muselles fi’l-Luġa (الملتص في اللغة).....	28
1.2.3.1.6. Mâ Yensarif ve mâ lâ Yensarif (ما ينصرف وما لا ينصرف).....	28
1.2.3.1.7. er-Red ‘ale’s-Sa‘leb fi’l-Fasîh (الرد على الثعلب في الفصيح).....	29

1.2.3.1.8. Kitâbu'l-Arûz (كتاب العروض)	30
1.2.3.1.9. Kitâbu'l-İştikâk (كتاب الاشتقاق)	30
1.2.3.1.10. Kitâbu'l-Envâ' (كتاب الأنواء)	31
1.2.3.1.11. eş-Şecere (الشجرة)	31
1.2.3.2. Günümüze Ulaşmayan Eserleri	31
1.2.3.2.1. Mâ Summiye min Câmi'il-Mantık (ما سمى من جامع المنطق)	31
1.2.3.2.2. Kitâbu'l-Ezdâd (كتاب الأضداد)	32
1.2.3.2.3. Kitâbu'l-Emâlî (كتاب الأمالي)	32
1.2.3.2.4. Kitâbu'l-Fark (كتاب الفرق)	32
1.2.3.2.5. Halku'l-Feres (خلق الفرس)	33
1.2.3.2.6. Kitâbu'l-Kavâfi (كتاب القوافي)	33
1.2.3.2.7. Kitâbun Muhtasar fi'n-Nahv (كتاب مختصر في النحو)	33
1.2.3.2.8. Kitâbu'l-Maksûr ve'l-Memdûd (كتاب المقصور والممدود)	33
1.2.3.2.9. en-Nevâdiru'l-Mufîde (النوادر المفيدة)	34
1.2.3.2.10. el-Vakf ve'l-ibtidâ' (الوقف والابتداء)	34
1.2.2.3. Kendisine Nispet Edilen Eserler	34
1.2.2.3.1. İ'râbu'l-Kur'ân (اعراب القرآن)	34
1.2.2.3.2. Hurûfu'l-Me'ânî (حروف المعاني)	34
1.2.2.3.3. Sırru'n-Nahv (سر النحو)	35
1.2.4. Mensup Olduğu Nahiv Ekolü	35

İKİNCİ BÖLÜM	40
2. ME'ÂNİ'L-KUR'ÂN VE İ'RÂBUH'UN GENEL ÖZELLİKLERİ	40
2.1. Eserin Adı	40
2.2. Muhtevâsı	41
2.2.1. Nahiv İlmi	41
2.2.2. Sarf İlmi	43
2.2.3. Lugat İlmi.....	45
2.2.4. Kıraatler.....	46
2.2.5. Lehçeler.....	48
2.2.6. Fıkıh	49
2.3. Metodu	50
2.3.1. Farklı Görüşlere Yer Verip Onlar Arasında Tercihle Bulunma.....	50
2.3.2. Tekrardan Kaçınma.....	53
2.3.3. Bazı Görüşlere İtiraz Etme.....	55
2.3.4. Anlatımı Rivayetlerle Zenginleştirme.....	57
2.3.5. Muhtemel Sorulara Cevap Verme.....	58
2.4. Kaynakları	59
2.4.1. Hasan-ı Basrî.....	60
2.4.2. Îsâ b. Ömer en-Nahvî	61
2.4.3. Ebû Amr b. Alâ	62
2.4.4. Hamza	62
2.4.5. Halîl.....	63
2.4.6. Sîbeveyh.....	64
2.4.7. Yûnus b. Habîb	65
2.4.8. Kisâî	66

2.4.9. Ferrâ	67
2.4.10. Ebu ‘Ubeyde.....	68
2.4.11. Kutrub	69
2.4.12. Ebu’l-Hasan Ahfeş	70
2.4.13. Asma‘î.....	71
2.4.14. Ahmed b. Hanbel	72
2.4.15. Mâzinî	72
2.4.16. Müberred.....	73
2.5. Etkisi.....	75
2.6. İstişhâdı.....	81
2.6.1. Kur’ân-ı Kerîm.....	82
2.6.2. Hadis	83
2.6.3. Şiir.....	85
2.6.3.1. Lugat Konusunda Şiirle İstişhâdı	86
2.6.3.2. Nahiv Konularıyla İlgili Şiirle İstişhâdı	87
2.6.3.3. Sarf Konularında Şiirle İstişhâdı.....	88
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	90
3. ME’ÂNİ’L-KUR’ÂN VE İ’RÂBUHU’NUN DİL VE GRAMER AÇISINDAN İNCELENMESİ	90
3.1. Lugat	90
3.1.1. Mu‘arreb.....	90
3.1.2. İştikâk.....	91
3.1.3. Ezdâd.....	94
3.1.4. Müşterek.....	97
3.1.5. Müterâdif.....	100

3.1.6. Müzekker ve Müennes	102
3.1.7. Kelimelerin Harekeleri	104
3.2. Sarf İlmî	105
3.2.1. Fiiller	106
3.2.1.1. Lâzım ve Müteaddî Fiiller	107
3.2.1.2. Mezîd Fiillerin İfade Ettiği Anlamlar	108
3.2.1.3. Meçhul Fiil	109
3.2.1.4. Muzâra‘at Harfinin Harekesi	110
3.2.2. Masdarlar	111
3.2.2.1. Masdarların Kalıpları	111
3.2.2.2. Masdarların Müfred Kalıbında Gelmesi	113
3.2.2.3. Masdar-ı Mîmî	114
3.2.2.4. İsm-i Masdar	116
3.2.3. İdğam	117
3.2.4. İbdâl	120
3.2.5. İ‘lâl	122
3.2.6. Müfred, Tesniye ve Cem‘	124
3.2.7. Maksûr ve Memdûd	128
3.2.8. Te‘kid Nûnu	130
3.2.9. Mubalağa İfade Eden Kelimeler	131
3.3. Nahiv İlmî	133
3.3.1. Merfu‘at	134
3.3.1.1. Fâil	134
3.3.1.2. Nâib-i Fâil	137
3.3.1.3. Mübteda ve Haber	138

3.3.1.4. Kâne ve Benzerlerinin İsmi.....	141
3.3.1.5. İnne ve Benzerlerinin Haberi	143
3.3.1.6. Leyse'ye Benzeyen Mâ ve Lâ Harflerinin İsmi	147
3.3.1.7. Cinsi Nefyeden Lâ Harfinin Haberi	149
3.3.2. Mansubat.....	150
3.3.2.1. Mef'ûl-un Mutlak.....	151
3.3.2.2. Mef'ûl-un Bih	152
3.3.2.3. Mef'ûl-un Fih.....	155
3.3.2.4. Mef'ûl-un Leh	157
3.3.2.5. Mef'ûl-un Me'ah.....	158
3.3.2.6. Kâne ve Benzerlerinin Haberi.....	159
3.3.2.7. İnne ve Benzerlerinin İsmi	161
3.3.2.8. Cinsi Nefyeden Lâ Edatının İsmi.....	163
3.3.2.9. Münâdâ.....	164
3.3.2.10. Müstesnâ	167
3.3.2.11. Hâl.....	170
3.3.2.12. Temyîz.....	172
3.3.3. Mecerûrât	174
3.3.3.1. Harf-i Cerler	175
3.3.3.2. İzâfe.....	179
3.3.4. Tevabi'	184
3.3.4.1. Atıf.....	185
3.3.4.2. Atf-ı Beyân.....	187
3.3.4.3. Sıfat	188
3.3.4.4. Bedel	190

3.3.4.5. Tekîd	192
SONUÇ.....	195
KAYNAKÇA	199
ÖZGEÇMİŞ.....	213

KISALTMALAR

AOY. : Ankara Okulu Yayınları

b. İbn

çev. : Çeviren

h.: Hicrî

hz. : Hazret-i

ö. : Ölümü

r.a. :Radiyallahuanhü/anha

s.a.v. :Sallallahu aleyhi vesellem

t.s. : Yayın tarihi yok

TDV. : Türkiye Diyanet Vakfı

thk. : Tahkik eden

v.d. : Ve diğerleri

y.y. : Yayınevi yok

GİRİŞ

A. Amaç, Kapsam ve Yöntem

a. Çalışmanın Amacı

Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân* isimli eseri icmalî tefsir türüne ait eserlerdendir. Zeccâc'ın bu eserini yazmadaki asıl amacı, Kur'an'ı dil yönünden açıklamaktır. O, eserinde tefsir rivayetlerine, âyetlerin nüzul sebeplerine, kelâm ve fıkıhla ilgili görüşlere ise ikinci derecede yer vermiştir. Dilbilimsel tefsirlerin en önemlilerinden biri olan bu eser hakkında ülkemizde kapsamlı bir çalışmanın yapılmadığı tespit edildiğinden, böyle bir konunun çalışılması gerektiği kanaati hâsıl olmuştur. Bu amaçla çalışmamızın konusu olarak Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân*'ı belirlenmiştir. Bu çalışmayla Zeccâc'ın Kur'an âyetlerini dil açısından nasıl yorumladığını görmek ve dilin tefsirde ne kadar etkin bir araç olduğunu *Me'âni'l-Kur'ân* özelinde tespit etmek amaçlanmaktadır.

b. Çalışmanın Kapsamı

Çalışma, giriş, üç bölüm ve sonuçtan ibarettir. Girişte öncelikle çalışmanın amacı, kapsamı, metodu ve kaynakları belirtilmiştir. Daha sonra filolojik tefsirin mahiyetinden kısaca söz edilmiş ve Zeccâc'ın eserinin bu alandaki konumu tespit edilmeye çalışılmıştır.

Birinci bölümde Zeccâc'ın hayatı ele alınırken adı, künyesi, lakabı, doğumu, eğitim hayatı ve ölümü hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. İlmî ve edebî kişiliği başlığı altında da hocaları, talebeleri, günümüze ulaşan ve ulaşmayan eserleri, kendisine ait olmadığı halde ona nispet edilen eserler ve bağlı olduğu nahiv ekolü hakkında gerekli açıklamalar yapılmıştır.

İkinci bölümde çalışmaya konu olan eser hakkında genel bilgiler verilmiş, bu çerçevede "Me'âni'l-Kur'ân ve İrâbuhu'nun Genel Özellikleri" başlığı altında eserin Zeccâc'a aidiyeti, muhtevası, metodu, kaynakları, etkileri ve istişhad yöntemi gibi konular ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde çalışmanın asıl konusu olarak *Me'âni'l-Kur'ân*'ın dilbilimsel açıdan tahlili yapılmıştır. Bu bağlamda sırasıyla “Lugat, Sarf İlmi, Nahiv İlmi” ana başlıkları altında ilgili konular ele alınmıştır. Böylece hem eserin dilbilimsel değeri ortaya konmaya hem de Zeccâc'ın dilciliği tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu bölümde yer alması beklenen *Me'âni'l-Kur'ân*'ın kıraat açısından tahlili, -aşağıda da görüleceği üzere- ülkemizde müstakil olarak bazı çalışmalara konu olduğu için bu çalışmada kıraatle ilgili konulara değinilmemiştir.

Sonuç kısmında da çalışmadan elde edilen veriler, genel bir değerlendirmeye ortaya konmuştur.

c. Çalışmanın Yöntemi

Araştırmanın ilk aşaması, literatür tarama ve ana kaynaklara ulaşma şeklinde başlamıştır. Bunların yanı sıra Zeccâc ve *Me'âni'l-Kur'ân*'ıyla ilgili hem Arap dünyasında hem de ülkemizde yapılmış olan klasik veya çağdaş bilimsel çalışmalar detaylı bir şekilde incelenmiş, bu çalışmalarda yer alan konumuzla ilgili bölümler tasnif edilmiştir. Literatür ve kaynak tarama aşamasında toplanan bilgi ve belgeler okunarak konumuzla ilgili gerekli bölümler belirlenmek suretiyle bilgilerin ayıklanması sağlanmıştır. Böylelikle farklı kaynaklardan elde edilen bilgiler bir araya getirilerek araştırmanın orijinal ve nesnel olması sağlanmaya çalışılmıştır.

Çalışmada İSNAD Atıf Sistemi'nin 2. edisyonu takip edilmiş, eser ve şahıs isimleri yazılırken TDV İslam Ansiklopedisi referans alınmıştır. Çalışmada ismi geçen şahısların ölüm tarihleri, isimlerinin ilk geçtiği yerde parantez içerisinde verilmiştir. Çalışmada geçen ıstılahlar hakkındaki bilgiler *el-Kâfiye fi 'İlmi'n-Nahv*, *Lisânu'l-Arab* ve *Şerhu Kitabi'l-Hudûd fi'n-Nahv* gibi kaynaklardan alınmıştır.

B. Kaynaklar ve Mevcut Çalışmalar

a. Çalışmanın Kaynakları

Çalışmanın temel kaynağı olan Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân*'ı kullanılırken Abdulcelil Abduh Şelebî'nin (1915-1995) tahkikiyle *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh* adıyla Dâru'l-Hadis tarafından Kahire'de neşredilen nüsha esas alınmıştır.

Çalışmanın özellikle birinci bölümünde gerek Zeccâc gerek hocaları ve talebeleri hakkında verilen bilgiler için şu tabakât eserlerine başvurulmuştur: Zübeydî (ö. 379/989), *Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Lugaviyyîn*; Hâtîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), *Târihu Medineti's-Selâm*; Kemâleddîn el-Enbârî (ö. 577/1181), *Nuzhetu'l-Elibbâ' fî Tabakâti'l-Udebâ*; Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229), *Mu'cemu'l-Udebâ*; İbn Hallikân (ö. 681/1282), *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*; Zehebî (ö. 748/1348), *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*; İbnu'l-Kıfî *İnbâhu'r-Ruvât*; Safedî (ö. 764/1363), *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*; Sübkî (ö. 771/1370), *Tabakâtu's-Şâfi'iyeti'l-Kubrâ*; Süyûtî (ö. 911/1505), *Buğyetu'l-Vuât*; Ziriklî (1893-1976), *el-A'lâm*; Ömer Rızâ Kehhâle (1905-1987), *Mu'cemu'l-Mu'ellifîn*. Adı geçen tabakât eserlerinin yanı sıra şu kaynaklara da yer yer müracaat edilmiştir: İbnu'n-Nedîm (ö. 385/995 [?]), *el-Fihrist*; Brockelmann (1868-1956), *Târihu'l-Edebi'l-Arabî*; Şevki Dayf (1910-2005), *el-Medârisu'n-Nahviyye*; Fuad Sezgin (1924-2018), *Târîhi't-Turâsi'l-'Arabî*; Emrullah İşler, "Zeccâc", *DİA*.

Çalışmanın ikinci ve üçüncü bölümlerinde kullanılan kaynaklardan bazıları şunlardır: Sîbeveyh (ö. 180/796), *el-Kitâb*; el-Müberred (ö. 286/900), *el-Muktadab*; Kemâleddîn el-Enbârî, *el-İnsâf fî Mesâili'l-Hilâf*; Ukberî (ö. 616/1219), *el-Lubâb fî 'İleli'l-Binâi ve'l-İ'râb*; İbn Yâîş (ö. 643/1245), *Şerhu'l-Mufassal*, İbnu'l-Hâcib (ö. 646/1249), *el-Kâfiye fî İlmi'n-Nahv*; Ebu'l-Fidâ' (ö. 732/1331), *el-Kunnâş fî Fenneyi'n-Nahv ve's-Sarf*; Murâdî (ö. 749/1348), *Tavzîhu'l-Mekâsid ve'l-Mesâlik*; İbn Hişâm (ö. 761/1360), *Şerhu Katri'n-Nedâ ve Belli's-Sedâ*; İbn Akîl (ö. 769/1367), *Şerhu İbn 'Akîl 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*; eş-Şâtîbî (ö. 790/1388), *el-Makâsidu's-Şâfiye fî Şerhi'l-Hulâsati'l-Kâfiye*.

b. Zeccâc ve Me'âni'l-Kur'ân'la İlgili Mevcut Çalışmalar

Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân*'ı hakkında ülkemizde yapılmış olan akademik çalışmalardan tespit edebildiklerimiz şunlardır:

Muharrem Çelebi (1943-2006), *Me'âni'l-Kur'ân ve ez-Zeccâc*, (Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Erzurum, 1976: Bu çalışma, tespit edebildiğimiz kadarıyla Türkiye'de Zeccâc hakkında yapılmış olan ilk çalışmadır. Yazar, önce Zeccâc'a kadarki süreçte yazılan *Me'âni'l-Kur'ân* türü eserler ve müellifleri hakkında bilgiler vermiş, daha sonra Zeccâc'ın hayatını ve eserlerini ele almıştır. Devamında ise *Me'âni'l-Kur'ân*'ı tahlil etmiş, kaynaklarını değerlendirmiş ve sonraki esere etkisini incelemiştir.

Necattin Hanay, *Kur'ân Tefsirinde Kıraat Farklılıklarının Rolü: Zeccâc ve Taberî Örneği*, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015. Yusuf Işıcık (1949-2020) danışmanlığında hazırlanan bu tez, Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân*'ı ile Taberî'nin *Câmiu'l-Beyân* adlı tefsirinin kıraat yönüyle mukayesesini konu edinmiştir. Çalışmanın ilk bölümünde Zeccâc ve Taberî'nin hayatları ve eserleri hakkında bilgiler verilmiş, ayrıca kıraatle ilgili genel değerlendirmeler yapılmıştır. İkinci bölümde her iki müellifin kıraat metodolojileri ve kıraat tasavvurları ele alınmıştır. Son bölümde ise her iki tefsirde kullanılan kıraat vecihleri, Arap dili bağlamında tasnif edilmiş ve bu vecihlerin tefsirle bağlantısı mukayeseli olarak incelenmiştir.

Fatih Akpınar, *Zeccâc'ın Me'âni'l-Kur'ân Adlı Eserinin Kıraat İlmi Açısından Tahlili*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018. Ali Bulut danışmanlığında hazırlanan bu tezde *Me'âni'l-Kur'ân*, kıraat yönüyle değerlendirilmiştir. Yazar, ilk bölümde kıraatle ilgili genel bilgiler vermiş, ikinci bölümde Zeccâc'ın hayatı ve eserlerini ele almıştır. Üçüncü bölümde de Zeccâc'ın bu eserindeki kıraatleri aktarma metodu, kıraat tasavvurları, harflerle ilgili kıraat vecihleri, sarf ve nahve dair lehçe farklılıklarını incelemiştir.

Ali Bulut, "Filolojik Tefsirle Rivayet Tefsirinin Buluşma Noktası: Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân*'i", *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usulü*, 2009, 313-331: Bu tebliğde Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân*'ı o dönemde yazılan filolojik tefsirlerden ayrılan

yönleriyle ele alınmış, Zeccâc'ın hayatının yanı sıra *Me'âni'l-Kur'ân*'ın muhtevası, yöntemi, kaynakları, kendisinden sonraki eserlere etkisi, filolojik yönü ve rivayet yönüyle ilgili kısa açıklamalar yapılmıştır.

Ülkemizde yayınlanmış olup çeşitli alanlarda Zeccâc'ı konu edinen akademik makaleler de şunlardır:

İbrahim Yıldız, “Ebû İshâk ez-Zeccâc ve Tefsir İlmindeki Yeri”, *Kafkas Üniversitesi Harakani Dergisi*, 2014, 1/2, 83-108.

Yonis İnanç - Harun Abacı, “Zeccâc'ın (ö. 311/923) Kıraatlere Yaklaşımı”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, 17/30, 113-133.

İbrahim Yıldız, “Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın Esmâ-i Hüsnâ ve Besmele Hakkındaki İki Eseri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, 24/1, 33-64.

Necattin Hanay, “Zeccâc'ın Kıraat Tasavvuru ve Kendisine Yöneltilen Tenkitler”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2015, 1/1, 164-184.

Hekim Tay, “Zeccâc'ın (ö. 311/923) Esbâb-ı Nüzûl Rivâyetlerine Yaklaşımı”, *Journal of Islamic Research*, 2019, 30/ 3, 361-382.

Mücahit Elhut - Betül Yusuf Kaya, “Mukarene Beyne'z-Zeccac ve'n-Nehhâs fi Kitabeyhima İ'rabü'l-Kur'an”, *İlahiyat Akademi*, 2022, 15, 187-216.

Fatih Kanca, “Zemahşeri'de Zeccâc Etkisi (el-Keşşâf Örneği)”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi*, 2022, 6/ 2, 534-554.

Zeccâc ve *Me'âni'l-Kurân* hakkında Arap dünyasında da çeşitli akademik çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların bir kısmında *Me'âni'l-Kur'ân*'ın nahiv, kıraat veya belagat yönü ele alınmış, bazılarında da Zeccâc'ın bu eseri, Ferrâ (ö. 207/822), Nehhâs (ö. 337/948) veya Ebû Alî el-Farîsî'nin (377/987) aynı türdeki eserleriyle mukayese edilmiştir. Arap dünyasında yapılmış olan akademik çalışmalardan tespit edebildiklerimiz şunlardır:

Rukayye Muhammed Salih İbrahim el-Huzâ'î, *el-Kıraat ve'l-Lugaviyyât fî Me'âni'l-Kur'ân li'z-Zeccâc*, (Doktora Tezi), Mekke: Câmiatu Ummi'l-Kurâ, 1987.

Abdulazim Fethi Halîl, *en-Nahvu'l-Kur'anî Beyne'z-Zeccâc ve Ebi Ali el-Farisî*, (Doktora), Kahire: Câmîatu'l-Ezher, 1982.

Ziyâd Mahmud Hamed Cibâlî, *Me'âni'l-Kur'ân Beyne'l-Ferrâ ve'z-Zeccâc Dirâsetun Nahviyyeh*, (Yüksek Lisans), Nablus: Câmîatu'n-Necâhi'l-Vataniyye, 2001.

Âdil Ali Mansûr Ali es-Sarrâf, *Te'akkubatu'z-Zeccâc li'l-Ferrâ fî Kitâbihi Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh*, (Yüksek Lisans), Kahire: Câmîatu'l-Kahire, 2001.

İyâd Saîd Receb Bazâzû, *Zeccâc ve Cuhuduhu'l-Belağîyye fî Dav'i Kitâbihi Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbih (es-Suveru'l-Medeniyye)*, (Yüksek Lisans), Gazze: Câmîatu'l-İslâmiyye, 2010.

Ali b. Hüseyin b. Yahya el-Emîn, *Meahizu'z-Zeccâc en-Nahviyye ale'l-Ferrâ fî Kitâbihi Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh*, (Yüksek Lisans), Mekke: Câmîatu Ummi'l-Kurâ, 2008.

Eymen b. Mansur b. Eyyûb Ali Bîfârî, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh li'z-Zeccâc (Tahkik) min Evveli Sûreti'l-Kalem ilâ Âhiri Sûreti'n-Nâs*, (Yüksek Lisans), Mekke: Câmîatu Ummi'l-Kurâ, 2012.

'Allâl b. Abdulkâdir Bendevis, *el-İmâmu'z-Zeccâc ve Menhecuhu fî Kitâbihi Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh*, (Doktora Tezi), Mekke: Câmîatu Ummi'l-Kurâ, 2012.

Hafız Reşid Zafîr, *en-Nakdu'l-Lüğavî fî Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh li'z-Zeccâc* (Yüksek Lisans), Irak: Câmîatu Diyala, 2012.

Mustafa Mahmud el-Hanefî, *Luğâtu'l-Kabâili'l-Arabiyye fî Kitâbihi Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh li Ebi İshâk e'z-Zeccâc*, (Yüksek Lisans).

Hanefî Ahmed Bedevî, *et-Tevcihu'n-Nahvî li'l-Kiraâti'l-Kur'aniyye Beyne'z-Zeccâc ve'n-Nehâs mine'l-Fatiha ile'l-İsrâ*, (Yüksek Lisans).

Abdülbakî Muhammed Hasan Kasem es-Seyyid, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh li'z-Zeccâc Dirâsetun Nahviyyetun ve Sarfiyyeh*, (Doktora Tezi), Sudan: Câmîatu's-Sûdân li'l-Ulûmi ve't-Teknologiya, 2009: Konumuzla yakından ilişkili olan bu çalışmanın içeriğine erişemediğimiz için çalışmayı değerlendirme imkânı bulamadık.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. EBÛ İSHÂK ez-ZECCÂC VE İLMÎ HAYATI

1.1. Hayatı

Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın hayatını şu başlıklar altında incelemek mümkündür.

1.1.1. Adı, Künyesi ve Lakabı

Bazı kaynaklarda tam adı Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. es-Serî b. Sehl olarak zikredilirken bazı kaynaklarda ise dedesine nispet edilerek Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl olarak zikredilmiştir.¹ Ailesi hakkında net bir bilgiye sahip olamadığımız müellif, Ebû İshâk künyesiyle tanınmıştır. Fakat bu künyeye niçin isimlendirildiğine dair bir bilgiye ulaşamadık. Erken yaşlarda cam işleriyle uğraştığından kendisine ez-Zeccâc lakabı verilmiştir.² Nahiv ilmiyle fazlaca uğraştığı için “en-Nahvî” nisbesiyle de anılmıştır.³

1.1.2. Doğumu

Müellifin 230/844 veya 241/855 yılında Bağdat'ta doğduğuna dair farklı rivayetler bulunmaktadır. Bağdat'ın batısında Düveyriye diye bilinen bir yerde ikamet ettiği söylenmiştir.⁴ İbrahim Yıldız, 230/844 yılının gerçeğe daha yakın olduğunu şöyle gerekçelendirmiştir: Müberred'in, 247/861 yılında halife Mütevekkil-Alellâh'ın ölümü üzerine Samerra'dan ayrılıp Bağdat'a gittiği bilgisi verilmektedir.⁵ Bu tarih dikkate alınrsa, ez-Zeccâc'ın doğum yılının 230/844 olma ihtimali daha yüksektir. Çünkü doğum yılı 241/855 olarak kabul edilirse Zeccâc, Müberred'le karşılaştığında yaklaşık 7-8

¹ Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Yemânî (Haydârabâd: Meclisu Dâireti'l-Me'ârifî'l-Osmaniyye, 1962), 6/273; Ebu'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. 'Ubeydillâh el-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ' fî Tabakâti'l-Udebâ*, thk. İbrâhîm es-Sâmerrâî (Ürdün: Mektebetu'l-Menâr, 1405/1985), 183.

² Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-İrbilî İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Şâdir, 1391/1971-1415/1994), 1/49.

³ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/49.

⁴ Şihâbuddin Ebû Abdullah Yâkut b. Abdullah er-Rûmî el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ İrşâdu'l-Erib ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1414), 1/60.

⁵ İsmail Durmuş, “Müberred”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/432.

yaşlarında olur ki bu yaşlardaki bir çocuğun Sa‘leb (ö. 291/904) ile Müberred arasında meydana gelen çekişmelerde rol alması uzak bir ihtimaldir. Ayrıca Müberred ile tanıştığı zaman camcı olduğunu söylemesi de bu görüşü desteklemektedir.⁶ Şelebî ise Zeccâc’ın hayatının son yıllarında kendisine yaşı sorulduğunda yaşının 70 olduğunu belirtmesinden dolayı Zeccâc’ın doğum yılının 241/855 olduğu görüşünü tercih etmiştir.⁷

1.1.3. Eğitim Hayatı

Zeccâc’ın eğitim hayatına ne zaman başladığı hakkında kesin bir bilgiye rastlayamadık. Kaynaklarda nahiv ilmini öğrenmek için Kûfe mektebinin önde gelen temsilcilerinden Sa‘leb’in (ö. 291/904) derslerinde bulunduğu belirtilmiştir.⁸ Hocası Sa‘leb sayesinde Kûfe ekolünün öğretilerini kavramıştır. Bu hocasından kaç yıl eğitim aldığına dair net bir bilgiye ulaşamadık. Fakat daha sonra Bağdat’a gelen Müberred’e hocası tarafından münazara için gönderilmesinin, müellifin Sa‘leb’den uzun bir zaman eğitim aldığına dair bir göstergesi olabileceği söylenebilir.

Basra ekolünün temsilcisi olan Müberred (ö. 286/900) Bağdat’a gelmiş ve orada ders halkaları kurarak şöhrete kavuşmuştur. Bunun üzerine Müberred ve Sa‘leb’in aralarında ilmî rekabet ve münazaralar da başlamıştır. Kısa zamanda Müberred’in etrafında büyük bir grubun toplandığını gören Sa‘leb, soracağı sorularla Müberred’in ders halkasını karıştırması için zeki öğrencisi Zeccâc’ı, Müberred’e göndermiştir. Ebû İshâk ez-Zeccâc, sorduğu sorulara ikna edici cevaplar alınca Müberred’in zekâsına ve tartışma üslûbuna hayran kalarak bir daha Sa‘leb’in yanına dönmemiştir. Zeccâc, bu olaydan sonra Müberred’in derslerine devam ederek kısa zamanda nahiv ve lugat alanında parlamıştır.⁹

Zeccâc, Müberred ile tanışmasını şöyle anlatmaktadır:

“Müberred Bağdat’a gelince, ona soracağım sorularla onu sınamaya karar verdim. Tartışmaya başlayınca beni delillere boğdu, illetleri söylememi

⁶ İbrahim Yıldız, “Ebû İshâk ez-Zeccâc ve Tefsir İlmindeki Yeri”, *Kafkas Üniversitesi Harakani Dergisi* 1/2 (2014), 83-108.

⁷ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî ez-Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân ve İ‘râbuhu*, thk. Abdulcelîl Abdüh Şelebî (Kahire: Dâru’l-Hadis, 1408/1988), 1/44.

⁸ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 1/5.

⁹ Hamevî, *Mu‘cemu’l-Udebâ*, 6/2682; Emrullah İşler, “Zeccâc”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/173.

istedi. Sorduğu sorulara cevap veremeyecek duruma geldim. Bu vesileyle onun âlim, faziletli ve zeki biri olduğunu anladım ve bir daha ondan hiç ayrılmadım.”¹⁰

Zeccâc, Müberred ile tanışıp onun yanında derse başlamasını ise şöyle aktarmaktadır:

“Ben camcılıkla uğraşıyordum. Nahiv ilmini öğrenmek için Müberred’e gittim. O karşılıksız ders vermiyor, öğrencisinden ekonomik durumuna göre ücret alıyordu. Bana mesleğimi sordu. Camcı olduğumu, günde bir buçuk dirhem kazandığımı ve ona bir dirhem verebileceğimi söyledim. Ders alayım, almayayım bu ücreti hayat boyu kendisine vermeyi vadettim. Kabul edip derslere başladım. Ücretimi verdiğim gibi işlerinde ona yardımcı da oldum.”¹¹

Zeccâc, ilim yolunda kısa zamanda büyük mesafeler kat ederek hocası Müberred’in güvenini kazanmış, onun hem öğrencisi hem de dostu olmuştur. Hocasının, Zeccâc’ı diğer öğrencilerinden üstün tuttuğu ve onun olmadığı meclislerde ders yapmadığı nakledilmiştir.¹²

Zeccâc’ın hocası ile olan bu ilişkisi ona büyük katkı sağlamış, hocasının aracılığıyla ders okuttuğu öğrencilerden bol miktarda gelir elde etmiştir. Yine hocası vasıtasıyla Vezir Ubeydullah b. Süleyman’ın (ö. 288/901) oğlu Kâsım’a (ö. 291/904) ders vermiştir.¹³ Böylece Zeccâc, hocasının desteğiyle saray çevresinde önemli bir konuma ulaşmıştır.¹⁴

İleriki yıllarda talebesi Kâsım vezir olunca Zeccâc’ın konumu iyice güçlenmiştir. Vezir Kâsım’a herhangi bir iş için gelen kişilere belli bir ücret karşılığında aracılık yapmak ve onlardan görüşme konusu hakkında bir dilekçe almak suretiyle de büyük maddî kazançlar elde etmiştir.¹⁵

¹⁰ Hamevî, *Mu‘cemu’l-Udebâ*, 6/2682.

¹¹ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el- Hâtîb el-Bağdâdî, *Târihu Medineti’s-Selâm*, thk. Beşşâr ‘Avvâd Marûf (Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1422/2001), 6/614; Enbârî, *Nuzhetu’l-Elibbâ*, 183.

¹² İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/49-50.

¹³ Bağdâdî, *Târih*, 6/615-616; İşler, “Zeccâc”, 44/173.

¹⁴ Ebu’l-Hasen İbnu’l-Kıftî, *İnbâhu’r-Ruvât ‘alâ Enbâhi’n-Nuhât*, thk. Muhammed Ebu’l-Fazl İbrâhîm (Kahire/Beyrut: Dâru’l-Fikri’l-‘Arabî/Muessesetu’l-Kutubi’s-Sekâfiyye, 1406/1982), 1/199.

¹⁵ Bağdâdî, *Târih*, 6/615; İbnu’l-Kıftî, *İnbâhu’r-Ruvât*, 1/196.

Dokuz Abbasî halifesi döneminde yaşayan Zeccâc'ın kaynaklarda sadece Halife Mu'tazîd-Billâh (ö. 289/902) ile münasebetinden söz edilir.¹⁶

Halife Mu'tazîd-Billâh, veziri Kâsım'dan, kendisi için yazılan *Câmi'ul-Mantık* adlı lügatin anlaşılmayan yerlerini açıklayacak bir âlim bulmasını istemişti. Müberred, kendisine verilen bu işi yaşlı olduğu gerekçesiyle kabul etmeyerek onlara Zeccâc'ı tavsiye etti. Zeccâc, *Mâ Summiye (Fussira) min Câmi'il-Mantık* adıyla yazdığı şerhi Mu'tazîd-Billâh'a takdim etmiştir.¹⁷ O, çalışmasının karşılığında aldığı ücretin yanı sıra halifenin güvenini de kazanmış ve sarayda yapılan sohbet meclislerine katılmaya başlamıştır.¹⁸

1.1.4. Ölümü

Zeccâc'ın ölüm tarihi için 310¹⁹, 312²⁰ ve 316²¹ yılları olarak farklı tarihler zikredilmiştir. Çoğu kaynaklarda ise 311/923²² yılında Bağdat'ta vefat ettiği belirtilmiştir. Vefat anında kendisine yaşı sorulduğunda parmaklarıyla 70 rakamına işaret ettiği rivayet edilir.²³ Bu rivayete göre doğum tarihinin 241 olduğu anlaşılır.²⁴

¹⁶ İşler, "Zeccâc", 44/173.

¹⁷ Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 1/62; İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 1/199.

¹⁸ Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ* 1/63; Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân ez-Zehbî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, thk. Su'ayb el-Arnâvut (Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1405/1985), 14/360; İşler, "Zeccâc", 44/173.

¹⁹ Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-Verrâk el-Bağdâdî İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramadân (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1417/1997), 85.

²⁰ Ebu'l-Mehâsin el-Mufaddal b. Muhammed b. Mis'ar et-Tenûhî el-Me'arrî, *Târihu'l-'Ulemâi'n-Nahviyyîn mine'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn ve Ğayrihim*, thk. Abdulfettah Muhammed el-Halv (Kahire: El-Hicr, 1412/1992), 40.

²¹ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Abdillâh b. Mezhic ez-Zübeydî, *Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Lugaviyyîn*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1984), 112; Zehbî, *Siyer*, 14/360.

²² Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 1/52; Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât fi Tabakâti'l-Lugaviyyîn ve'n-Nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1399/1979.), 1/413.

²³ Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 1/52; Süyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, 1/413.

²⁴ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/44.

1.2. İlmî Kişiliği

1.2.1. Hocaları

Zeccâc'ın ilmi birikiminde hocalarının büyük bir payı vardır. Kaynaklarda geçen hocalarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

1.2.1.1. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel

Asıl adı Ebû Abdірrahmân Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî'dir (ö. 290/903). 213/828 yılında Bağdat'ta doğmuştur. Hadis ilmine pek çok merakı olan Abdullah b. Hanbel bu ilmi başta babası olmak üzere birçok muhaddisten tahsil etmiştir.²⁵ Hadis ilmindeki geniş bilgisi babası tarafından takdir edilmiştir. Babasından bazı fikhî görüşler aktarmakla beraber daha çok hadis ilmiyle uğraşmıştır. Hadis tenkidi ve ileli hakkındaki meziyeti birçok kişi tarafından kabul edilmiştir.²⁶

Babası tarafından tam bir şekilde tertip edilemeyen otuz bin hadis içeren *el-Musned*, kendisi tarafından düzene konulmuştur. Ayrıca bu esere bazı rivayetler ekleyerek “*Zevaidu Abdullah*” diye isimlendirilen bu ilaveler, babası dışındaki hocalardan duymuş olduğu hadislerdir. *el-Musned*'den derlemiş olduğu *Sulâsiyyât*, babasından rivayet ettiği *Fezâil'u 'Osman b. 'Affân, Kitâbu's-Sunne* ve *Musnedu'l-Ensâr* isimli eserleri günümüze kadar ulaşan eserlerindedir.²⁷

1.2.1.2. Cehdamî

Asıl adı Ebû İshâk İsmâil b. İshâk b. İsmâil el-Ezdî el-Cehdamî'dir (ö. 282 /896). Doğum tarihi için 199/815 ve 200/816 yılı zikredilir. Basra'da dünyaya gelen Cehdamî, daha sonra Bağdat'ta ikamet etmiştir. Küçük yaşta ilme büyük merak duyan Cehdamî, farklı hocalardan ders almıştır. Hadis ilmini Ali b. Medînî'den (ö. 234 /849), fıkıh ilmini ise

²⁵ Bağdâdî, *Târih*, 11/12-14; Zehebî, *Siyer*, 13/517; Abdul'azîz b. Veliyullah ed-Dihlevî, *Bustânu'l-Muhaddisin*, çev. Muhammed Ekrem en-Nedvî (Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, ts.), 69; Salahattin Polat, “Abdullah b. Ahmed b. Hanbel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/81.

²⁶ Polat, “Abdullah b. Ahmed b. Hanbel”, 1/81.

²⁷ Zehebî, *Siyer*, 13/524; Polat, “Abdullah b. Ahmed b. Hanbel”, 1/81.

İbnu'l-Mu'azzel'den (ö. 240 /854) tahsil etmiştir.²⁸ Maliki mezhebinde otorite olan el-Cehdamî bu mezhebin delillerini iyice kavramış ve Irak'ta yaygınlaşmasında etkili olmuştur. Ebu'l-Velîd el-Bâcî (ö. 474/1081), İmam Malîk'ten (ö. 179/795) sonra içtihat derecesine ulaşabilen Cehdamî dışında başka birinin olmadığını söyleyerek onun bu mezhepteki üstünlüğünü vurgulamıştır.²⁹ Fıkıh ilmi dışında nahiv sarf ve lugat ilimlerinde de ileri bir dereceye ulaşmıştır. Müberred'in kendisine çok saygı duyduğu ve "Cehdamî sarf ilmi konusunda benden daha âlimdir" dediği rivayet edilmiştir.³⁰ Kıraat ilminde pay sahibi olan Cehdamî bu ilmi babası ve Kâlûn'dan (ö. 220/835) tahsil ederek öğrenmiştir. Kur'an ilimleri, hadis ve fıkha dair kaleme aldığı eserlerden sadece birkaçı günümüze ulaşabilmiştir. *Ahkâmu'l-Kur'ân*, *Musnedu Hadîsi Mâlik b. Enes*, *Musnedu Hadîsi Eyyûb es-Sahtiyânî*, *Kitâbu Fazli's-Salât 'ale'n-Nebî*, *Kitâbu'l-Kırâ'ât*, *Me'âni'l-Kur'ân* önemli eserleridir.³¹

1.2.1.3. Müberred

Ebu'l-Abbâs Müberred'in adı ve nesebi ili ilgili farklı rivayetler bulunmaktadır. Çoğu kaynaklarda asıl adı, Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. 'Umeyr b. Hassân b. Suleym b. Sa'd b. Abdillâh b. Yezîd b. Malîk b. el-Hârîs b. 'Âmîr b. Abdillâh b. Bilâl b. 'Avf b. Eslem Sumâle b. Ahcen b. Kâ'b b. el-Hârîs b. Ka'b b. Abdillâh b. Mâlik b. Nasr el-Ezdî el-Basrî şeklinde zikredilmiştir. Künyesi Ebu'l-Abbâs, lakabı ise el-Müberred'tir. Zamanla bu lakabıyla tanınmıştır.³²

Meşhur olan görüşe göre Müberred, 10 zilhicce 210/25 Mart 826 tarihinde Basra'da doğmuştur. 285/899 veya 286/900 tarihinde Şevvâl ayında Bağdat'ta vefat etmiştir.

²⁸ Bağdâdî, *Târih*, 7/275; Zehebî, *Siyer*, 13/339; Şemsuddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Dâvudî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1403/1983), 1/106-107.

²⁹ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 248; Bağdâdî, *Târih*, 7/275; Alican Tatlı, "Cehdamî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/224.

³⁰ Bağdâdî, *Târih*, 7/276; Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 2/648; Zehebî, *Siyer*, 13/340; Tatlı, "Cehdamî", 7/224.

³¹ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 248; Bağdâdî, *Târih*, 7/276; Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 2/647-648; Zehebî, *Siyer*, 13/340; Dâvudî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, 1/107-108; Tatlı, "Cehdamî", 7/225.

³² Bağdâdî, *Târih*, 4/603; Ebu'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin İbn 'Asâkir ed-Dimaşkî İbn 'Asâkir, *Târihu Dimaşk*, thk. Amr b. Ğarâme el-Amrevî (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1415/1915), 56/250; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4/313-314; Dâvudî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, 2/269; Durmuş, "Müberred", 31/432.

Namazını el-Kâdî Ebû Muhammed Yûsuf b. Yakûb kıldırılmış, cenazesi Bâbu'l-Kûfe mezarlığına defnedilmiştir.³³

Basra'da yaşayan Müberred, ilmî hayatına burada başlamış ve döneminin önde gelen birçok âlimden Arap edebiyatına dair dersler almıştır. Müberred'in yetişmesinde büyük katkıları olan hocalarından bazıları şunlardır; Cermî (ö. 225/840), Tevvezî (ö. 230/844), Ebû Osman el-Mâzinî (ö. 249/863), Ziyâdî (ö. 249/863), İbrâhim Muhammed et-Teymî (ö. 250/864), Câhız (ö. 255/869), Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö. 255/869), Riyâşî (ö. 257/871).³⁴

Daha küçük yaşlarda parlak bir zekâyâ ve kuvvetli bir hafızaya sahip olan Ebu'l-Abbâs el-Müberred, Arap edebiyatındaki geniş bilgisi ile çevresi tarafından takdir görmüştür.³⁵

Müberred, hocalarından yüz yüze aldığı derslerle yetinmemiş, kendinden önceki âlimlerin eserlerinden de çokça istifade etmiştir. Bu eserler arasında Sîbeveyh'in *el-Kitâb* adlı eseri onun için ayrı bir öneme sahiptir. Müberred, bu esere karşı olan aşırı sevgisinden dolayı adı geçen kitaptan kendisi için bir nüsha edinmiş ve o kitabı istinsah etmek isteyenlere bile vermemiştir.³⁶

Ebu'l-Abbâs el-Müberred, 247/861 yılında Mütevekkil-'Alellâh ve veziri Feth b. Hâkân'ın öldürülmesi sonucunda kendisine yapılan yardım ve ihsanların kesilmesiyle Sâmera'dan ayrılıp Bağdat'a yerleşmiştir. Kûfe mektebinin öncülerinden olan Sa'leb'le karşılaşması ve ilk münazarası bu sırada olmuştur. Kısa bir zaman zarfında şöhrete kavuşup etrafında büyük bir öğrenci kitlesi toplanmıştır.³⁷ Bunun üzerine Sa'leb, zeki öğrencilerinden Zeccâc ve İbnu'l-Hâik'i (ö. 291/904), Müberred'in ders halkasını dağıtmak için görevlendirmiştir. Zeccâc, Müberred'e sorduğu sorulara karşın almış

³³ Zübeydî, *Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Lugaviyyîn*, 110; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 83; İbn 'Asâkir, *Târihu Dimaşk*, 56/267; Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 6/2683; İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 3/251; Ahmed Abdülbâkî, *min A'lâmi 'Ulemâi'l-'Arab fi'l-Karni's-Sâlisi'l-Hicrî* (Beyrût: Merkezi Dirâsati'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 1990), 179.

³⁴ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 83; Bağdâdî, *Târih*, 4/603; Abdülbâkî, *min A'lâmi 'Ulemâi'l-'Arab*, 173-175.

³⁵ Abdülbâkî, *min A'lâmi 'Ulemâi'l-'Arab*, 171.

³⁶ Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezid el-Müberred, *el-Muktadab*, thk. Muhammed Abdülhâlik Udayme (Kahire: Lecnetu İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, 1415/1994), 1/26-27; Yasin Kahyaoğlu, "Ebu'l-Abbâs el-Müberred'in Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve el-Kâmil Adlı Eseri", *Nüsha* 10 (2003), 87.

³⁷ Kahyaoğlu, "Ebu'l-Abbâs el-Müberred'in Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve el-Kâmil Adlı Eseri", 85; Durmuş, "Müberred", 31/432.

olduğu ikna edici cevaplardan dolayı hayran kalmıştır. Bunun üzerine hocasından ayrılıp Müberred'in öğrencilerinden olmuştur.³⁸

Aralarındaki tartışmalara rağmen iki âlim arasında husumet olmamıştır. Müberred, Kûfelilerin en âliminin Sa'leb olduğunu söyleyerek ona iltifat etmiştir. Kendisi vefat edince de Sa'leb onun hakkında mersiye yazmıştır.³⁹

Ebu'l-Abbâs el-Müberred'den ders almış ve onun derin ve geniş ilminden istifade etmiş öğrencilerinden bazıları şunlardır. Dîneverî (ö. 289/902), İbnu'l-Mu'tez (ö. 296/909), Ebû Alî el-'Anzî (ö. 290/903), İbn Vellâd (ö. 298/910), Zeccâc, el-Ahfeş el-Esgar, İbnu's-Serrâc (ö. 316/928),⁴⁰ Kelâbâzî (ö. 316/928), İbn Şukayr (ö. 317/929), İbn Keysân (ö. 320/932 [?]),⁴¹ İbnu'l-Hayyât (ö. 320/932), Niftaveyh (ö. 323/935), Veşşâ' (ö. 325/937), Ebû Bekr b. Ebu'l-Ezher (ö. 325/937),⁴² Mebramân (ö. 326/938), Harâitî (ö. 327/939), Ebû Bekir es-Sûlî (ö. 335/946), Nehhâs (ö. 337/948), Saffâr (ö. 341/952), Ebu'l-Ferac el-İsfahânî (ö. 356/967).⁴³

Ömrü boyunca nahiv ilmiyle uğraşan bir dilbilimci olan Müberred, Arap diline hâkimiyetini ve dirayetini gösteren çeşitli kitaplar kaleme almış büyük bir âlimdir. O, bu alanda son derece değerli ve özgün eserler bırakmıştır. Eserlerinin çoğu dil ve edebiyata yönelik olup, genellikle Arapçanın detayına inmiştir. Ancak eserlerinin birçoğu günümüze ulaşmamıştır.⁴⁴

³⁸ Zübeydî, *Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Lugaviyyîn*, 109-110; Bağdâdî, *Târih*, 4/604-605; Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 6/2682; İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 3/249-250.

³⁹ Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, 173-174; Kahyaoğlu, "Ebu'l-Abbâs el-Müberred'in Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve el-Kâmil Adlı Eseri", 85.

⁴⁰ Müberred ve ez-Zeccâc'tan sonra döneminin en güçlü nahiv âlimi olarak kabul edilmiştir. Bkz. Hüseyin Yazıcı, "İbnu's-Serrâc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/205.

⁴¹ Arap dilinde uzman olan İbn Keysân, Basra ve Kûfe mezheplerini harmanlayıp birleştirmiştir. Bkz. İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 109.

⁴² Müberred'in kâtip ve yazıcısı idi. Bkz. Kahyaoğlu, "Ebu'l-Abbâs el-Müberred'in Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve el-Kâmil Adlı Eseri", 87.

⁴³ Bağdâdî, *Târih*, 4/603; Ebû Muhammed (Ebu'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdülkâdir b. Muhammed el-Makrîzî, *el-Mukaffa'l-Kebîr*, thk. Muhammed el-Ya'lavî (Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1427/2006), 7/250; Kahyaoğlu, "Ebu'l-Abbâs el-Müberred'in Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve el-Kâmil Adlı Eseri", 85; Durmuş, "Müberred", 31/432.

⁴⁴ Abdülbâkî, *min A'lâmi 'Ulemâi'l-'Arab*, 182; Durmuş, "Müberred", 31/432.

Bazı eserleri şunlardır; *el-Kâmil fi'l-Luğa*,⁴⁵ *el-Muktedab*,⁴⁶ *Edebu'l-Celis*, *Kitâbü'l-İştikâk*, *Kitâbu'l-Belâğa*, *et-Te'âzi ve'l-Merâsi*, *Risâle fi A'câzi Ebyât Tuğni fi't-Temsîl 'an Sudûrihâ*, *er-Ravzâ*, *Tabakâtu'n-Nahviyyîn*, *Kitâbu'l-Fâdil ve'l-Mefdûl*, *Kitâbu'l-Kavâfi*, *Kitâbu'l-Müzekker ve'l-Müennes*, *Nesebu 'Adnân ve Kahtân*, *Kitâbu'r-Redd 'alâ Sibeveyh*, *el-Medhal fi Kitâbi Sibeveyh*, *Şerhu Lâmiyyeti'l-'Arab*, *Kitâbu Esmâi'd-Devâhi*, *Kitâbu Ma'ttafakat Elfâzuh ve'htelefet Ma'ânihu fi'l-Kur'an*, *Kitâbu İhticâci'l-Kurrâ*, *el-İhtiyâr*, *el-Câmî*, *ez-Ziyâdetu'l-Munteze'a min Kitâbi Sibeveyh*.⁴⁷

1.2.1.4. Sa'leb

Asıl adı Ahmed b. Yahyâ b. Zeyd b. Yesâr (Seyyâr) eş-Şeybânî'dir. 200 (815) yılında Bağdat'ta doğmuş ve burada ilmi birikimini elde etmiştir. Şeybânîler'in (Ma'n b. Zâide) azatlısı olduğu için Şeybânî nisbesini almıştır.⁴⁸

Sa'leb, babası tarafından çocuk denecek kadar küçük yaşta okuma yazma öğrenmesi için kâtiplere götürülmüştür.⁴⁹ Daha dokuz yaşında Kur'an'ı ezberlediği, dil ve edebiyat âlimlerinin ders halkalarına katıldığı belirtilmiştir.⁵⁰ Arapçaya olan ilgisi gittikçe derinleşen Sa'leb, özellikle nahiv ilmine yönelir. Bu konuda Ferrâ'nın (ö. 207/822) öğrencilerinin ders halkalarına devam eder. Seleme b. Âsım'ın (ö. 270/883'ten sonra) ders halkasına daha fazla ilgi gösterir. Çünkü bu derslerde, Ferrâ'nın kitapları öğrencilere yazdırılmak sureti ile öğretilmektedir.⁵¹ Sa'leb, 18 yaşında, Ferrâ'nın "*el-Hudûd*" isimli

⁴⁵ Bu onun en önemli eseri olup, tarzını yansıtan mükemmel bir örnektir. *el-Câhız*'ın, *el-Beyân ve't-Tebyîn*'i, İbn Kuteybe'nin *Edebu'l-Kâtib*'i ve Ebû Alî el-Kâlî'nin *el-Emâli*'siyle birlikte klasik Arap edebiyatının dört temel eserini teşkil eder. Bkz. Durmuş, "Müberra", 31/432.

⁴⁶ Sibeveyh'in *el-Kitâb*'ından sonra Arap gramerinin en önemli eseri olup gramer olgusunu anlaşılır bir üslupla anlatan ilk kitaptır. Ancak eserin 'zındık' diye tanıtılan İbnu'r-Râvendî'nin rivayetiyle intikal etmesi, tanınıp istifade edilmesini engellemiştir. Bkz. Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ*, 172.

⁴⁷ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 83; Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 6/2684; Salâhuddîn Halîl b. Aybek b. Abdullah es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvut - *Turki Mustafâ* (Beirut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabiyye, 1420/2000), 5/142.

⁴⁸ Bağdâdî, *Târih*, 6/448; Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 2/536; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/102; Şevki Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye* (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, ts.), 224.

⁴⁹ Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 2/545; Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, 224.

⁵⁰ Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, 224.

⁵¹ Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, 224; Ziya Özçelik, *Ebu'l-Abbas Sa'leb ve el-Fasih*'i (Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi/Master's Thesis, 1997), 34.

kitabına yönelir. 25 yaşında ise Ferrâ'nın bütün kitaplarını ezbere bildiğini, hatta hangi kelimenin nerede olduğunu dahi bildiğini ifade eder.⁵²

Sa'leb'in yetişmesinde katkıları olan hocalarından bazıları, Muhammed b. Ziyâd b. el-A'rabî'dir (ö. 231/845), Muhammed b. Sellâm el-Cumâhî (ö. 231/846 [?]), Alî b. Muğire el-Eslem (ö. 232/846) ve Zübeyir b. Bekkâr'dır (ö. 256/870).⁵³

Sa'leb daha yirmi üç yaşlarında kitap telifine başlamıştır. Aynı zamanda talebelere ders vermekle uğraşmıştır. Ömrünün büyük bir kısmını Arap dili ve edebiyatı derslerini vererek tamamlamıştır. Birçok bölgeden talebeleri vardır.⁵⁴ Meclislerinde bulunanlar ondan gramer ve şiire ait birçok bilgi edinirlerdi. Kendisine yöneltilen soruları ustalıkla cevaplardı.⁵⁵

Talebelerinden bazıları; Ebû Mûsâ Süleyman b. Muhammed el-Hâmid (ö. 305/918), el-Ahfeş el-Esgar, Ebû Bekr İbnu'l-Enbârî (ö. 328/940), İbn Keysân, Ebû Ömer ez-Zâhid Gulamu Sa'leb (ö. 345/957) ve Ahmed b. Kâmil el-Kâdî'dir (ö. 350/961).⁵⁶

Ebu'l-'Abbas es-Sa'leb, eğitim hayatıyla geçen uzun bir ömür sonunda 291 yılında Cemaziye'l-Ûlâ'nın bitimine on üç gün kala vefat etmiştir.⁵⁷

Sa'leb ilimdeki şöhretine rağmen mütevazı bir hayatı tercih etmiş, kimi zaman sorulara bilmiyorum diyerek cevapsız bırakmıştır. Yazılarında belagete pek önem vermemiştir.⁵⁸

O, birçok alanda eserler telif etmiştir. Kur'an ve hadis ilimlerine ait eserleri; *Kitâbu Ma'âni'l-Kur'ân*, *Kitâbu'l-Kırâât*, *Kitâbu'l-Vakf ve'l-ibtidâ'*, *Kitâbu Garîbu'l-Kur'ân*'dır. Arap gramerine ait eserleri; *Kitâbu'l-Musûn fi'n-Nahv*, *Kitâbu Haddi'n-Nahv*, *İhtilâfu'n-Nahviyyin*, *Kitâbu't-Tasğir*, *Kitâbu mâ Yensarif ve mâ lâ Yensarif*,

⁵² İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 100; Bağdâdî, *Târih*, 6/448-449; Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 2/542.

⁵³ Bağdâdî, *Târih*, 6/448; Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, 173; İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 1/173.

⁵⁴ İsmail Durmuş, "Sa'leb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/26.

⁵⁵ Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 2/537-538.

⁵⁶ Bağdâdî, *Târih*, 6/448; İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 1/174; Fikri Güney, *Ebu'l-'Abbâs Sa'leb Hayatı Eserleri ve Arap Dilindeki Yeri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi/Ph.D.Dissertation, 2001), 42-50.

⁵⁷ Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, 176; Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 2/536.

⁵⁸ Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 2/549; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/103; Özçelik, *Ebu'l-Abbas Sa'leb ve el-Fasîh'i*, 42-50.

Kitâbu mâ Yucza ve mâ lâ Yucza, Kitâbu’ş-Şevazz’dır. Dile ait olan eserleri; *Kitâbu İstihrâci’l-Elfâz, Kitâbu’l-Emsâl, Kitâbu’l-Mesâil, Kitâbu’l-Hicâ*’dır. Genel konuları içeren eserleri; *Kitâbu’l-Eymân ve’d-Devâhî, Kitâbu’l-Fasîh, Kitâbu Tefsîri Kelâmi İbneti’l-Huseyn ve el-Mecâlis*’tir. Divan ve şiire ait eserleri; *Kitâbu Me’âni’ş-Şi’r, Divânu’l- ‘Aşâ, Divânu’n-Nabiğa el-Ca’dî*’dir.⁵⁹

1.2.2. Talebeleri

Bağdat’ta yetiştirmiş olduğu talebelerle şöhret bulan Ebû İshâk ez-Zeccâc’ın öğrencilerinden önde gelenleri şunlardır:

1.2.2.1. İbnu’s- Serrâc

Asıl adı Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî olan İbnu’s-Serrâc, 265/878 yılında Bağdat’ta doğmuştur. İbnu’s-Serrâc künyesi ile anılmasının nedeni babası veya dedesinin saraç olmasıdır. Hayatının ilk evresini Bağdat’ta geçirmiştir. Başta Müberred olmak üzere birçok hocadan nahiv dersleri almıştır. Üzerinde büyük etkisi olan hocası Müberred’in vefatından sonra nahiv ilminden vazgeçerek musiki ve mantık ilmine yönelmiştir. Nahiv ilminden uzaklaştığı için hocası Zeccâc kendisini azarladıktan sonra tekrar nahivle uğraşmaya başlamıştır.⁶⁰

Uzun bir müddet Bağdat’ta Arap dili ve edebiyatı derslerine devam etmiştir. İbnu’s-Serrâc, 26 Zilhicce 316/ 9 Şubat 929’da vefat etmiştir.⁶¹

Döneminde otorite olarak kabul edilen İbnu’s-Serrâc’ın, Arap gramerinin dağınık olan konularını belli bir düzene koyduğu belirtilmiştir. Genellikle Kûfe dil öğretilerine bağlı kalmıştır. Sîbeveyh’in *el-Kitab*’ından yapmış olduğu nakillerde çok titiz davranmıştır.⁶²

⁵⁹ İbnu’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 100-101; Hamevî, *Mu’cemu’l-Udebâ*, 2/552-553; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/104; Güney, *Ebu’l-‘Abbâs Sa’leb Hayatı Eserleri ve Arap Dilindeki Yeri*, 42-50.

⁶⁰ İbnu’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 86; İbnu’l-Kıftî, *İnbâhu’r-Ruvât*, 3/148-149; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4/340; Yazıcı, “İbnu’s-Serrâc”, 21/205.

⁶¹ İbnu’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 86; Bağdâdî, *Târih*, 3/264; Enbârî, *Nuzhetu’l-Elibbâ’*, 187; İbnu’l-Kıftî, *İnbâhu’r-Ruvât*, 3/146; Hamevî, *Mu’cemu’l-Udebâ*, 6/2536; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4/340; Yazıcı, “İbnu’s-Serrâc”, 21/205-206.

⁶² Hamevî, *Mu’cemu’l-Udebâ*, 6/2535; İbnu’l-Kıftî, *İnbâhu’r-Ruvât*, 3/149; Yazıcı, “İbnu’s-Serrâc”, 21/205-206.

Birçok eser telif eden İbnu's-Serrâc'ın; *el-Usûl*, *el-Mûcez*, *el-'Aruz*, *İhticâcu'l-Kurrâ*, *el-Hat*, *el-İştikâk* ve *eş-Şekl ve'n-Nakt* isimli eserleri en önemli eserlerinden bazılarıdır.⁶³

1.2.2.2. *Nehhâs*

Asıl adı Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl el-Murâdî el-Mısırî'dir (ö. 338/950). 270/883 yılında Mısır'da doğmuş ve ilim tahsiline orada başlamıştır. Babası bakırcı olduğu için Nehhâs lakabıyla anılmıştır. Yemendeki Murâd kabilesine nispetle el-Murâdî nisbesiyle de anılmıştır.⁶⁴

Nehhâs, Bağdat, Irak ve Mısır gibi ilim merkezlerinde meşhur hocaların ders halkalarına katılarak kıraat, tefsir, fıkıh, hadis ve Arap dili edebiyatı alanlarında iyi bir birikim elde etmiştir.⁶⁵

Müberred, Zeccâc, el-Ahfeş el-Esgar, İbn Keysân, Niftaveyh, Ebû Bekir İbnu'l-Enbârî (ö. 328/940) gibi tanınmış isimler onun yetişmesine katkı sunan hocalarından bazılarıdır.⁶⁶

Abdulkebîr b. Muhammed el-Cezerî (ö. 360/970), Ebû Abdullah Muhammed b. Horasan es-Sıkillî (ö. 386/996), Ebû Hafs Ömer b. Muhammed el-Hadramî (ö. 388/998) ve Muhammed b. Ali el-Udfuvî (ö. 388/998) gibi isimler en-Nehhâs'ın yetiştirmiş olduğu öğrencilerden bazılarıdır.⁶⁷

Nehhâs'ın 338/950 yılında Nil nehri kenarında ilmî faaliyette bulunurken Nil suyunun çekilmesi için büyü yaptığını zanneden bir kişi tarafından nehre itilip boğularak öldüğü belirtilmiştir.⁶⁸

⁶³ Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 6/2536; İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 3/149; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4/339; Zehebî, *Siyer*, 14/484; Yazıcı, "İbnu's-Serrâc", 21/206.

⁶⁴ İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 1/139; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/100; Makrîzî, *el-Mukeffa*, 1/437; Muhammed Eroğlu, "Nehhâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/542-543.

⁶⁵ Makrîzî, *el-Mukaffa*, 1/437; Eroğlu, "Nehhâs", 32/542-543.

⁶⁶ Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 1/468; İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 1/136; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/100; Zehebî, *Siyer*, 15/401; Eroğlu, "Nehhâs", 32/542-543.

⁶⁷ Zehebî, *Siyer*, 15/401.

⁶⁸ İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 1/137; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/100; Zehebî, *Siyer*, 15/402.

Me'âni'l- Kur'ân, İ'râbu'l-Kur'ân, Kitâbun-Nâsîh ve'l-Mensûh, Şerhu Ebyâti Sîbeveyh, Şerhu'l-Kasâidi't-Tis'i'l-Mevsûmeti bi'l-Mu'allakât, Kitâbu't-Tuffâha fi'n-Nahv ve Risâle fi'l-Lâmât adlı kitaplar telif etmiş olduğu eserlerden birkaçıdır.⁶⁹

1.2.2.3. Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî

Asıl adı Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk ez-Zeccâcî en-Nihâvendî el-Bağdâdî en-Nahvî el-Lugavî'dir (ö. 337/948-340/950). Hayatını ele alan kaynaklar doğum tarihini belirtmemişlerdir. Hocalarından Zeccâc'ın derslerine çok fazla katıldığı için ez-Zeccâcî lakabıyla anılmıştır.⁷⁰ Zeccâcî, ilim talebi için birçok seyahatlerde bulunmuştur. Saymera ve Nihavent'ten sonra Bağdat'a gitmiş ve burada yetişmesinde büyük pay sahip olan Zeccâc'ın derslerine katılmış, ayrıca Basra ve Kûfe ekolünden birçok hocadan dersler almıştır.⁷¹

Zeccâcî, ders aldığı hocalarını Basralı, Kûfeli ve her iki ekolün görüşlerini birleştirip orta yolu tutan hocalar olarak kategorize etmiştir.⁷²

Arap dilinin farklı dallarından dersler aldığı önemli hocalarından bazıları şunlardır: İbnu'l-Hayyat (ö. 300/913), Ebû Mûsa el-Hâmid (ö. 305/917), Ebû İshâk ez-Zeccâc, Ebu'l-Abbâs es-Sekâfî (ö. 314/926), el-Ahfeş el-Esgar, Ebûbekir b. es-Serrâc, Ebû Abdullah Muhammed b. el-Abbâs el-Yezîdî (ö. 316/928), Ebu'l-Hasen b. Keysân, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Mansûr (ö. 320/932), Niftaveyh, Ebû Abdullah el-Ezdî el-Vâsitî (ö. 323/935)⁷³

Bu hocalarından aldığı dersler sayesinde iyi bir birikime sahip olup özellikle de nahiv ilminde uzmanlaştıktan sonra Şam'a giderek talebe yetiştirmek ve eserler telif etmekle

⁶⁹ Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 1/469; İbnu'l-Kıfî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 1/137-138; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/99-100; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 7/237; Makrîzî, *el-Mukaffa*, 1/437-438.

⁷⁰ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 3/136; Zehebî, *Siyer*, 15/475; Musa Yıldız, "Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/175.

⁷¹ Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî ez-Zeccâcî, *Hurûfu'l-Me'ânî*, thk. Alî Tevfik el-Hamd (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1406/1986), 11-12.

⁷² Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî ez-Zeccâcî, *el-İdâh fi 'İleli'n-Nahv*, thk. Mâzin el-Mubârek (Beyrut: Dâru'n-Nefais, 1986/1406), 78-79.

⁷³ İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 34/202; Zeccâcî, *el-İdâh*, 78-79; Zeccâcî, *Hurûfu'l-Me'ânî*, 13.

uğraşmıştır. Daha sonra Taberiyye'ye yerleşmiş ve h. 337-340 yılları arasında orada vefat etmiştir.⁷⁴

Zeccâcî, çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Şam'da uzun bir müddet ders verdiği için dolayı öğrencilerinin büyük çoğunluğu Şamlıdır.⁷⁵

Zeccâcî, Basra ve Kûfe ekollerinden yararlanmış fakat her konuda onlara uymayarak taassuptan uzak durmuştur. Kimi zaman her iki ekolden de beğenmediği görüşlere itirazda bulunarak kendi görüşünü savunmuştur. Bazen de bu iki ekolden sadece birisinin görüşlerini tercih etmiştir.⁷⁶

Arap dili ve edebiyatının birçok alanında eserler yazan ez-Zeccâcî'nin önemli eserlerinden bazıları şunlardır; *el-Cumel fi'n-Nahv*,⁷⁷ *el-Îzâh fi 'Îleli'n-Nahv*, *el-Emâlî*, *Hurûfu'l-Me'ânî*, *el-Kâfî*, *el-Lâmât*, *Mecâlisu'l-'Ulemâ*, *Şerhu Risâleti Edebi'l-Kâtib*, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, *el-Mesâilu'l-Muteferrika*, *Kitâbu Ğarâibi Mecâlisi'n Nahviyyîn*.⁷⁸

1.2.2.4. Mes'ûdî

Tam adı Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî el-Hüzelî'dir (ö. 345/956). Soyu Abdullah b. Mes'ûd'a (ö. 32/652-53) dayandığı için el-Mes'ûdî, Hüzeyl kabilesinden olduğu için de el-Hüzelî nisbeleriyle tanınmıştır.⁷⁹

Bağdat'ta kaldığı dönemde Ebû Alî el-Cubbâî (ö. 303/916), Vekî' (ö. 306/918), Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), Zeccâc, İbn Dureyd (ö. 321/933) ve Ebu'l-Hasan el-Eş'ârî (ö. 324/935 -36) gibi hocalardan dersler almıştır. Basra'da Ebû Halîfe

⁷⁴ İbn 'Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 34/204; İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 2/160.

⁷⁵ Zeccâcî, *el-Îdâh*, 2; Yıldız, "Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım", 44/175.

⁷⁶ Zeccâcî, *el-Îdâh*, 3; Zeccâcî, *Hurûfu'l-Me'ânî*, 15; Yıldız, "Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım", 44/175.

⁷⁷ Zeccâcî'nin, *el-Cumel* adlı eserini Mekke'de yazdığı ve bu eserinin her bölümünü bitirdikten sonra bir hafta boyunca Kâbe'yi tavaf ettiği, Allah Teâlâ'dan bağışlanma dilediği ve kitabını okuyan herkesin ondan istifade etmesi için dua ettiği belirtilmiştir. Bkz. İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 2/161.

⁷⁸ Zehebî, *Siyer*, 15/475-476; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 18/67; Hayreddin b. Mahmud b. Muhammed b. Ali b. Faris ed-Dimeşkî ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrût: Dâru'l-İlim li'l-Melayîn, 2002), 3/299; Zeccâcî, *el-Îdâh*, 3-8.

⁷⁹ Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 4/1705; Casim Avcı, "Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/353.

Fazl b. Hubbâb el-Cumâhî'den (ö. 331/946) istifade etmiştir. Mes'ûdî, 345/956 yılının Cemâziyelâhir ayında vefat etmiştir.⁸⁰

Mes'ûdî coğrafya ve tarih başta olmak üzere astroloji, kozmoloji, mezhepler ve dinler tarihi, kelam, fıkıh, ahlâk ve siyaset gibi farklı alanlarda birçok eser telif etmesine rağmen bunların çoğu günümüze ulaşmamıştır. Kaynaklarda zikredilen eserlerinden bazıları şunlardır: *Murûcu'z-Zeheb, et-Tenbih ve'l-İşrâf, Ahbâru'z-Zamân, Funûnu'l-Ma'ârif, Zehairu'l-'Ulûm, Kitâbu'l-İstizkâr, Kitâbu Vasli'l-Mecâlis, el-Kitâbu'l-Evsât, Kitâbu'l-Kadâyâ, Kitâbu'l-Makâlât, Kitâbu'z-Zulef, Râhatu'l-Ervâh, el-Ahbâru'l-Mes'ûdiyyât, Risâletu'l-Beyân*.⁸¹

1.2.2.5. Kâlî

Tam adı Ebû Alî İsmâîl b. el-Kâsım b. Ayzûn el-Kâlî el-Bağdâdî (ö. 356/967) 288/901 yılında Malazgirt'te doğdu. Kâlîkalâ (Hasankale/ Erzurum) halkından bir grup ile Bağdat'a gittiği için el-Kâlî nisbesini almıştır.⁸²

Kâlî, Musul'da Ebû Ya'lâ el-Mevsilî'den (ö. 307/919) ders almıştır. Daha sonra Bağdat'ta Ebu'l-Kâsım el-Beğavî (ö. 317/929), Ebû Ömer el-Kâdî (ö. 320/932), İbn Mücâhid (ö. 324/936) gibi hocalardan dini ilimleri, İbn Dureyd, Niftaveyh, İbnu's-Serrâc ve Zeccâc gibi âlimlerden ise dil, edebiyat ve ahbâra dair dersler almıştır.⁸³

Bağdat'ta yirmi beş yıl kadar uzun bir süre devam eden ilmî hayatından sonra Endülüs'e gitmiş ve burada II. Hakem'in desteğiyle eser telifi ve öğrenci yetiştirmekle meşgul olmuştur. Yetiştirmiş olduğu öğrencilerden birkaçı; Muhammed b. İbrahim el-Kureşî, Ebû Eyyûb Süleyman b. Halef, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan ez-Zübeydî (ö. 379/989)

⁸⁰ Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübki, *Tabakâtu's-Şâfi'iyeti'l-Kubrâ*, thk. Mahmud Muhammed et-Tinâhî - Abdulfettah Muhammed el-Hilû (Hecl li't-Tibâ'ati ve'n-Neşri ve't-Tevzî', 1413), 3/456; Şemseddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, thk. Beşşâr 'Avvâd Marûf (Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2003), 7/829; Avcı, "Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin", 29/353.

⁸¹ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 188; Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 4/1706; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 21/5-6; Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyeti*, 3/456.

⁸² Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 2/729-730; İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 1/239; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/227; Makrîzî, *el-Mukaffa*, 2/64; Hüseyin Elmalı, "Kâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/259.

⁸³ İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 1/242-243; Zehebî, *Siyer*, 16/46; Makrîzî, *el-Mukaffa*, 2/65; Elmalı, "Kâlî", 24/259-260.

ve Ebû Ömer Yûsuf b. Hârûn er-Remâdî'dir (ö. 403/1013 [?]). Kâlî, 356/967 yılında Kurtuba'da vefat etmiştir.⁸⁴

el-Emâlî, el-Bârî' fi'l-Luğa, el-Maksûr ve'l-Memdûd, Kitâbu Ef'alu min Kezâ ve Kitâbu's-Sıla adlı eserler, günümüze kadar ulaşmış en önemli eserlerindendir.⁸⁵

1.2.2.6. Ezherî

Asıl adı Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî el-Herevî'dir (ö. 370/980). 282/895 yılında Herat'ta doğdu. el-Herevî nisbesini doğduğu yere nispetle almıştır.⁸⁶ İlmî tahsilini, Herat'ta İbn Hürrem Hüseyin b. İdris (ö. 301/913) ile Ebu'l-Fazl el-Münzirî (ö. 318/930) gibi âlimlerden, Bağdat'ta ise Zeccâc, İbnu's-Serrâc ve Niftaveyh gibi meşhur dilcilerden elde etmiştir.⁸⁷ Arap gramerini kavradıktan sonra fıkıh ilmine yönelmiştir. İmam Şafî'nin (ö. 204/820) eserlerinde bulunan nadir ve garip kelimeleri derlemiştir.⁸⁸ Ezherî, 370/980 yılında doğum yeri olan Herat'ta vefat etmiştir.⁸⁹

Fıkıh, dil, hadis, tarih ve şiir alanlarında eserler yazmıştır. *Tehzibu'l-Luğa, ez-Zâhir fi Garibi Elfâzi'z-Şâfiî, Tefsîru Elfâzi'l-Müzenî, 'İlelu'l-Kıraât ve Şerhu Dîvânî Ebî Temmâm* önemli eserlerindendir.⁹⁰

1.2.2.7. Âmidî

Asıl adı, Ebu'l-Kâsım el-Hasan b. Bişr b. Yahya el-Âmidî'dir. Aslen Âmidli (Diyarbakır) olduğundan Âmidî nisbesiyle anılmıştır. Basra'da dünyaya gelmiş ve hayatının ilk

⁸⁴ Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 2/730-731; İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 1/244; Zehebî, *Siyer*, 16/46-47; Elmalı, "Kâlî", 24/259-260.

⁸⁵ Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 2/730; İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 1/241; Zehebî, *Siyer*, 16/46; Elmalı, "Kâlî", 24/260.

⁸⁶ İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 4/181; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4/334-335; Zehebî, *Siyer*, 16/315-316; Selahattin Kıyıcı, "Ezherî, Muhammed b. Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/65.

⁸⁷ Zehebî, *Siyer*, 16/316; Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, 3/64; Ebu't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kub b. Muhammed el-Firûzâbâdî, *el-Bulğa fi Terâcimi Eimmeti'n-Nahv ve'l-Luğa*, thk. Muhammed el-Misrî (Dımaşk: Dâru Sadeddin, 1421), 252; Kıyıcı, "Ezherî, Muhammed b. Ahmed", 12/65.

⁸⁸ Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, 3/64; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-Mu'ellifîn* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabi, ts.), 7/230; Kıyıcı, "Ezherî, Muhammed b. Ahmed", 12/65.

⁸⁹ İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 4/177; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4/335; Zehebî, *Siyer*, 16/317; Kıyıcı, "Ezherî, Muhammed b. Ahmed", 12/65.

⁹⁰ Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 5/2322; İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 4/181; Zehebî, *Siyer*, 16/316-317; Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, 3/64.

yıllarını burada geçirmiştir.⁹¹ Daha sonra ilim tahsili için Bağdat'a giderek Zeccâc, İbnu's-Serrâc, İbn Dureyd ve Niftaveyh gibi dönemin önde gelen âlimlerinden dil, edebiyat ve ahbâra dair dersler almıştır. İlk devir şairlerin şiirlerini tenkit etmekle tanınmış ve ilk edebiyat münekkittleri arasına girebilmiştir. Âmidî, hayatının büyük bir bölümünü geçirdiği Basra'da 371/981 yılında vefat etmiştir.⁹²

Kitâbu'l-Muvâzene Beyne't-Tâiyyeyn, el-Mu'telif ve'l-Muhtelif ve günümüze ulaşamayan *Dîvân*'ı önemli eserlerindedir.⁹³

1.2.2.8. Ebû Alî el-Fârisî

Tam adı, el-Hasan b. Ahmed b. Abdulğaffar b. Muhammed b. Süleyman el-Farisî' dir. 288/901 yılında Şiraz yakınlarındaki Fesâ kasabasında doğmuştur. Döneminin önde gelen dilcilerinden Mebreman olarak tanınan Ebû Bekir Muhammed b. Ali' den 100 dinar ücretle Sîbeveyh'in *el-Kitâb* isimli eserini okumuştur.⁹⁴ Zeccâc, İbnu's-Serrâc, İbn Dureyd ve Niftaveyh gibi hocalardan da gramer dersleri almıştır.⁹⁵ Yaklaşık 10 yıl süren ilim tahsilinden sonra Bağdat'tan ayrılıp Musul'a gitmiştir. Orada öğrencisi İbn Cinnî (ö. 392/1002) ile karşılaşmıştır.⁹⁶ Bu talebesi yaptığı uzun seyahatlerde kendisine refakat etmiş ve takriben 40 yıl hizmetinde bulunmuştur.⁹⁷ Ebû Alî el-Fârisî, 377/987 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.⁹⁸

Çoğunluğu Arap grameri ve dili hakkında olan eserlerinden bazıları şunlardır: *el-İdâh fi'n-Nahv, et-Tekmile, et-Tezkire, el-İğfâl fîmâ Eğfelehu'z-Zeccâc fî Me'ânih, el-Hucce li'l-Kurrâi's-Seb'a, el-Mesâilu'l-Bağdadiyyât, el-Mesâilu'l-Halebiyyât*.⁹⁹

⁹¹ İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 1/320; Fîrûzâbâdî, *el-Bulğâ*, 1/110.

⁹² Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 2/848; İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 1/323; Durmuş, "Âmidî, Hasan b. Bişr", 3/55-56.

⁹³ Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 2/851; İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 1/322; Durmuş, "Âmidî, Hasan b. Bişr", 3/56.

⁹⁴ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 2/80-82; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/273; Mehmet Reşit Özbalıkçı, "Ebû Alî el-Fârisî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/88.

⁹⁵ Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 2/811.

⁹⁶ Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ*, 245; Özbalıkçı, "Ebû Alî el-Fârisî", 10/88.

⁹⁷ Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ*, 245; Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 4/1589; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 19/312.

⁹⁸ Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 2/811; İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 1/309; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 2/82.

⁹⁹ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 88; Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 2/814; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 2/81; Zehebî, *Siyer*, 16/380; Özbalıkçı, "Ebû Alî el-Fârisî", 10/88-90.

1.2.2.9. Rummânî

Tam adı, Ebu'l-Hasen Ali b. 'Îsâ b. Ali b. Abdullah er-Rummânî'dir (ö. 384/994). 296/908 yılında Bağdat'ta doğdu. Nar satıcılığı veya Vasıt şehrindeki Rumman Kasrı'na nispetle er-Rummânî, eserler istinsah ettiği için el-Verrâk nisbeleriyle tanınmıştır.¹⁰⁰ Rummânî, Zeccâc, İbnu's-Serrâc ve İbn Dureyd gibi hocalardan uzun bir süre Arap diline ait dersler almıştır. Mantık ilmini nahiv ilmine uyguladığı için eleştirilmiştir.¹⁰¹ Kendi döneminin önemli Mutezile kelimcilerinden biri kabul edilmiştir. 384/994 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.¹⁰²

el-Hudûd fi'n-Nahv, Me'âni'l-Hurûf, Şerhu Kitâbi Sîbeveyh, el-Elfâz, Şerhu'l-Usûl li'bni's-Serrâc, el-Câmi' fi Elfâzi'l-Kur'ân, en-Nuket fi İ'câzi'l-Kur'ân ve *el-Esmâu ve's-Sıfât* er-Rummânî'nin günümüze ulaşan önemli eserlerinden bazılarıdır.¹⁰³

Ayrıca Ebû Nadr Muhammed b. İshâk b. Esbât el-Kindî (ö ?)¹⁰⁴, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Velîd (Vellâd) et-Temîmî el-Mısrî (ö. 332/944),¹⁰⁵ Ebu'l-Hasen Ahmed b. Muhammed b. Ahmedî'l-Arudî (ö. 342/955)¹⁰⁶ ve Mebramân diye tanınan Ebû Bekir Muhammed b. Ali (ö. 345/956)¹⁰⁷ gibi isimler de Zeccâc'ın öğrencileri arasında zikredilmişlerdir.

¹⁰⁰ Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 4/1826-1827; İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 2/294; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 3/299; Zehebî, *Siyer*, 16/533; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 21/248; Dâvudî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, 1/424.

¹⁰¹ Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 4/1826-1827; Zehebî, *Siyer*, 16/534; Sedat Şensoy, "Rummânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/242-244.

¹⁰² İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 2/294; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 3/299; Zehebî, *Siyer*, 16/534; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/317; Şensoy, "Rummânî", 35/242-244.

¹⁰³ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 88; İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 2/295-296; Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 4/1827; Zehebî, *Siyer*, 16/534; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 21/248.

¹⁰⁴ Zübeydî, *Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Lugaviyyîn*, 221; Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 6/2425; İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 3/68.

¹⁰⁵ Zübeydî, *Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Lugaviyyîn*, 219; Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 1/460.

¹⁰⁶ Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 1/472; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 7/215.

¹⁰⁷ Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 6/2573; Süyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, 1/175.

1.2.3. Eserleri

Zeccâc, tefsir, nahiv, lugat ve şiir alanlarında olmak üzere birçok eser yazmıştır. Kaleme aldığı eserlerden bazıları günümüze kadar ulaşmış, bazıları ise ulaşamamıştır. Mevcut olan eserlerinden bazıları tahkik edilerek ilim dünyasına kazandırılmıştır.

1.2.3.1. Mevcut Eserleri

1.2.3.1.1. Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh (معاني القرآن و اعرابه)

Zeccâc'ın en önemli eserlerinden biri olan bu eser çalışma konumuz olduğu için ileride geniş bir şekilde ele alınacaktır.

1.2.3.1.2. Tefsîru Esmâ'illâhi'l-Husnâ (تفسير اسماء الله الحسنى)

Zeccâc'ın Esmâ-i Hüsna'yı Kur'an ve hadisteki kullanımlarına da dikkat ederek Arap dilinin gramer kurallarına dayanarak incelemiş olduğu bu eser, bu alanda yazılıp günümüze ulaşan ilk müstakil eser olarak kabul edilmiştir. Bu alanda yazılan ikinci eser ise Zeccâc'ın talebesi olan Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî'ye ait olan *İştikâku Esmâ'illâh* adlı eserdir.¹⁰⁸

Zeccâc, bu eserinde Esmâ-i Hüsna hakkında zikredilen hadisten hareketle ilk önce isimlerin anlamını zikrederek kelimenin iştikâkına değinir, daha sonra kelimenin asıl kullanımına işaret eder ve en son kullanıldığı anlamı veciz ifadelerle belirtir. Kimi zaman aktardığı anlamları Kur'an, hadis ve güvenilir şiirle destekler. Bazen hocası Müberred veya diğer âlimlerin görüşlerine başvurur.¹⁰⁹

Zeccâc'ın bu eserini tahkik eden Ahmed Yûsuf ed-Dekkâk, Şuayb el-Arnâvut'un (1928-2016) Zahirîyye Kütüphanesi'nin fihristinde olmamasına rağmen yaptığı araştırma neticesinde 308 numaralı Hadis mecmuasının içinde yazma nüshasını bulduğunu ve

¹⁰⁸ Bekir Topaloğlu, "Esmâ-i Hüsna", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/416; İbrahim Yıldız, "Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın Esmâ-i Hüsna ve Besmele Hakkında İki Eseri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (2015), 42.

¹⁰⁹ Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Tefsîru Esmâ'illâhi'l-Husnâ*, thk. Ahmed Yûsuf ed-Dekkâk (Beyrût: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1979), 8-9.

tahkik etmesi için kendisine verdiğini belirtir.¹¹⁰ Daha sonra yaptığı araştırmalar sonucunda bu eserin farklı bir nüshasına ulaşamadığını söyler.¹¹¹

1.2.3.1.3. *Kitâbu'l-İbâne ve't-Tefhîm 'an Me'ânî Bismillâhirrahmânirrahîm*

(كتاب الابانة و التفهيم عن معاني بسم الله الرحمن الرحيم)

Zeccâc'ın bu eserinin besmele hakkında yazılıp günümüze ulaşan ilk eser olduğu söylenebilir. Bu eserde besmeledeki dört kelime hakkında seksen soru ve cevap ele alınmış ve bu kelimeler iştikâk, i'rab, usul ve mana gibi yönlerden incelenmiştir. Eserde soru ve cevaplar veciz ifadelerle zikredilmiş, bazen cevaplar detaylı bir şekilde ele alınırken bazen ise sadece dalcilerin görüşleri verilmekle yetinilmiştir.¹¹²

Zeccâc'ın bu eserini tahkik eden Abdülfettâh Selîm'in verdiği bilgiye göre eserin, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye (67 Nahiv Ş) numarada “*el-Es'iletu'l-Vâridetu 'ale'l-Besmeleti ve Ecvibetihâ*” adıyla küçük bir yazma nüshası vardır. Ayrıca 3677 ve 13958 numaralarda kayıtlı iki ayrı mikrofilm kaydı bulunmaktadır. Kütüphane kayıtlarında bu eser, “*el-Es'iletu'l-Vâridetu 'ale'l-Besmeleti ve Ecvibetihâ li'z-Zeccâcî*” adıyla Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî'ye (ö. 337/949) nispet edilmiştir.¹¹³ Fakat Abdülfettâh Selîm, eserin mukaddimesinden sonra yazarın “Kâle Ebû İshâk İbrahim b. es-Serî ez-Zeccâc” şeklindeki sözü ve bu ifadenin metin içerisinde bir defa daha tekrar edilmesinden dolayı eserin ez-Zeccâc'a aidiyetinin çok açık olduğunu belirtmektedir.¹¹⁴ Ayrıca ez-Zeccâcî'nin hayatının ve eserlerinin tanıtıldığı tabakât kitaplarında bu isim ile kayıtlı bir eserinin olmaması bu görüşü desteklemektedir.¹¹⁵

¹¹⁰ Zeccâc, *Tefsîru Esmâ'illâhi'l-Husnâ*, 5.

¹¹¹ Zeccâc, *Tefsîru Esmâ'illâhi'l-Husnâ*, 6.

¹¹² Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Kitâbu'l-İbâne ve't-Tefhîm 'an Ma'ânî Bismillâhir-Rahmânirrahîm, (Erba'u resâili fi'n-Nahv*, thk. Abdülfettâh Selîm (Kahire: Mektebetu'l-Âdâb, 2003), 9; Yıldız, “Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın Esmâ-i Hüsnâ ve Besmele Hakkında İki Eseri”, 57.

¹¹³ Zeccâc, *Kitâbu'l-İbâne ve't-Tefhîm*, 7.

¹¹⁴ Zeccâc, *Kitâbu'l-İbâne ve't-Tefhîm*, 7.

¹¹⁵ Zeccâc, *Kitâbu'l-İbâne ve't-Tefhîm*, 8.

1.2.3.1.4. *Kitâbu Fe‘altu ve Ef‘altu* (كتاب فعلت و أفعلت)

Zeccâc bu eserinin muhtevasını kitabın başında şöyle açıklamıştır:

“Araplarca Fe‘altu ve Ef‘altu vezinlerinde kullanılıp anlamları aynı veya farklı olanlar ile sadece Fe‘altu veya Ef‘altu kalıbında kullanılan kelimelere dairdir. Bu kitap alfabetik olarak düzenlemiş olup ilk kısmı “ba” harfi ile başlayıp son kısmı ise “elif” diye isimlendirilen “hemze” harfi olup ondan sonra “ye harfi gelmektedir. Bu şekilde telif etmemizin nedeni bunu isteyen kişiye istediğini ilgili kısımda bulmasında kolaylık sağlaması içindir.”¹¹⁶

Zeccâc’ın bu eserinin İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi III. Ahmet Kütüphanesi içerisinde 2729 rakamlı ve Mısır Dâru Kutubi’l-Kâhire’de 234 nolu ile Mısır Dâru Kutubi’z-Zâhiriyye’de 7305 nolu kayıta üç ayrı yazma nüshası bulunmaktadır.¹¹⁷

Kitabın dört ayrı yayınlanmış tahkiki bulunmaktadır. Eserin ilk tahkik çalışması Muhammed Bedruddîn Na‘sânî’nin (1881-1942) sadece Dâru Kutubi’l-Kâhire yazma nüshasını esas alarak yapmış olduğu tahkiktir. İkincisi Abdulmun‘im Hafâcî’nin (1915-2006) 1949 yılında Mısır’da hazırladığı tahkiktir. Üçüncüsü Mâcid Hasan Zehebi’nin 1984 yılında Dımaşk’ta yaptığı tahkiktir. Dördüncüsü Ramazan Abduettevvâb (1930-2001) ve Sabih et-Temimî’nin 1995 yılında beraber hazırladıkları tahkiktir.¹¹⁸

1.2.3.1.5. *Kitâbu Halki’l-İnsân* (كتاب خلق الانسان)

Zeccâc, bu eserinde insanın azalarına ve özelliklerine dair olan kelimeler için Arapların kullandıkları farklı isimleri incelemiştir.¹¹⁹ İbrâhim es-Sâmerrâî (1923-2001), bu eserin

¹¹⁶ Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, thk. Ramazan Abduettevvâb - Subayh et-Temimî (Mektebetu’s-Sekâfeti’d-Dîniyye, 1995), 49-50.

¹¹⁷ Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, 37-38.

¹¹⁸ Ramazan Özkal, *ez-Zeccâc ve Kitâbu Fe‘altü ve Ef‘altü Adlı Eserinin İçerik ve Yöntem Açısından İncelenmesi* (Konya: Necmettin Erbakan, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 52-53.

¹¹⁹ Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Kitâbu Halki’l-İnsân*, thk. İbrâhim es-Sâmerrâî (Bağdad: Mecelletu’l-Mecmai’l-‘İlmiyyi’l-‘Irâkî, 1963), 7.

Tunus, Mısır ve Britanya müzelerinde üç yazma nüshasının bulunduğunu ve bunlardan yararlanarak bu eseri tahkik ettiğini belirtmiştir.¹²⁰

Bu konu hakkında birçok eser telif edilmiş fakat sadece birkaç tanesi günümüze ulaşabilmiştir. Bunların ilki Asma‘î’ye (ö. 216/831) aittir. Müellif, kendisinden yararlanmış fakat onun kadar şiirle istişhâta bulunmamıştır. Asma‘î’nin değinmediği bazı konuları da ele aldığı bu eserini insan yaratılışı konusuna tahsis etmiştir.¹²¹

1.2.3.1.5. *el-Muselles fi'l-Luğa* (المثلث في اللغة)

Bir harekesinin değişmesiyle üç türlü okunabilen, aynı ya da farklı anlamlar taşıyan üçlü yapılarla ilgili olan¹²² Zeccâc’ın bu eseri küçük bir kitapçık olup sadece bu türden 16 kelimeyi içerir.¹²³

Süleyman el-Âyîd, tabakât kitaplarında Zeccâc’ın bu eserinin zikredilmediğini ancak Ummu'l-Kurâ Üniversitesi'nin İhyâu't-Turâs merkezinde 351/4 numarayla kayıtlı olan bir yazma nüshasının bulunduğunu belirtmiştir.¹²⁴

Müselles türünü ele alıp günümüze ulaşan Kutrub’un eserinden sonra ikincisi olması bu kitaba ayrı bir değer katmaktadır.¹²⁵

1.2.3.1.6. *Mâ Yensarif ve mâ lâ Yensarif* (ما ينصرف وما لا ينصرف)

Zeccâc, bu eserin mukaddimesinde eserin içeriği ile ilgili şunları söylemiştir:

“Munsarif ve ğayr-ı munsarifi ihtiyaç nispetinde kısa olarak açıklayacağız.

Fakat tüm alt birimlerin kendisiyle anlaşılması için asıl olanı tafsilatlı

¹²⁰ Zeccâc, *Kitâbu Halki'l-İnsan*, 6-7.

¹²¹ Zeccâc, *Kitâbu Halki'l-insan*, 6.

¹²² İşler, “Zeccâc”, 44/174; İsmail Durmuş- Muharrem Çelebi, “Müselles”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/84.

¹²³ Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *el-Muselles fi'l-Luğa*, thk. Süleyman el-Âyîd (Mekke: Mecelletu Câmi'ati Ummi'l-Kurâ li'l-Buhûsi'l-İlmiyye, 1411), 55-56.

¹²⁴ Zeccâc, *el-Muselles fi'l-Luğa*, 56.

¹²⁵ Zeccâc, *el-Muselles fi'l-Luğa*, 56.

aktaracağız. Aslı tam olarak aktardığımızda alt birimlere kısaca değineceğiz.”¹²⁶

Bütün nahiv kitaplarının ayrı bir başlık altında zikrederek üzerinde önemle durduğu gayri munsarıf konusunu Zeccâc, müstakil bir kitap haline getirerek ele almıştır.¹²⁷

Zeccâc, bu kitabında ele aldığı konuda kendisinden önceki dilcilerin görüşlerini aktarır. Bazen bu görüşleri açıklar, bazen ise bu görüşler arasında tercihte bulunarak kendisine göre doğru olanı seçer. Kendi görüşlerini de gerekçelendirerek aktarır. İştikak olgusuna ve kelime tahlillerine yer verir.¹²⁸ Bu kitabın sadece bir yazma nüshası olup, Dâru'l-Kutubu'l-Mısriyye'de 149 Nahiv numarasıyla bulunmaktadır.¹²⁹

1.2.3.1. 7. *er-Red 'ale's-Sa'leb fi'l-Fasîh* (الرد على الثعلب في الفصح)

Zeccâc, Sa'leb'in müptediler için yazmış olduğu 20 sayfalık *el-Fasîh* adlı eserinde 10 yerde hata ettiğini söyler. Bunun üzerine Sa'leb kendisinden bunları açıklamasını ister.¹³⁰ Buna karşılık Zeccâc'ın vermiş olduğu cevaplar bu eserin muhtevasını oluşturmaktadır. Bazı kaynaklarda *el-Muâhazât 'ale'l-Fasîh li-Sa'leb* şeklinde isimlendirilen bu eserin İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde 654/2 numarayla Arapça yazmaları bölümünde bir nüshası bulunmaktadır.¹³¹ Hudâ Mahmûd Karâ'a, Dâru'l-Kutubu'l-Mısriyye'de (21 Nahiv Ş) numarasıyla bu eserin bir yazma nüshasını gördüğünü belirtmiştir.¹³²

¹²⁶ Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Mâ Yansarifu ve mâ lâ Yansarifu*, thk. Hudâ Mahmûd Karâ'a (Kahire: Lecnetu İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1971), 2.

¹²⁷ Muharem Çelebi, *Me'âni'l-Kur'ân ve ez-Zeccâc* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Doktora Tezi, 1976), 200.

¹²⁸ Zeccâc, *Mâ Yansarifu ve mâ lâ Yansarifu*, 27-28.

¹²⁹ Zeccâc, *Mâ Yansarifu ve mâ lâ Yansarifu*, 30.

¹³⁰ Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 1/56; Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-Muzhir fi 'Ulûmi'l-Luğa ve Envâ'ihâ*, thk. Fuâd Alî Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1418/1998), 1/162.

¹³¹ Fuat Sezgin, *Târîhi't-Turâsi'l-'Arabî*, çev. Mustafa Arafat (Riyad: Cami'atu'l-İmam Muhammed b. Su'ûdi'l-İslamiyye, 1988), 1/169; Ali Rıza Karabulut - Ahmet Turan Karabulut, *Mu'cemu Târîhi't-Turâsi'l-İslamî fi Mektebâti'l-'Alem* (Kayseri: Dâru'l-Akabe, 2001), 1/20.

¹³² Zeccâc, *Mâ Yansarifu ve mâ lâ Yansarifu*, 30.

1.2.3.1.8. Kitâbu'l-Arûz (كتاب العروض)

Zeccâc'ın hayatını ele alan çoğu tabakât kitaplarında eserleri arasında bu eser de zikredilmiştir.¹³³ Sadece bir yazma nüshası bulunan bu eserin Carullah Efendi Kütüphanesi'nde 1834 numaralı yazma nüshası vardır.¹³⁴ Süleyman Ebû Sitte, arûz ilmi hakkında günümüze neredeyse eksiksiz olarak ulaşabilen en eski eser olmasından dolayı önemli bir yazma eser olduğunu ve Zeccâc 'tan yaklaşık bir asır önce bu konu hakkında Ahfeş'in yazmış olduğu eserin ise günümüze eksik olarak ulaştığını belirtmiştir.¹³⁵

Zeccâc, Ahfeş'in kendi eserinde izlemiş olduğu yöntemin aynısını bu eserinde uygulamıştır. Hatta bazı konularda Ahfeş'in zikretmiş olduğu aynı örneği ve aynı açıklamayı olduğu gibi aktarmıştır. Fakat bazen Ahfeş'e muhalefet ederek görüşünün yanlış olduğunu belirtmiştir.¹³⁶

1.2.3.1.9. Kitâbu'l-İştikâk (كتاب الاشتقاق)

Aralarında anlam ilişkisi bulunan iki kelimedenden birinin diğerinden türetilmesi hakkında yazılmış bir eser türüdür. Bu eserlerde iştikâk ilminin teorisi ele alınmış ve belli konulardaki isimlerin iştikâkı incelenmiştir.¹³⁷

Zeccâc'ın bu eserinin Şehid Ali Kütüphanesi'nde 2358/2 numarada yazma nüshasının bulunduğu belirtilmiştir.¹³⁸ Süyûtî, *el-Muzhir* adlı eserinde iştikâk hakkında müstakil eser yazarlar arasında Zeccâc'ı zikretmiş ve bu kitaptan alıntı yapmıştır.¹³⁹

¹³³ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 85; İbnu'l-Kıfî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 1/200; Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 1/63; Süyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, 1/412.

¹³⁴ Karabulut- Karabulut, *Mu'cemu Târîhi't-Turâs*, 1/21.

¹³⁵ Süleymân Ahmed Ebû Sitte, "Kitâbu'l-Arûz li'z-Zeccac", *Mecme'u'd-Dirâsâti'l-Lugaviyye*, 6/3 (2004 1425), 89.

¹³⁶ Ebû Sitte, "Kitâbu'l-Arûz li'z-Zeccac", 99-100.

¹³⁷ Hulusi Kılıç, "İştikak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/439-440.

¹³⁸ Sezgin, *Târîhi't-Turâsi'l-'Arabî*, 1/169.

¹³⁹ Süyûtî, *el-Muzhir*, 1/278.

1.2.3.1.10. *Kitâbu'l-Envâ'* (كتاب الأنواء)

Kadim halk astronomisi ve meteorolojisine dair kelime ve tabirleri içine alan bir eserdir. İbn Mekkî, (ö. 501/1108) *Teskîfu'l-Lisân*¹⁴⁰ adlı eserinde, Abdulkâir el-Bağdâdî (ö. 1093/1682) ise *Hizânetu'l-Edeb*¹⁴¹ ve *Şerhu Ebyâti Muğni'l-Lebîb*¹⁴² adlı iki eserinde Zeccâc'ın bu eserinden alıntı yapmışlardır.

Eser, İzzet Hasan tarafından tahkik edilip Matbu'âtu Mecme'i'l-Luğati'l-Arabiyye tarafından basılmıştır.¹⁴³

1.2.3.1.11. *eş-Şecere* (الشجرة)

Zeccâc'ın hayatını ele alan çoğu tabakât kitaplarında bu isimde bir eser zikredilmemiştir. Brockelmann ise bu eserin *et-Takrîb* diye isimlendirildiğini ve Kayravanda bir yazma nüshasının bulunduğunu belirtmiştir.¹⁴⁴ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb* adlı eserinde Zeccâc'ın bu eserinden alıntı yapmıştır.¹⁴⁵

1.2.3.2. *Günümüze Ulaşmayan Eserleri*

1.2.3.2.1. *Mâ Summiye min Câmi'il-Mantık* (ما سمي من جامع المنطق)

Halife Mu'tazîd-Billâh, veziri Kâsım'dan kendisi için yazılmış olan *Câmi'ul-Mantık* isimli eserin muğlâk olan yerlerini şerh edebilecek birini bulmasını istemişti. Bunun üzerine bu görevi Müberred'e vermiş ancak Müberred yaşlılığını ileri sürerek bu görevi kabul etmemiş ve onlara bunu yapabilecek olan Zeccâc'ı tavsiye etmiştir. Zeccâc, bu

¹⁴⁰ Ebû Hafs Ömer b. Halef b. Mekkî es-Sıkkî el-Himyerî, *Teskîfu'l-Lisân ve Telkîhu'l-Cenân*, thk. Mustafa Abdulkâdir 'Atâ (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1410), 85.

¹⁴¹ Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, 24; Abdülkadir b. Ömer b. Bâyezîd el-Bağdâdî, *Hizânetu'l-Edeb ve Lubbu Lubâbi Lisâni'l-Arab*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1418),1/ 319.

¹⁴² Abdulkâdir b. Ömer el- Bağdâdî, *Şerhu Ebyâti Muğni'l-Lebîb*, thk. Abdulazi Rebah - Ahmed Yusuf Dekâk (Beyrût: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1988), 2/150.

¹⁴³ http://dr-m-aldabbagh.blogspot.com/2015/03/pdf_22.html, erişim 08.01.2020.

¹⁴⁴ Carl Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, çev. 'Abdulhalîm en-Neccâr (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1977),2/173; Zeccâc, *Fe'altu ve ef'altu*, 26.

¹⁴⁵ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdullah b. Hişâm el-Ensârî, *Muğni'l-Lebîb 'an Kutubi'l-E'ârîb*, thk. Mâzin el-Mubârek / Muhammed Ali Hamdullâh (Şam: Dâru'l-Fikr, 1985),1/163.

esere *Mâ Summiye min Câmi'il-Mantuk*¹⁴⁶ adında bir şerh yazarak Mu'tazîd'a takdim etmiştir. Zeccâc, bu çalışmasıyla halifenin güvenini kazanarak sarayda icra edilen ilmî meclislere katılmıştır.¹⁴⁷ Çoğu kaynaklarda zikredilmesine rağmen Zeccâc'ın bu eseri günümüze ulaşmamıştır.

1.2.3.2.2. *Kitâbu'l-Ezdâd* (كتاب الأضداد)

Ezdâd, aynı kelimenin birbirine zıt olan farklı anlamları ifade etmesi için kullanılan bir terim olup bu konu hakkında birçok dilci eser telif etmiştir.¹⁴⁸ Bu eser tabakât kitaplarında yer almamakla beraber Zeccâc, bu eserini araştırma konumuz olan tefsirinde zikretmektedir.¹⁴⁹

1.2.3.2.3. *Kitâbu'l-Emâlî* (كتاب الأمالي)

Zeccâc'ın talebelerine Arap Dili, kıraat veya başka konular ile ilgili bilgileri yazdırmasıyla meydana gelen eseridir.¹⁵⁰ Mekkî b. Ebî Talib, (ö. 437/1045) *Muşkilu İ'râbi'l-Kur'ân*¹⁵¹ adlı eserinde, Süyûtî'de *el-Muzhir*¹⁵² adlı eserinde Zeccâc'ın günümüze ulaşmayan bu eserinden alıntı yapmışlardır.

1.2.3.2.4. *Kitâbu'l-Fark* (كتاب الفرق)

Bazı kaynaklarda *Kitâbu'l-Fark Beyne'l-Müzekker ve'l-Müennes* şeklinde isimlendirilmesinden hareketle bu eserin müzekker ve müennes kelimelerin arasındaki farkları açıklayan bir eser olduğu söylenebilir. Günümüze ulaşmayan bu eserin h. 7. yy.'da Halep'in bir kütüphanesinde yazma nüshasının olduğu belirtilmiştir.¹⁵³

¹⁴⁶ İbnu'l-Kıfî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 1/199; Süyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, 1/412.

¹⁴⁷ Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 1/62-63; Zehebî, *Siyer*, 14/360; İşler, "Zeccâc", 44/174.

¹⁴⁸ Muştâfâ b. Abdullah Hâcî Halife Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kutub ve'l-Funûn* (Bağdat: Mektebetu'l-Musennâ, 1941), 1/81.

¹⁴⁹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/121.

¹⁵⁰ Mustafa eş-Şek'ah, *Menahicu't-Te'lif 'inde'l-'Ulemâi'l-'Arab* (Beyrût: Dâru'l-İlim li'l-Melâyin, 2004), 277.

¹⁵¹ Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, 24; Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî, *Muşkilu İ'râbu'l-Kur'ân*, thk. Hatem Salih ed-Damin (Beyrût: Muessetu'r-risâle, 1405/1984), 1/67.

¹⁵² Süyûtî, *el-Muzhir*, 1/321.

¹⁵³ Sezgin, *Târîhi't-Turâsi'l-'Arabî*, 1/170.

1.2.3.2.5. *Halku'l-Feres* (خلق الفرس)

Zeccâc'ın hayatını ele alan çoğu tabakât kitaplarında¹⁵⁴ eserleri arasında zikredilen bu eseri günümüze ulaşmamıştır.

1.2.3.2.6. *Kitâbu'l-Kavâfi* (كتاب القوافي)

Zeccâc'ın hayatını ele alan çoğu tabakât kitaplarında sadece bu isimle zikredilmiş ve içeriği hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. İbn Hayr (ö. 575/1179) ise bu kitabı *Kitâbu'l-Kâfi fi Esmâ'i'l-Kavâfi* ismiyle zikredip rivayet zincirini aktarmıştır.¹⁵⁵ Bu eser de günümüze ulaşmamıştır.

1.2.3.2.7. *Kitâbun Muhtasar fi'n-Nahv* (كتاب مختصر في النحو)

İsminden hareketle nahiv alanında yazılmış olduğu tahmin edilen bu eser Zeccâc'ın hayatını ele alan çoğu tabakât kitaplarında¹⁵⁶ eserleri arasında zikredilmiş, fakat günümüze ulaşmamıştır.

1.2.3.2.8. *Kitâbu'l-Maksûr ve'l-Memdûd* (كتاب المقصور والمدود)

Maksûr ve memdûd isimleri konu alan bu eser hakkında herhangi bir bilgiye ulaşmadık. Sadece bazı kaynaklarda¹⁵⁷ Zeccâc'ın eserleri arasında zikredilen bu eser günümüze ulaşmamıştır.

¹⁵⁴ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 85; Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 1/63; İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 1/200; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/49-50; Zehebî, *Siyer*, 14/360; Dâvudî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, 1/12; Süyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, 1/412.

¹⁵⁵ Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer el-İşbilî, *Fihristu İbn Hayr el-İşbilî*, thk. Beşşâr 'Avvâd Marûf - Mahmud Beşşâr 'Avvâd (Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2009),1/437.

¹⁵⁶ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 85; Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 1/63; İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 1/200; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/49-50; Zehebî, *Siyer*, 14/360; Dâvudî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, 1/12; Süyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, 1/412.

¹⁵⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, 2/1461; İsmail b. Muhammed Emîn b. Mîr Selim el-Bağdâdî el-Bâbânî, *Hediyyetu'l-'Arişin Esmâ'u'l-Müellifin ve Âsâru'l-Musannifin* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabi, ts.),1/5.

1.2.3.2.9. *en-Nevâdiru 'l-Mufîde* (النوادر المفيدة)

Zeccâc'ın hayatını ele alan çoğu tabakât kitaplarında¹⁵⁸ *en-Nevâdir* şeklinde isimlendirilen bu eseri de günümüze ulaşmamıştır.

1.2.3.2.10. *el-Vakf ve 'l-ibtidâ'* (الوقف والابتداء)

Kur'an okurken lafız ve mananın uygun olduğu yerlerde durmayı ve ardından başlamayı sağlamak amacıyla gerekli bilgileri veren ilim dalı olarak tanımlanan el-Vakf ve 'l-İbtidâ hakkında birçok eser telif edilmiştir. Zeccâc *el-Kat'* ve *'l-İsti'nâf* ismiyle bu konuya dair bir eser telif ettiği belirtilmiştir.¹⁵⁹ Bazı kaynaklarda¹⁶⁰ *el-Vakf ve 'l-İbtidâ'* ismiyle zikredilen Zeccâc'ın bu eseri günümüze ulaşmamıştır.

1.2.2.3. Kendisine Nispet Edilen Eserler

1.2.2.3.1. *İ'râbu 'l-Kur'ân* (اعراب القرآن)

İbrâhîm el-Ebyârî (1902-1994) tarafından Zeccâc'a nispet edilerek yayımlanan *İ'râbu 'l-Kur'ân*¹⁶¹ adlı eserin aslında Ebu'l-Hasan el-Bâkûlî'ye (ö. 543/1148) ait "*Keşfu 'l-Mu'zılât fî Nuketi 'l-Me'ânî ve 'l-İ'râb ve İleli 'l-Kurâati 'l-Merriyye ani 'l-Eimmeti 's-Seb'a*" adlı kitabı olduğu ispat edilmiştir.¹⁶²

1.2.2.3.2. *Hurûfu 'l-Me'ânî* (حروف المعاني)

Zeccâc'ın hayatını ele alan çoğu tabakât kitaplarında bu isimde bir eser zikredilmemiştir. Bazı kaynaklarda ise Zeccâc'a nispet edilen *Hurûfu 'l-Me'ânî* adlı kitabın İstanbul

¹⁵⁸ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 85; Hamevî, *Mu'cemu 'l-Udebâ*, 1/63; İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu 'r-Ruvât*, 1/200; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/49-50; Zehebî, *Siyer*, 14/360; Dâvudî, *Tabakâtu 'l-Müfessirîn*, 1/12; Süyûtî, *Buğyetu 'l-Vu'ât*, 1/412.

¹⁵⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Bahâdır eş-Sâfi 'î ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'Ulûmi 'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (Kahire: Dâru't-Turâs, 1376/1957), 2/147.

¹⁶⁰ Bâbânî, *Hediyetu 'l-'Arifîn*, 1/5.

¹⁶¹ Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *İ'râbu 'l-Kur'ân*, thk. İbrâhîm el-Ebyârî (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, 1404).

¹⁶² Durmuş Ali Kayapınar, "ez-Zeccâc'a nispet edilen 'İ'râbu 'l-Kur'ân' Kimindir? ve Bu Kitabın Gerçek Adı Nedir?", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (1997), 81-108; İşler, "Zeccâc", 44/174.

Laleli'de 3740 numarayla bir yazma nüshası olduğu belirtilmiştir.¹⁶³ Fakat daha sonra aynı referans kullanılarak bu eser, Zeccâc'ın öğrencisi olan ez-Zeccâcî'ye nispet edilerek zikredilmiştir.¹⁶⁴ Ayrıca bu eseri tahkik eden Ali Tevfik, bu eserin ez-Zeccâcî'ye ait olduğunu ispatlamıştır.¹⁶⁵

1.2.2.3.3. *Sirru'n-Nahv* (سر النحو)

Zeccâc'ın hayatını ele alan çoğu tabakât kitaplarında bu isimde bir eser zikredilmemiştir. Ancak bazı araştırmacılar Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye'de 146 Nahiv numarasıyla bu eserin bir yazma nüshasının olduğunu belirtmiştir.¹⁶⁶ Hudâ Mahmûd Karâ'a, bu kitabın isminde bazı silinmiş harflerin olmasından dolayı Dâru'l-Kutub'ün fihristini hazırlayanlar, bunu yanlış okuyarak *Sirru'n-Nahv* ismiyle kaydettiklerini ve Brockelmann da bu fihriste uyararak Zeccâc'ın *Sirru'n-Nahv* adlı bir eserinin bulunduğunu iddia ettiğini belirtmiştir. Daha sonra kitabın konusu bu isimle uyuşmadığından mezkûr eserin Zeccâc'a ait olamayacağını vurgulamıştır.¹⁶⁷

1.2.4. *Mensup Olduğu Nahiv Ekolü*

Zeccâc, eğitim hayatına Kûfe ekolünün önde gelen isimlerinden olan Sa'lebin yanında başlayarak bu ekolün öğretilerini kavradığını ve daha sonra bu hocasından ayrılıp Müberred'den ilim tahsil ederek, Basra ekolüne de vakıf olduğunu aktarmıştı.

Birçok kaynakta Basralı dilciler arasında zikredilmiştir.¹⁶⁸ Bazı kaynaklarda hocası Müberred'in vefatından sonra Basra ekolünün öncülerinden olduğu belirtilmiştir.¹⁶⁹ Hudâ Mahmûd Karâ'a, Zeccâc'ın Bağdat ekolünden olduğunu hatta Bağdat ekolünün kurucusu

¹⁶³ Brockelmann, *Târihu'l-Edebi'l-Arabî*, 2/172.

¹⁶⁴ Brockelmann, *Târihu'l-Edebi'l-Arabî*, 2/175.

¹⁶⁵ Zeccâcî, *Hurûfu'l-Me'ânî*, 46-49.

¹⁶⁶ Brockelmann, *Târihu'l-Edebi'l-Arabî*, 2/172; Karabulut- Karabulut, *Mu'cemu Târihi't-Turâs*, 1/21.

¹⁶⁷ Zeccâc, *Mâ Yansariifu ve mâ lâ Yansariifu*, 36.

¹⁶⁸ Zübeydî, *Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Lugaviyyîn*, 111; Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzubân es-Sîrâfî, *Ahbâru'n-Nahviyyîne'l-Basriyyîn*, thk. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî-Muhammed Abdilmun'im Hafâcî (Mektebetu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1373), 81; Ebu'l-Berakât Kemâluddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. 'Ubeydillâh el- Enbârî, *el-İnsâf fi Mesâili'l-Hilâf Beyne'n-Nahviyyîne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn* (Beyrût: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1424/2003),1/200.

¹⁶⁹ Sîrâfî, *Ahbâru'n-Nahviyyîn*, 81; Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, 135.

olduğunu iddia etmiştir.¹⁷⁰ Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân*'ını tahkik eden Şelebî, müellifin Bağdat ekolünden olup Basra ekolüne daha yakın olduğunu belirtmiştir.¹⁷¹ Bazı araştırmacılar ise Zeccâc'ın çoğunlukla Basra ekolüne uymuş olmasına rağmen kendisine özgü bir yöntemi olduğunu, muhakkikler gibi iddiasını delillerle ispatladığını savunmuştur.¹⁷²

Zeccâc'ın çalışma konumuz olan bu eserinde Basra ekolünün görüşlerine değer verip onları tercih ettiği açıkça görülür. Eserinde tekrarladığı şu ifadeler onun Basra ekolüne verdiği önemi göstermektedir:

(Bütün Basralıların tercihi.)¹⁷³ والاختيار عند جميع البصريين

(Bu bütün Basralıların görüşü olup apaçıktır.)¹⁷⁴ هذا قول جميع البصريين وهو بين واضح

(Dostlarımız Basralıların görüşü.)¹⁷⁵ مذهب أصحابنا البصريين

(Bu Basralılara göre geçersizdir.)¹⁷⁶ وهذا عند البصريين باطل

(Basralıların icması.)¹⁷⁷ وإجماع البصريين

(Basralılar ittifak etmişler.)¹⁷⁸ وقد أجمع البصريون

(Bu Basralılara göre yanlıştır.)¹⁷⁹ وهذا عند البصريين خطأ

(Bu Basralılara göre çirkin bir yanlıştır.)¹⁸⁰ وهذا عند البصريين خطأ فاحش

(Basralılar arasında ihtilaf yoktur.)¹⁸¹ وليس بين البصريين خلاف

¹⁷⁰ Zeccâc, *Mâ Yansarifü ve mâ lâ Yansarifü*, 18.

¹⁷¹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/33.

¹⁷² Ali b. Hüseyin b. Yahya el-Emir, *Meâhi'z-iz-Zeccâc'in-Nahviyye 'ale'l-Ferrâ fî Kitabihi Me'âni'l-Kur'ân ve I'râbuhu* (Mekke: Cami'atu Ummi'l-Kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 20.

¹⁷³ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/98.

¹⁷⁴ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/303.

¹⁷⁵ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/107.

¹⁷⁶ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/114.

¹⁷⁷ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/172.

¹⁷⁸ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/172.

¹⁷⁹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/182.

¹⁸⁰ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/247.

¹⁸¹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/339.

(Bu bütün Basralıların görüşüdür.)¹⁸² وهذا مذهب جميع النحويين البصريين

Zeccâc'ın nahiv ekolleri içindeki yerini daha iyi tespit etmek için birkaç örnek aktarılabilir:

Zeccâc, وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ، “Mallarınızı akli ermezlere vermeyin.” (Diyanet Vakfı, 11 Haziran 2019), (Nisâ 4/5) âyetini açıklarken; “Bazıları “Mallarınızı akli ermezlere hibe etmeyin” şeklinde anlam vermişlerdir. Bana göre bu şekilde anlam vermek caiz değildir. Basralı dostlarımız da aynı görüştedirler. Çünkü akli ermezler, çalışmadıklarından dolayı kendilerine hibe yapılmaya daha uygundurlar.” demiştir.¹⁸³ Zeccâc, وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ، وَالْمُقِيمِينَ الرِّكَوَةَ “O namazı kılanlar, zekâtı verenler” (Nisâ 4/162) âyetini i‘rab ederken الْمُقِيمِينَ kelimesinin gizli bir fiile mef‘ûl olduğunu, الْمُؤْتُونَ kelimesinin ise mahzûf bir mübtedanın haberi olduğunu belirtir ve şu şiiri de delil olarak zikreder:

النَّازِلِينَ بِكُلِّ مَعْرَاةٍ وَالطَّيِّبِينَ مَعَايِدَ الْأُرُرِ

“Onlar her savaşa katılırlar ve iyi insanlar olup elbiseleri temizdir.”

Bu şiirde النَّازِلِينَ kelimesi mahzûf bir fiilin mef‘ûludur. Medih üzere merfû veya mansubtur. Bazıları النَّازِلِينَ kelimesini merfu, الطَّيِّبُونَ kelimesini ise mansub olarak okumuşlar. Bunların ikisi de caizdir. Yukarıdaki âyetin te‘vili de bu şekildedir. Bu saydığımız deliller dostlarımız Basralıların görüşüdür.¹⁸⁴

Zeccâc, أَوْمَ يَهْدِيهِمْ كَمْ أَهْلَكْنَا، “Nice nesilleri yok etmiş olmamız onları doğru yola sevk etmez mi?” (Nisâ 4/5) âyetini şöyle tahlil etmiştir:

¹⁸² Zeccâc, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, 4/131.

¹⁸³ Zeccâc, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, 2/11.

¹⁸⁴ Zeccâc, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, 2/107.

“Bazı dilciler, كَمْ edatının mahallen merfû olduğunu iddia etmişlerdir. Bu bize göre – yani Basralılara göre- caiz değildir. Çünkü كَمْ edatının başta gelmesi zorunlu olduğundan kendisinden önce gelen bir âmil kendisinde amel edemez.”¹⁸⁵

Müellifin, ilk iki örnekte Basralılar için dostlarımız ifadesini kullanarak son örnekte ise “bu bize göre – yani Basralılara göre-” şeklinde yapmış olduğu açıklama ile kendisini Basralı dilcilerden saydığı söylenebilir.

Zeccâc’ın, kendisini Basralılardan sayması ve Basra ekolünün görüşlerine sıkça yer verip onları benimsemesi, onun söz konusu ekole olan aşırı meylini gösterse de bu onun tamamen Basralıların görüşleri doğrultusunda hareket edip bu ekolün bütün görüşlerini her zaman kabul ettiği anlamına gelmez. Zeccâc’ın, bu eserinde Basralılara açık bir şekilde muhalefet edişini tespit edemedik fakat bazı yerlerde yaptığı açıklamaların Basralıların görüşüne uymadığını görebildik. Zeccâc’ın, Basralılara olan muhalefeti bazı kaynaklarda açıkça belirtilmiştir. Bunun için birkaç örnek aktarılabilir:

1) Zeccâc’ın مَا يُنْتَلَى عَلَيْكُمْ “Size bildirilecek olanlar dışında” (Mâide 5/1) âyetinde موضع (إِلَّا) “Ma” edatı, “illa” edatı ile mahallen mansubtur.”¹⁸⁶ şeklinde yapmış olduğu açıklamadan müstesnânın âmilinin “illa” edatı olduğu anlaşılmaktadır. Enbârî, *el-İnsâf fi Mesâili’l-Hilâf* adlı eserinde müstesnâda nasb amelini yapan âmil konusunda, Zeccâc’ın bu görüşünü ve konu hakkında farklı görüşleri şu şekilde aktarmıştır:

“Bazı Kûfeliler, الْقَوْمُ إِلَّا زَيْدًا örneğinde müstesnâyı nasb eden âmilin لا edatı olduğunu belirtmişler. Basralı dilcilerden Müberred ve Zeccâc da aynı görüşü savunmuşlardır. Basralılar ise âmilin mezkûr fiil veya لا vasıtasıyla fiilin anlamı olduğunu iddia etmişlerdir.”¹⁸⁷

¹⁸⁵ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 4/160.

¹⁸⁶ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2/114.

¹⁸⁷ Enbârî, *el-İnsâf fi Mesâili’l-Hilâf*, 1/212.

2) Zeccâc, وَإِنْ كُنَّا عَنْ دِرَاسَتِهِمْ لَعَافِلِينَ “Biz onların okumalarından habersiz idik” (En’âm 6/156) âyetini وما كنا إلا عَافِلِينَ عن تلاوة كتبهم şeklinde yapmış olduğu te’ville¹⁸⁸ إِنَّ edatının ما edatı anlamında “lam” harfinin ise لا anlamında kullanıldığına işarette bulunmuştur. Semîn el-Halebî (ö. 756/1355), Zeccâc’ın bu konuda Kûfelilere uyduğunu şu şekilde belirtmiştir: Kûfeliler, إِنَّ edatının ما edatı anlamında, “lam” harfinin ise لا anlamında kullanıldığını belirtmişlerdir. Âyetin tevili ما كنا عن دراستهم إلا عافلين şeklindedir. Zeccâc bu konuda aynı görüşü benimseyerek Kûfelilerin ekolüne uymuştur.¹⁸⁹

3) Zeccâc, ذَلِكَ نَتْلُوهُ عَلَيْكَ مِنَ الْآيَاتِ وَالذِّكْرِ الْحَكِيمِ “Sana okuduğumuz bunlar, âyetlerden ve hikmet dolu Kur’an’dandır.” (Âl-i İmran 3/58) âyetini açıklarken ذَلِكَ edatının “ellezi” anlamında olup نَتْلُوهُ cümlesinin ise onun sıla cümlesi olabileceğini belirtmiştir.¹⁹⁰ Halebî, Zeccâc’ın yapmış olduğu bu açıklama ile Kûfelilere uyduğunu, zira Basralıların işaret zamirlerinden sadece ذَا edatının mevsûle olabileceği görüşünü savunduklarını ifade etmiştir.¹⁹¹

Sonuç olarak, Zeccâc’ın, genellikle Basra ekolünün görüşlerine yer vermesi ve kendisini Basralılardan saymasından ötürü Basra ekolüne mensup olduğu söylenebilir. Fakat Zeccâc’ın mezhep taassubundan uzak durarak kimi zaman Basralılara muhalefet ederek Kûfe ekolünün görüşlerini tercih ettiğini de belirtmek gerekir.

¹⁸⁸ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2/248.

¹⁸⁹ Ebu’l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Yûsuf b. Abdiddâim es-Semîn el-Halebî, *ed-Durru’l-Masûn fi ‘Ulûmi’l-Kitâbi’l-Meknûn*, thk. Ahmed Muhammed el-Harrât (Dimaşk: Dâru’l-Kalem, ts.), 5/230.

¹⁹⁰ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/355.

¹⁹¹ Halebî, *ed-Durru’l-Masûn*, 3/217.

İKİNCİ BÖLÜM

2. ME'ÂNİ'L-KUR'ÂN VE İ'RÂBUH'UN GENEL ÖZELLİKLERİ

2.1. Eserin Adı

Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân*'ı icmali tefsir türü bir eserdir.¹ Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *el-Burhân*'ında diğer *Me'âni'l-Kur'ân* yazarlarını zikrettikten sonra “Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân*'ının bir benzeri daha telif edilmemiştir”² diyerek övdüğü bu kitap, Zeccâc'ın en önemli eseridir. Zeccâc, her ne kadar eserinin başında adını *İ'râbu'l-Kur'ân ve Me'ânih* olarak kaydetmişse de eser *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh* adıyla meşhur olmuştur. Zeccâc, kitabına nispet edilerek “Sâhibu Kitâbi *Me'âni'l-Kur'ân*” unvanıyla anılmaktadır.³ Eseri 285/898 yılında yazmaya başlayan ez-Zeccâc 301/914 senesinde tamamlamış ve eserin telifi yaklaşık 16 yıl sürmüştür.⁴

Eserindeki asıl gayesi Kur'an'ı dil yönünden açıklamak olan Zeccâc, tefsir rivayetleri, nüzul sebebi, kelâmî ve fikhî görüşlere ikinci derecede yer vermiştir. Ancak Zeccâc eserinde bu tür nakilleri, kendi zamanından önce yazılan diğer lugavî tefsirlerden daha fazla kullanmıştır. Bu açıdan eser gerek tefsir gerekse filoloji yönünden günümüze kadar ulaşabilen eserlerin en zenginidir.⁵

¹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd ed-Deylemî el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yûsuf en-Necâti v.d. (Mısır: Dâru'l-Misriyye li't-Telifi ve't-Terceme, ts.),1/11.

² Zerkeşî, *Burhân*, 2/247.

³ Bağdâdî, *Târih*, 6/614.

⁴ Beyazıt Devlet Kütüphanesi no. 247 dâhil olmak üzere değişik ülkelere ait kütüphanelerde eserin el yazma nüshaları mevcuttur. Eser beş cilt halinde Abdülcelîl Abduh Şelebî tarafından tahkik edilerek, ilk kez 1973 yılında Beyrut'ta basılmıştır. Bkz. Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/32.

⁵ Ali Bulut, *Filolojik Tefsirle Rivâyet Tefsirinin Buluşma Noktası: ez-Zeccâc'ın Me'âni'l-Kur'an'ı, Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü* (İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 2009), 313.

Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*'ında kendinden önce yazılan bu tür eserlerin hemen hemen hepsinden yararlanmışır.⁶ Eserin ayırt edici özelliklerinden biri de müfessirin her âyeti tefsir etmesidir.⁷ Fakat az da olsa değinmeden geçtiği âyetlerin varlığı söz konusudur.⁸

2.2. Muhtevâsı

Daha önce kendisine işaret edildiği üzere Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân* eserindeki asıl gayesi Kur'ân'ı dil yönünden açıklamak olup, tefsir rivayetleri, nüzûl sebebi, kelâmî ve fikhî görüşlere ikinci derecede yer verilmiştir. Bu eserin ihtiva ettiği konuları tek tek maddeler halinde izah etmek, içeriğinin daha iyi anlaşılmasına katkı sunacaktır.

2.2.1. Nahiv İlmi

Âyetleri tahlil ederken nahiv konuları üzerinde de duran Zeccâc, bazen detaylı açıklamalarda bulunarak nahiv ile ilgili kuralları zikredip konuyu örneklerle açıklamış, varsa farklı görüşleri de aktarmıştır. Âyet tahlili sırasında nahiv konularına ilişkin detaylı olarak zikretmiş olduğu bazı örnekler şu şekildedir:

أَلَّذِينَ يُولُوا بِالْغَيْبِ “Onlar ki, gayba inanırlar,” (Bakara 2/3) âyetindeki الَّذِينَ edatının üç farklı şekilde i‘rab edilebileceğine değinen Zeccâc, bu noktada şu ifadelerde bulunmuştur:

“Ellezîne” kelimesi, “muttekîne” kelimesine sıfat olarak mahallen mecrûrdur. Mahzûf bir mübtedanın haberi olarak medih üzere mahallen merfû da olabilir. Ayrıca mahzûf bir fiile mef'ûl olarak medih üzere mahallen mansub da olabilir.”

“Ellezîne” kelimesinin i‘rabına da değinen Zeccâc, bu kelimenin i‘rabının açık olarak gelemediğini, nitekim nasb, raf' ve cer konumunda وَأَتَى الَّذِينَ فِي الدَّارِ وَمَرَّتْ

⁶ Ali Eroğlu, “Kur'ân-ı-Kerim'in Tefsiri ve Me'âni'l-Kur'ân Müelliflerinin Kur'ân Tefsirine Getirdikleri”, *EKEV Akademi Dergisi* 10 (2002), 50.

⁷ Mustafa Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı* (Ankara: AOY, 2010), 190.

⁸ Necattin Hanay, “Zeccâc'ın Kıraat Tasavvuru ve Kendisine Yöneltilen Tenkitler”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (2015), 165.

بالذين في الدار şeklinde okunduğunu belirtmiştir. “Ellezîne” edatının i‘rab alamamasının nedeni ile ilgili ise i‘rabın sadece kelimelerin sonuna gelebildiğini, “ellezi” ve “ellezîne” edatlarının mübhem oldukları için bunların sıra cümlesi almadıkları sürece tamamlanmış olamayacaklarını, bu sebeple i‘raktan engellendiklerini ifade etmiştir.⁹

Zeccâc, bu konuyla alakalı olarak ism-i işaret ve ism-i mevsûllerin tesniyelerinde niçin mu‘reb olduklarına dair şunları söylemiştir:

“Şayet اللذين في الدار وأريت اللذين في الدار، وأتاني اللذان في الدار، وهدان وهذين kelimelerinde olduğu gibi mu‘reb olarak kullanılıyor?’ şeklinde bir soru sorulur ise şöyle cevap verilir: “Bu edatlar müfret olduklarında harfe benzerlikleri vardır, fakat bunlar tesniye yapıldığında ise harfe olan benzerlikleri ortadan kalkar. Çünkü harfler tesniye yapılamazlar.”¹⁰

Konuyla ilgili ikinci bir örnekte ise Zeccâc, وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ، “Hiçbir kimseden herhangi bir şefaât kabul olunmaz.” (Bakara 2/48) âyetini i‘rab ederken, شَفَاعَةٌ kelimesinin nâib-i fâil olduğunu belirttikten sonra fiilinin nasıl olması gerektiği hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur:

“Müennesliği mecazî olan kelimelerde fiil müzekker ve müennes olarak gelebilir. Nitekim قُبِلَ مِنْكَ الشَّفَاعَةُ، وَقَدْ قُبِلَتْ مِنْكَ الشَّفَاعَةُ şeklinde söylenebilir.

Fakat akıllı, doğurabilen امرأة وناقاة وجمال gibi kelimelerde, kabih olmakla beraber fiil müzekker olarak gelebilir. Zira fâil olan kelimeler hakikî müennes olduğu için fiillerinin müennes olmasına ihtiyaç yoktur.¹¹ Hem müzekker hem de müennes için kullanılan kelimenin fiilinde müenneslik alametinin olması

⁹ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 1/70.

¹⁰ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 1/71.

¹¹ Bu görüş sadece Zeccâc’a aittir. Nahivciler fiili ile arasına fasıla girmemiş hakiki müennes olan kelimelerin fiilinde müenneslik alametinin olmasının zorunlu olduğu görüşündeler. Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 1/118.(Muhakkikin dipnotu).

zorunludur. Nitekim Kasım adındaki bir kadın için جاءني قاسم denilemez. Zira Kasım kelimesinin müennes veya müzekker olduğu anlaşılabilir. İki anlam arasında ayırıcı bir unsur bulunmazsa fiilden te'nis ta'sının hazfedilmesi mümkün değildir.”¹²

Konuya ilişkin üçüncü bir örnek olarak getirilen, فَأَيْنَمَا تُولُوا فَتَمَّ وَجْهُ اللَّهِ, “Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü (zati) oradadır.” (Bakara 2/115) âyetine değinen Zeccâc, تَمَّ edatının fetha üzerine mebni olduğunu dolayısıyla تَمَّ زَيْد şeklinde okunamayacağını belirtmiştir. İki sakin harfin bir araya gelmesinden dolayı fetha üzerine mebnî olan “Semme” edatının mekân için ism-i işaret olup هنا زَيْد mesabesinde olduğunu ifade eden Zeccâc, yakın mekâna işaret etmek için هنا زَيْد biraz daha uzak mekân için ise هناك زَيْد, هناك زَيْد gibi ifadelerin kullanıldığını aktarmıştır. Zeccâc, “semme” edatının mebnîliği için de müphem oluşunu göstermiştir.¹³

2.2.2. Sarf İlmi

Zeccâc, âyetleri tahlil ederken bazen de sarf ilmiyle ilgili kuralları zikrederek konuyu detaylı bir şekilde örneklerle açıklamış, varsa farklı görüşleri de aktarmıştır. Âyet tahlili sırasında sarf konularıyla ilgili zikretmiş olduğu bazı örnekler şöyledir.

وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ “Namaz kılarlar,” (Bakara 2/3) âyetini tahlil eden Zeccâc, mâzisi dört harfli olan muzâri fiilin, ilk harfinin dammeli olmasıyla ilgili olarak يُقِيمُونَ, يُقِيمُونَ fiillerinin başında bulunan muzâraât harfinin dammeli olarak geldiğini, çünkü mazisi dört harfli olan أَمَّنْ، أَمَّنْ، أَحْسَنَ، أَحْسَنَ، أَكْرَمَ، أَكْرَمَ gibi fiillerin muzârisinin يُقِيمُ، يُقِيمُ، يُحْسِنُ، يُحْسِنُ، يُكْرِمُ، يُكْرِمُ şeklinde kullanıldığını belirtmiştir. Bu gibi fiillerin muzâride ilk harfinin dammeli gelme nedeni için de üç harfli ve dört harfli fiiller arasında bir farkın gerekliliğini gösteren Zeccâc, nitekim üç harfli fiillerin muzârisinin تَضْرِبُ، تَضْرِبُ، تَضْرِبُ şeklinde geldiğini, bu sebeple

¹² Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/118.

¹³ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/173.

aralarında bir farkın meydana gelmesi için de dört harfli fiillere damme verildiğini ifade etmiştir.¹⁴

Konu bağlamında ikinci bir örnek olan *وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ* “*Namaz kılarlar.*” (Bakara 2/3) âyetini tahlil ederken *يُقِيمُ* fiilinden Hemze'nin hazf edilmesine değinen Zeccâc, *يُقِيمُ* ve *يُكْرِمُ* fiillerinin aslında *يُؤْفِقِيمُ* ve *يُؤْكْرِمُ* şeklinde olduğunu, ancak bu fiillerde dört harfli olduklarına delalet eden dammenin bulunmasından dolayı hemzenin hazfedildiğini belirtmiştir. Bu fiillerden hemze hazfedilmezse mütekellim için *أنا أؤفوم، أنا أؤكرم* şeklinde kullanılması gerektiğini belirten Zeccâc, bu iki hemzenin art arda kullanılmasından ötürü kelimelerde ağırlık meydana geleceği için fiilin başındaki hemzenin hazfedildiğine işaretle bulunmuştur.¹⁵

Bu manada diğer bir örnek olan *وَقَنَا عَذَابَ النَّارِ* “*Bizi cehennem azabından koru!*” (Bakara 2/201) âyetini açıklama sadedinde Zeccâc *قَنَا* emir sığasının aslını şu detaylı ifadelerle açıklamıştır:

“*قَنَا* fiili aslında *اوقنا* şeklinde olup *يقي* muzâri fiilinden “vâv” harfi düşürüldüğü gibi emir sığasından da düşürülmüştür. Zira *يقي* fiili aslında *يؤقي* olup “vâv” harfi kesra ile “ye” harfi arasında geldiği için hazfedilmiştir. Emirden “vâv” harfi düşürüldükten sonra vasıl hemzesine ihtiyaç kalmadığı için o da düşürülmüştür. Çünkü vasıl hemzesi, sakın harfle başlangıç yapılamadığı için getirilmiştir. “Vâv” harfi düşürüldükten sonra ona gerek kalmadı. Fiilin sonundaki “ye” harfi ise vakıf veya cezimden dolayı düşürülmüştür.”¹⁶

¹⁴ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/71-72.

¹⁵ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/72.

¹⁶ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/236.

2.2.3. *Lugat İlmi*

Zeccâc, âyetleri tahlil ederken kelimelerin anlamlarını geniş bir şekilde ele almış, bu kelimelerin iştikâkları, kökleri, farklı anlamları ve zaman içerisinde kazandıkları yeni anlamlara ayrıntılı bir şekilde değinerek açıklamalarda bulunmuştur. Âyet tahlili arasında lugat ilmiyle alakalı açıklamalarda bulunduğu bazı örnekler şu şekildedir:

Bu kapsamda birinci örnek olarak verilen, وَلَنْ تَرْضَىٰ عَنْكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارَىٰ حَتَّىٰ تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ, “*Dinlerine uymadıkça Yahudiler de Hristiyanlar da asla senden razı olmayacaklardır.*” (Bakara 2/120) âyetini açıklayan Zeccâc, “millet” kelimesinin anlamını şu sözleriyle belirtmiştir: “*Millet kelimesi sözlükte yol ve âdet anlamındadır*”. Daha sonra ise mezkûr kelimeyle aynı kökten gelen ve ekmek pişirilen yer anlamında olan “mellet” kelimesinin de bu anlamda olduğuna değinerek şu açıklamada bulunmuştur: “Çünkü gidilen yolda bir iz bırakıldığı gibi ekmek pişirilen yerde de bir iz meydana gelir. Arap dilinde harfleri aynı olan kelimelerin çoğu birbirinden türemiştir.”¹⁷

Konuya ilişkin Zeccâc, اَلَمْ تَرَ اَنَّ اللّٰهَ يَسْجُدُ لَهٗ مَنْ فِي السَّمٰوٰتِ وَمَنْ فِي الْاَرْضِ, “*Görmedin mi ki şüphesiz, göklerde ve yerde olanlar, Allah’a secde etmektedir.*” (Hacc 22/18) âyetini açıklarken secde kelimesinin anlamını başka âyetlerle destekleyerek şu sözlerle ifade etmiştir:

“*Sucud kelimesi burada Allah’ın yaratmış olduğu canlı ve cansız varlıkların boyun eğmesi (itaat etmesi) anlamındadır. Burada secdenin itaat secdesi oluşunun delili ise اَلْحَقُّ عَلَيْهِ الْعَذَابُ, “İnsanların birçoğu da azabı hak etmiştir.” (Hacc 22/18) âyetidir. Yukarıdaki âyette zikredilen secde kelimesini canlıların itaat etmesi şeklindeki te’vil etmek en güzel te’vildir. Zira اِنَّمَا اتَّيَبْنَا طَوْعًا اَوْ كَرْهًا قَالَتَا اتَّيَبْنَا طَائِعِينَ, “Ona ve yeryüzüne, “İsteyerek veya istemeyerek gelin” dedi. İkisi de, “İsteyerek geldik” dediler.” (Fussilet 41/11) âyeti ile اِنَّ مِنْهَا لَمَا يَهْبِطُ مِنْ خَشْيَةِ اللّٰهِ, “Taşlardan bir kısmı da Allah*

¹⁷ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/177.

korkusuyla yukardan aşağı yuvarlanır.” (Bakara 2/74) âyeti bu anlamı desteklemektedir. Çünkü korkmak eylemi sadece Allah’ın kendilerindeki bu eylemi sınavacağı kimselere verilmiştir.”¹⁸

Bu manada üçüncü bir örnek olarak verilen, *وَسَبِّحْ بِالْعَشِيِّ وَالْإِبْكَارِ* “*Sabah akşam tesbih et*” (Âl-i İmran 3/41) âyetinin tahlil sadedinde ilgili âyette geçen tesbih kelimesinin namaz anlamında kullanıldığını belirten Zeccâc, bazılarının “Sebbih” fiilinin “Salli” anlamında olduğunu söylediklerini, bunu da Arapların *فَرَعْتُ مِنْ سُبْحَتِي* şeklinde bir kullanımına dayandırdıklarını belirtmiştir. Namaz için tesbih kelimesinin kullanılmasının nedeni bağlamında ise Zeccâc, tesbih kelimesinin Allah’ı yüceltmek ve onu eksikliklerden arındırmak anlamına gelip namazda da Allah’ın vahdaniyetinin vurgulandığı, kendisine hamd edildiği ve kendisinin tüm eksikliklerden arındırıldığını ve dolayısıyla bu sebeple namazın tesbih kelimesiyle isimlendirildiğini belirtmiştir.¹⁹

2.2.4. Kıraatler

Zeccâc, âyetleri tahlil ederken kıraatlere ayrı bir önem atfetmiş ve gerekli yerlerde kıraat farklılıklarına temas etmiştir. Mushaf hattına muvafık olma şartına çokça ehemmiyet vermiş ve bunun dışına çıkan kıraat şekillerini şaz kıraatler kapsamında değerlendirip bu tilavetlerin caiz olmadığını belirtmiştir. Âyet tahlili arasında kıraat ilmiyle alakalı zikretmiş olduğu *أَفَمَنْ يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ أَحَقُّ أَنْ يُتَّبَعَ أَمْ مَنْ لَا يَهْدِي إِلَّا أَنْ يُهْدَىٰ* “*Öyle ise, hakka ileten mi uyulmaya daha lâyıktır, yoksa iletilmedikçe doğru yolu bulamayan kimse mi?*” (Yunus 10/35) âyetini açıklarken *يَهْدِي* fiilinin farklı okunuş şekillerine değinen Zeccâc, bu anlamdaki görüşlerini şu ifadelerle dile getirmiştir:

“Yehiddi fiilinde birkaç kıraat vardır. Bazıları, *أَمْ مَنْ لَا يَهْدِي* şeklinde “he” ve “del” harflerini sakın kılarak okumuşlardır. Böyle bir kıraat rivayet edilmiş fakat bu şekilde okumak mümkün değildir. Bu şaz bir kıraattir. Sîbeveyh’ten

¹⁸ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 3/339-340.

¹⁹ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/345.

bu ve benzerlerinin okunabileceğine dair bir rivayet vardır. Ebû ‘Amr b. ‘Ala (ö. 154/771) أَفْنُ لَا يَهْدِي şeklinde “he” harfinin fethasıyla okumuştur. Bu kıraat makbuldür. يَهْدِي fiili aslında يَهْتَدِي olup “te” ve “he” harfleri birbirine idğam edilmiş ve “te” harfinin harekesi “he” harfine verilmiştir. يَهْدِي şeklinde iki sakin harfi bir araya getirenlere göre de aslında يَهْتَدِي olup “te” ve “he” harfleri birbirine idğam edilmiş, “he” harfi sakin bırakılmış ve iki sakin harf bir araya getirilmiştir. Asım’ın (ö. 127/745) أَفْنُ لَا يَهْدِي şeklinde okumuş olduğu bu kıraat da bir önceki kıraat gibi makbuldür. Bu kıraate göre iki sakin harf bir araya gelmesin diye “he” harfi kesra almıştır. Âsım’dan gelen başka bir rivayette يَهْدِي şeklinde “ye” ve “he” harflerinin kesrasıyla okunmuştur. Bu kıraat ise “ye” harfinin kesralı okunmasından ötürü zayıftır. Bazıları tarafından يَهْدِي أَفْنُ لَا يَهْدِي şeklinde tek bir “del” harfiyle de okunmuştur. Böylece bu fiil beş şekilde okunmuştur.”²⁰

Zeccâc, bu manada örnek olarak verilen şu كَلُّ ذَلِكَ كَانَ سَيِّئُهُ عِنْدَ رَبِّكَ مَكْرُوهًا “*Bütün bu sayılanların kötü olanları, Rabbinin katında sevimsiz şeylerdir.*” (İsra 17/38) âyeti yorumlarken burada yanlış olan bir kıraat şeklini ve gerekçesini şu sözleriyle ifade etmiştir:

“Ebû ‘Amr âyette geçen سَيِّئُهُ kelimesini bu şekilde okumayıp سَيِّئَةً şeklinde okumuştur. Bu okuyuş mealen yanlıştır. Çünkü zikredilen kıssaların bazıları kötü iken diğer bazıları ise güzeldir. Dolayısıyla سَيِّئُهُ şeklinde okumak سَيِّئَةً şeklinde okumaktan daha güzeldir.”²¹

²⁰ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 3/17.

²¹ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 3/197.

Yukarıda zikredilen ikinci örnekte olduğu gibi Zeccâc, bazen Arap dilinin yapısına uymadığını düşündüğü bazı kıraat şekillerini- sonraları mütevatir addedilen kıraatlerden olsa bile- tenkit etmiştir. Dolayısıyla Zeccâc, Kur'an ile kıraatleri birbirinden ayırmakta ve Kur'an olarak tilavet edilecek kıraatin Arap dili ile uyumunu gözetmektedir.²²

2.2.5. Lehçeler

Zeccâc, âyetleri tahlil ederken bazen gerekli gördüğü yerlerde Arap lehçelerine değinmiştir. Bu lehçeler arasında en fazla Hicaz lehçesini ön planda tutan Zeccâc, bu anlamda *مَا هَذَا بَشَرًا* “*Bu bir beşer değil.*” (Yusuf 12/31) âyetini açıklarken Hicazlıların lehçesine vurgu yaparak bunun en güzel lehçe olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir:

“Halîl (ö. 175/791), Sîbeveyh (ö. 180/796) ve eski dilcilerin çoğu *بَشَرًا* kelimesinin “ma” edatının haberi olarak mansub olduğunu iddia ederek “ma” edatının, “leyse” edatı gibi amel ettiğini ve anlamca “leyse” edatı gibi olumsuzluk ifade ettiğini belirtmişlerdir. En eski olan bu lehçe, aynı zamanda en güzeldir. Bazıları ise *مَا هَذَا بَشَرًا* sözünde merfû okumanın daha güçlü olduğu iddiasında bulunmuşlar. Ancak ileri sürülen bu görüş yanlıştır. Çünkü Allah’ın kitabı ve Resulullah’ın okuyuşu lehçelerin en güçlüsüdür. Temimlilerin lehçesi ise *مَا هَذَا بَشَرًا* şeklinde olup sağlam bir rivayet olmaksızın bu şekilde okunamaz. Bunun delili ise *مَا هُنَّ أُمَّهَاتِهِمْ* “*O kadınlar onların anaları değildir.*” (Mücâdele 58/2) âyetinin bu şekilde okunacağına dair kurrânın icma etmeleri ve hiç kimsenin buna aykırı bir şekilde okumamasıdır.”²³

²² Daha geniş bilgi için bkz. Hanay, “Zeccâc’ın Kıraat Tasavvuru ve Kendisine Yöneltilen Tenkitler”, 264-284.

²³ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 3/87.

Zeccâc'ın bu eserinde zikretmiş olduğu lehçelerden bazıları şunlardır: Hicaz,²⁴ Temim,²⁵ Benû Suleym,²⁶ Necd,²⁷ Himyer,²⁸ Nah',²⁹ Hadremevt,³⁰ Kinâne,³¹ Benû Yerbu',³² Kays³³ ve Benî Esed.³⁴ Zeccâc, kıraatleri açıklarken çoğu zaman lehçeleri o kıraatin sıhhatine delil saymıştır.

2.2.6. Fıkıh

Zeccâc, âyetleri tahlil ederken sadece dilbilimsel konuları aktarmakla yetinmemiş, bazen de fıkıh ilmiyle alakalı konular üzerinde durarak varsa farklı görüşlere de yer vermiştir. Âyet tahlili arasında fıkıh ilmiyle alakalı tafsilatlı zikretmiş olduğu şu örneği aktaralım:

Zeccâc, *لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّعْنِ فِي أَيْمَانِكُمْ*, “Allah sizi rastgele yeminlerinizden dolayı sorumlu tutmaz.” (Bakara 2/48) âyetinde geçen lağv kelimesini tahlil ettikten sonra yemin ile ilgili fakihlerin görüşünü şu sözlerle aktarır:

“Yemin, dört şekilde yapılabilir. Bunların iki çeşidinde fakihlerin icmayla kefarete vaciptir. Bu iki yemin çeşidi *والله لأفعلن* - *والله لا أفعل* şeklinde olup bu sığalarla yapılan yemine şayet kişi yaptığı yeminin aksini kendisi için daha iyi görür ve yeminini bozarsa bu durumda şüphesiz kefarete ödemesi gerekir. Diğer iki çeşit yemine ise fakihlerin çoğu kefaretin gerekmeyeceği görüşündedirler. Bu iki yemin şekli; bir kişinin yaptığı halde *والله ما قد فعلت* veya yapmadığı halde *والله لقد فعلت* şeklinde söylediği sözlerdir. Bu şekilde söylenen söz yemin ile pekiştirilmiş bir yalan olup bunu söyleyen kişi

²⁴ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/55, 72, 76, 77, 85, 113, 151, 248, 326, 390, 2/328, 3/81, 87, 88, 243, 4/281, 5/254.

²⁵ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/113, 151, 267, 326, 3/87, 243.

²⁶ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/136.

²⁷ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/10.

²⁸ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/61.

²⁹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/121.

³⁰ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/314.

³¹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/295.

³² Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/22.

³³ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/43.

³⁴ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/270.

Allah'tan mağfiret dilemelidir. Bu zikrettiklerimiz yemin konusunun özetidir.”³⁵

Müellif, hac menâsiki,³⁶ îlâ (eşine yaklaşmamaya dair yemin),³⁷ boşanma,³⁸ nezir (adak),³⁹ faiz,⁴⁰ zekâtın açıktan verilmesi,⁴¹ zekâtın takdimi,⁴² müminin kâfir olan babaya varis olamaması,⁴³ fey'in taksimi⁴⁴ ve Cuma namazı vaktinde alışveriş yapma⁴⁵ gibi fıkıh konularına da bu eserinde değinerek bazı açıklamalarda bulunmuştur.

2.3. Metodu

Eserindeki asıl gayesi Kur'ân'ı dil yönünden açıklamak olan Zeccâc, bir âyeti tefsir ederken genellikle ilk önce âyette geçen bazı kelimeleri seçerek bu kelimelerin iştikâkına değinir, seçtiği bir kelimenin aslını ve sözlük anlamını zikreder, daha sonra bu kelimeyle bazı harflerinde veya tümünde ortak olan kelimeleri de aktarır bunların ortak olan asıllarını zikreder. Kendi görüşünü desteklemek adına şiir ve nesir şahidlerden faydalanır. Daha sonra âyette geçen diğer bazı kelimelerin gramer tahlilini yaparak bu konuda dilcilerin de görüşlerine müracaat ederek bazılarını tenkit edip bazılarını onaylar.⁴⁶

Zeccâc'ın, *Me'âni'l-Kur'ân*'da izlemiş olduğu metodu aşağıdaki maddeler altında sunmak mümkündür.

2.3.1. Farklı Görüşlere Yer Verip Onlar Arasında Tercihle Bulunma

Zeccâc'ın bu eserinin en önemli özelliklerinden biri, ele aldığı konu ile alakalı birçok görüşü değerlendirmiş olmasıdır. Zeccâc, âyetlerde geçen cümlelerin farklı i'rablarına,

³⁵ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/257.

³⁶ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/229-231.

³⁷ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/257.

³⁸ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/264-266.

³⁹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/300.

⁴⁰ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/305.

⁴¹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/301.

⁴² Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 5/26.

⁴³ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 5/31.

⁴⁴ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 5/117-118.

⁴⁵ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 5/135.

⁴⁶ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/32-33.

kelimelerin ise vezin ve asıllarına dair farklı görüşlere ve ayrıca kelimelerin farklı okunuşlarına değinmiştir.

Örneğin; *إِنَّ هَذَا لَسَاحِرَانِ* “Şüphesiz bu ikisi birer sihirbazdırlar.” (Tâhâ 20/63) âyetini tahlil eden Zeccâc, bu âyetin i‘rabında birçok dilci için çelişkinin olduğunu ve farklı yorumlarda bulunan dilcilerin tüm görüşleri aktardıktan sonra kendisine göre doğru olan görüşü ifade ettiğini belirtmiştir. Nitekim ilgili âyet bağlamında dilcilerin farklı görüşlerini belirttikten sonra âyetin i‘rabına geçmeden önce kurrânın bu âyeti nasıl okuduklarını şu sözlerle aktarmıştır:

“Medine ehlinin kıraati; إِنَّ edatının şeddeli, هَذَا kelimesinin ise dammeli olarak okunmasıdır. Irak ehli, Ebû Bekir b. ‘Ayaş’ın (ö. 193/809) rivayeti ile Hamza (ö. 156/773) ve Âsım’ın okuyuşu da bu şekildedir. Âsım’dan gelen başka bir rivayet ise, إِنَّ هَذَا şeklinde إِنَّ edatının sakin olarak okunmasıdır. Ubeyy’den (ö. 33/654 [?]) aktarılan مَا هَذَا إِلَّا سَاحِرَانِ şeklindeki kıraat, Âsım’ın bu kıraatini desteklemektedir. Kendisinden إِنَّ هَذَا إِلَّا سَاحِرَانِ şeklindeki bir kıraat aktarılmıştır. Halîl’den de إِنَّ هَذَا إِلَّا سَاحِرَانِ şeklinde aktarılmıştır ki kendisinden nahiv ilmini daha iyi bilen birinin olmadığına dair icma vardır. Ebû ‘Amr ve İsa b. Ömer (ö. 149/766) ise إِنَّ هَذَا لَسَاحِرَانِ şeklinde إِنَّ edatını şeddeli, هَذَا kelimesini de ye harfi ile okumuşlardır.”⁴⁷

Konu ile alakalı bu değerlendirmeden sonra dilcilerin farklı görüşlerine değinen Zeccâc, bu noktada şu açıklamalarda bulunmuştur:

“Dilcilerin delillerine bakacak olursak; Ebû ‘Amr’, tercih etmiş olduğu görüşün Mushaf’a muhalefetini; diğer okunuşun Katib’in yanlış yazmış olabileceği ve bu yanlış Arapların dilleriyle düzeltereğine dair bir rivayet

⁴⁷ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 3/294-295.

olduğuna dayandırmıştır. Bu rivayetin Hz. Osman (ö. 35/656) ve Hz. Aişe'den (ö. 58/678) de nakledildiğini ifade eden Zeccâc ۞ edatının şeddeli, هذان kelimesinin ise "elif" ile merfu olarak okuyanların delili ise "Bu okuyuşun Kinane kabilesinin luğatı olduğu" şeklindeki Ebû 'Ubeyde'nin, Ebu'l-Hattâb'tan (ö. 177/793) aktardığı rivayet olduğunu belirtmiştir."⁴⁸

Nitekim bu lugat mensuplarının بالزیدان، ومررت بالزیدان، ورأیت الزیدان، وراثت الزیدان örneğinde görüldüğü üzere müsenna olan ismi ref', nasb ve cer durumunda sadece "elif" ile kullanıldıklarını söyleyen Zeccâc, bu durum için şu şiirin zikredildiğini belirtmiştir:

فَأَطْرَقَ إِطْرَاقَ الشُّجَاعِ وَلَوْ رَأَى مَسَاغَا لِأَبَاهُ الشُّجَاعِ لَصَمَّمَا

"Yılanlar gibi başını eğdi, nitekim yılan ısırarak için fırsat bulursa durmadan saldırır."

Ayrıca الحُقَّانِ مِنِّي مِنْ يَشْتَرِي بَيْنَ أَدْنَاهُ، وَصَرْبُهُ بَيْنَ أَدْنَاهُ، وَمِنْ يَشْتَرِي مِنِّي الشُّجَاعِ Zeccâc, Kûfeliler'in bu kullanımın Benu'l-Hars b. Kelb kabilesine ait bir kullanım olduğunu aktardıklarını belirtmiştir. Klasik dilcilerin burada "he" zahirinin hafzedildiğini ve tevilin لَسَاحِرَانَ هَذَانِ إِنَّهُ هَذَانِ لَسَاحِرَانَ örneğinde olduğunu söylediklerini aktaran Zeccâc, bazılarının ise ۞ edatının نَعْمَ anlamında olduğunu ve âyetin anlamının نَعْمَ هَذَانِ لَسَاحِرَانَ örneğinde olduğunu iddia ederek şu şiirle istişhâta bulduklarını ifade etmiştir:

وَيُقْلِنَ شَيْبًا قَدْ عَلَاكَ وَقَدْ كَبَّرْتَ فَقُلْتُ إِنَّهُ

*"Kadınlar bana saçlarına aklar düşmüş ve yaşlanmışsın dediler. Ben de evet doğrudur diyerek onları tasdik ettim."*⁴⁹

Dilcilerin bu konu hakkında zikretmiş oldukları delillerin tümünü zikrettikten sonra tercih ettiği görüşü dillendirme sadesinde Zeccâc, ۞ edatının نَعْمَ yerine ve "lâm" harfinin de kendi yerinde kullanılması daha makbul olduğunu belirtmiştir. Bu görüşünü Muhammed

⁴⁸ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/295.

⁴⁹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/295.

b. Yezid (ö. 286/900) ve İsmail b. İshak b. Hammad b. Zeyd el-Kâdi'ye (ö. 282 /896) sunduğunu ve onların da bunu kabul edip konu hakkındaki en güzel görüş olduğunu söylediklerini ifade etmiştir. Ayrıca Kinane kabilesinin görüşü olan müsenna ismin sürekli “elif” ile kullanılması görüşünün de makbuliyet açısından ikinci sırada geldiğini belirtmiştir. Çünkü “elif” harfi, tesniye alameti olup *رحى وعصى* isimlerinde “elif”in değişmediği gibi değişmemesi gerektiğini, ancak nasb ve cer durumunda “elif”in “ye” harfine dönüştürülmesi ref' durumundan ayırt edilebilmesi için daha güzel olduğuna işaret eden Zeccâc, bu noktada İsa b. Ömer ve Ebû 'Amr b. 'Ala'nın *إِنَّ هَذَيْنِ لَسَاحِرَانِ* şeklindeki okuyuşlarının Mushaf hattına muhalefetinden dolayı caiz olmadığını savunmuştur. *إِنَّ هَذَانِ إِلَّا سَاحِرَانِ* şeklindeki kıraatın Âsım ve Halil'in kıraatı olduğu için güzel olduğunu belirten Zeccâc, *إِنَّ هَذَانِ* şeklindeki kıraatın de çoğu kurrânın okuyuşu olduğu için güzel olduğunu ifade etmiştir.⁵⁰

Yukarıda verilen örneklerden anlaşılacağı üzere Zeccâc, aktarmış olduğu farklı görüşleri zikretmekle yetinmeyip, onları değerlendirmeye tâbi tutarak bazılarını benimseyip bazılarını ise reddetmiştir. Tercihle bulunduğu görüşler için *وهوالذی وهو الجید، وهو الصحيح، وهو الاول هو القول، وهو الوجه، و أحسن ما فى العربية، و قال النحويون الذين ترتضى نختار، الأجود، أجود الاوجه، والقول الاول هو القول، وهو الوجه، و أحسن ما فى العربية، و قال النحويون الذين ترتضى وهو رديء، لا يجوز، مخطيء، و هذا خطأ،* gibi terimleri kullanır. Reddedtiği görüşler için *وهذا غلط بيّن* gibi terimler kullanmıştır.

2.3.2. Tekrardan Kaçınma

Zeccâc, âyetleri tahlil ederken sözü kısa tutmaya çalışmış ve tekrardan kaçınmaya özen göstermiştir. O, önceden detaylı olarak izah ettiği bir konuyu ileride aynı konunun anlatılması gerekirse ona sadece işaret etmekle yetinmiş ve aynı konuyu daha önce açıkladığını belirterek okuyucuyu oraya yönlendirmiştir.

⁵⁰ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/296.

Örneğin, Bakara Suresi'nin وَقَالُوا لَنْ نَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَةً “Bir de dediler ki: Bize ateş, sayılı birkaç günden başka asla dokunmayacaktır.” (Bakara 2/80) âyetinde zikredilen لَنْ edatının nasb etme nedeni üzerinde uzunca durup dilcilerin de konu hakkındaki görüşlerine de detaylıca değinen Zeccâc, aynı sûrenin وَلَنْ يَتَمَنَّوْهُ أَبَدًا بِمَا قَدَّمْتُمْ أَيْدِيهِمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ “Fakat kendi elleriyle önceden yaptıkları işler yüzünden ölümü hiçbir zaman temenni edemezler. Allah, o zalimleri hakkıyla bilendir.” (Bakara 2/95) âyetine geldiğinde şunları söylemiştir: “لَنْ edatı, أُنْ edatı gibi nasb etmiştir. Daha önce nasb etme nedenini ve dilcilerin konu hakkındaki sözlerini açıklamıştık.”⁵¹

Zeccâc, yine tekrara düşmemek amacıyla bazen de zikredeceği konunun benzerini daha önce açıkladığı için ikinci yerde açıklama yapmadan, konunun izah edildiği yere işaret etmekte ve okuyucuyu oraya yönlendirmektedir.

Örneğin, Bakara Sûresi'nin يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ “Ey İsrail oğulları! Size verdiğim nimeti hatırlayın” (Bakara 2/122) âyetinde إِسْرَائِيلَ kelimesinin gayr-ı munsarîf olma nedenini açıklanmıştır.⁵² Daha sonra aynı âyetin benzeri olan ve aynı sûrede bulunan يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا “Ey İsrail oğulları! Hatırlayın.” (Bakara 2/122) âyetini tahlil ederken إِسْرَائِيلَ kelimesinin gayr-ı munsarîf olma nedenini bir önceki yerde açıkladığını ifade ederek tekrardan kaçınmıştır.⁵³

Zeccâc'ın “Daha önce açıkladık veya şerh ettik” gibi ifadelerle tekrardan kaçınma çabasına eserinin birçok yerinde rastlamak mümkündür.⁵⁴

⁵¹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/157.

⁵² Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/178.

⁵³ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/178.

⁵⁴ Bazı örnekler için bkz. Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/223, 233, 2/119, 160, 164, 3/5, 182, 249, 4/120, 183, 298, 320, 5/70, 138.

2.3.3. Bazı Görüşlere İtiraz Etme

Zeccâc, bu eserinde çeşitli konular ile ilgili farklı görüşler ileri süren bazı dilcilerin görüşlerini tartışıp onlara itirazlarda bulunmuştur. Yapmış olduğu çoğu itirazları görüş sahibini belirtmeden bazı dilciler vb. ifadelerle aktarırken bazen de görüş sahibinin ismini zikretmiştir.

Zeccâc, nahiv, sarf ve lügat konularında kendince hatalı gördüğü bazı görüşlere itirazda bulunduğu gibi bazen şahısların ilmine yönelik eleştiriler de yapmıştır. Yapmış olduğu bu itirazlar birer örnekle şu şekilde aktarılabilir:

Konu bağlamında verilen birinci örnek mahiyetindeki, *“İçlerinden pek azı hariç, geri dönüp kaçtılar.”* (Bakara 2/246) âyetini tahlil Zeccâc, bazılarının bu âyette geçen *قَلِيلًا* kelimesini *قَلِيل* şeklinde rivâyet ettiklerini ve bunun nahiv kurallarına ve de Mushaf’a muhalif olduğunu şu sözleriyle açıklamıştır:

“*قَلِيلًا* kelimesi müstesnâ olduğu için mansubtur. *تَوَلَّوْا إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ* şeklinde yapılan rivayetin ise bu şekilde okunduğunu bilmiyorum, zira hattı Mushaf’ta bu kelime mansub olarak gelmiş olup, nahiv kuralları da bunu zorunlu kılmaktadır. Çünkü müstesnâ olumlu bir cümlede geldiğinde *جَاءَنِي الْقَوْمَ إِلَّا زَيْدًا* örneğinde olduğu gibi müstesnânın mansub olması zorunludur. Âyetin anlamı *تَوَلَّوْا فَشَرِبُوا مِنْهُ إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ* şeklindedir. Bazılarının *تَوَلَّوْا فَشَرِبُوا مِنْهُ إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ* şeklinde zikretmiş oldukları rivayetin ise bana göre geçerli bir tevili bulunmamaktadır.”⁵⁵

Bu manada verilen ikinci örnek bağlamında *اسم* kelimesinin aslı hakkında kendi tercihini beyan eden Zeccâc, akabinde bazı dilcilerin farklı görüş bildirdiklerini belirterek, onların *اسم* kelimesi *وَسَمَّيْتُ* kelimesinden alınmıştır, şeklindeki iddialarının doğru olmadığını, çünkü başında vasil hemzesi olup, fâu’l-fiili (ilk harfî) hazfedilen bir kelimenin olduğunu

⁵⁵ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/279.

bilmediklerini ifade etmiştir. عِدَّة ve زِنَةٌ kelimelerinde olduğu gibi bunların aslı وُعْدَةٌ ve وَزْنَةٌ şeklinde olduğunu belirten Zeccâc, zira اسم kelimesinin aslı وِسْمَةٌ şeklinde ise ism-i tasgiri vasıl hemzesi hazfedilip وُسَيْمٌ şeklinde olması gerektiğini, ancak صِلَةٌ، عِدَّة، kelimelerinin ism-i tasgirlerinin وُصَيْلَةٌ، وُعَيْدَةٌ، şeklinde gelmesi, ilk harfi hazfedilen bir ismin başında, vasıl hemzesini görmeyen mümkün olmadığını ifade etmiştir.”⁵⁶

Zeccâc, üçüncü bir örnek olan، فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ فَرِيضَةً، *“Onlardan (nikâhlanıp) faydalanmanıza karşılık sabit bir hak olarak kendilerine mehirlerini verin.”* (Nisâ 4/24) âyetinin anlamını aktarırken اسْتَمْتَعْتُمْ kelimesine bazılarınca yanlış anlam verildiğini şu ifadelerle belirtmiştir: “Bu âyette bazıları lügat ilmini bilmediklerinden dolayı büyük bir yanlışla düşmüşlerdir. Çünkü onlar، فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ âyetindeki اسْتَمْتَعْتُ fiilinin fıkıh ehlinin icmasıyla haram olduğu belirtilen المتعة kelimesinden türemiş olduğunu iddia etmişlerdir.”⁵⁷

Zeccâc, meta‘ kelimesinin sözlük anlamının kendisinden faydalanılan her şey olduğunu belirtip ve bu anlam için iki âyetle istişhadda bulunduktan sonra، فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ âyetinde her kimin bunun Rafizilerin mut‘a nikâhlarında şart koştukları mut‘a anlamında kullanıldığını iddia ederse büyük bir hata işlemiş olacağını, zira âyetin apaçık olduğunu söyleyerek yukarıdaki iddiasını pekiştirmiştir.⁵⁸

Konuyla ilgili örnek olarak verilen يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ *“Ey iman edenler! Sabrederek ve namaz kılarak Allah’tan yardım dileyin.”* (Bakara 2/153) âyetinde geçen nida edatından sonra gelen يَا أَيُّهَا الَّذِينَ kelimelerinin Sîbeveyh, Halîl ve Ahfeş gibi âlimlerin görüşlerine göre i‘rabını yapan Zeccâc, akabinde Mazinî’nin konu hakkındaki görüşünü de aktarmış ve bu görüşünden dolayı onu ağır bir şekilde eleştirmiştir. Mazinî’nin أَيُّ

⁵⁶ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 1/46.

⁵⁷ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 2/31.

⁵⁸ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 2/31.

edatından sonra gelen sıfatın mansub olarak gelebileceğini ve يَا أَيُّهَا الرَّجُلُ أَقْبِلْ şeklinde kullanımın caiz olacağını söylediğini belirten Zeccâc, oysaki Arap keliminde böyle bir kullanımın görülmediğini ifade etmiştir. Hiçbir dilcinin Mazinî'den önce ve sonra böyle bir görüşü savunmadığı söyleyen Zeccâc, bu görüşün Arap kelamı, Kur'an ve sair haberlere aykırı olduğu için zayıf bir görüş olarak değerlendirildiğini ifade etmiştir.”⁵⁹

2.3.4. Anlatımı Rivayetlerle Zenginleştirme

Zeccâc, ihtiyaç halinde işlediği konularla ilgili rivayetlere yer verir. O, bazen bir âyetin anlamını açıklamak için,⁶⁰ bazen bir kelimenin okunuşu için,⁶¹ bazen de âyetin sebebi nüzulünü belirtmek için⁶² ve daha başka maksatlar için rivâyetler aktarır. Örneğin Zeccâc, Bakara Sûresi'nin 159. âyetinde zikredilen اللّٰعِنُونَ “lanet ediciler” kelimesinin anlamıyla ilgili şu rivayetleri aktarır:

“Konu hakkında birden fazla görüş vardır. İbn Abbâs'tan (ö. 68/687-88) gelen rivayete göre; “اللّٰعِنُونَ kelimesinden, ins ve cin dışındaki yeryüzünde yaşayan tüm varlıklar kastedilmiştir. İbn Mes'ud'tan (ö. 32/652-53) gelen rivayete göre, iki kişi birbirine lanet okuduklarında bunlardan hangisi bu laneti hak etmiş ise lanet ona döner. Eğer lanete müstahak olan yoksa o lanet Yahudilere döner. Bazıları ise اللّٰعِنُونَ kelimesinden, müminlerin kastedildiğini söylemişlerdir. Dolayısıyla Allah'a inanmış bütün insan, cin ve melekler Yahudilere ve kâfirlere lanet okurlar.”⁶³

إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَأَوَّاهٌ حَلِيمٌ “Şüphesiz İbrahim, çok içli, yumuşak huylu bir kişiydi.” (Nisâ 4/24)

âyetinde zikredilen أَوَّاه kelimesinin anlamı ile ilgili çeşitli rivayetleri aktaran Zeccâc, Hz.

⁵⁹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/199.

⁶⁰ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/266.

⁶¹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/301.

⁶² Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/142.

⁶³ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/204-205.

Ömer'in (ö. 23/644) (r.a) Hz. Peygamber'e (s.a.v) أَوْاه kelimesinin anlamını sorduğunu, onun da (s.a.v) الدَّعَاءُ “Çok fazla dua eden” şeklinde cevap verdiğini belirtmiştir. أَوْاه kelimesinin birçok rivayette الدَّعَاءُ “Çok fazla dua eden” anlamında olduğunu ifade eden Zeccâc, ancak bazı görüşlere göre الفقيه “Fıkhi iyi bilen” Habeş lehçesinde المؤمن “inanan kimse” ve الرَّحِيمِ الرَّفِيقِ “merhametli ve şefkatli” anlamlarına da geldiğini dile getirmiştir.”⁶⁴

2.3.5. Muhtemel Sorulara Cevap Verme

Birçok Arapça klasik eserde muhtemel soruya cevap verme yönteminin kullanıldığı aşikârdır. Zeccâc'ın bu eserinde فالجواب “Şayet biri şöyle derse” فان قال قائل “Cevap şudur” gibi ifadeleri çokça kullanarak müellifler arasında yaygın olan bu yöntemi kullandığı görülmektedir. Örneğin Bakara Sûresi'nin الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ “Onlar gayba inanırlar” (Bakara 2/3) âyetini tahlil eden Zeccâc, الَّذِينَ edatında i‘rab’ın açık olamayacağını ve bu edatın her üç durumda da aynı şekilde geldiğini belirttikten sonra bu edatın mebnî olma nedenini açıklamıştır. Yaptığı bu açıklamadan sonra muhatap tarafından yapılabilecek muhtemel bir itirazı şu sözleriyle aktarmıştır:

هذان أتااني اللذان في الدار، ورأيت اللذين في الدار “Şayet biri çıkıp الدار في الدار sözünde olduğu gibi هذان örneğinde de müfredi mu‘rab olmayan kelimelerin tesniye yapıldıklarında mu‘rab edilerek kullanılması, nasıl açıklanabilir? Şeklindeki sorusuna şu cevap verilir: Bu kelimeler müfret olduklarında harfe olan benzerliklerinden dolayı mebnî olmuşlardır. Bunlar tesniye yapıldıklarında harfe olan benzerlikleri kalmaz, çünkü harfler tesniye yapılamaz.”⁶⁵

⁶⁴ Zeccâc, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, 2/383-384.

⁶⁵ Zeccâc, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, 1/70-71.

Diğer bir örnek olan *قَالُوا يَا حَسْرَتَنَا عَلَىٰ مَا فَرَطْنَا فِيهَا* “Hayatta yaptığımız kusurlardan ötürü vay hâlimize!” diyecekler.” (En’âm 6/31) âyetini tahlil eden Zeccâc, akılsız varlıkların nasıl münâdâ olabileceğine dair muhtemel soru ve cevabı bağlamında hasret kelimesinin akılsız bir varlık olup karşılık verememesine rağmen nasıl münâdâ olabilir? diye soracak birisine verilecek cevabın: “Araplar, olmasını çokça arzuladıkları büyük bir olayı münâdâ yaparlar.” şeklinde olacağını ifade etmiştir.⁶⁶ Daha sonra buna benzer âyetleri zikreden ve âyette geçen ifadenin *والحسرة علينا في تفریطنا، أنا حَسِرْتُ عَلَىٰ الْعِبَاد* gibi ifadelerden daha belîğ olduğunu belirten Zeccâc, konuyu biraz daha açmak adına Sîbeveyh’in ilgili şu sözlerini aktarır: “*يا عَجَبُ احضُرْ وتعال فَإِنَّهُ مِنْ أزمانِكَ*” dendiğinde sanki “*Ey hayret gel artık çünkü gelme zamanın geldi.*” demiş gibi olunur. “*يا حَسْرَتَاهُ*” “*Ey Üzüntüler!*” kelimesinin anlamı ise *انتبهوا علىٰ أننا قد خسرنا* “*Dikkat edin şüphesiz biz zarar ettik.*” şeklindedir.⁶⁷

2.4. Kaynakları

Herhangi bir eserin iyi bir şekilde tahlilinin yapılabilmesi için, müellifinin faydalanmış olduğu kaynak eserlerin ve etkilenmiş olduğu şahsiyetlerin belirlenmesi ve tanınması gerekir.

Zeccâc’ın bu eserindeki ana kaynaklarından birinin Ahmed b. Hanbel’in (ö. 241/855) tefsiri olduğunu kendisinin “Bu kitapta rivayet ettiğim nakillerin çoğu Ahmed b. Hanbel’in tefsirindedir.”⁶⁸ mealindeki sözlerine dayandırabiliriz. Fakat bu eser günümüze kadar ulaşmamıştır.

Kıraat kaynaklarını Zeccâc yine bizzat kendisi şu sözlerle ifade etmektedir: “Bu kitabımda rivayet ettiğim kıraatlerin çoğunluğu Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm’a (ö.

⁶⁶ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2/194.

⁶⁷ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2/194-195.

⁶⁸ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 4/125.

224/838) ait olup İsmail b. İshak'ın (ö. 282/896) Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm ve Ebû Abdurrahman es-Sülemî'den (ö. 73/692) aktarmış olduğu rivayetlerdir.”⁶⁹

Me'âni'l-Kur'ân eseri incelendiğinde Zeccâc'ın, sadece birkaç yerde kaynak olarak belirttiği eser isimlerine rastlanabilir. Fakat çoğu zaman eser isimlerini zikretmeyip sadece görüşünü aktardığı kişinin ismini zikretmekle yetinmiş, bazen de isim belirtmeden “Bazı müfessirler şöyle tefsir ederler” ve “Bazı dilciler şöyle demiştir” gibi ifadelerle atıfta bulunmuştur.

Me'âni'l-Kur'ân'da bu şekilde atıfta bulunulan âlimlerin çoğunu dilciler oluşturmaktadır. Zeccâc'ın, söz konusu âlimlerin görüşlerine başvururken ne gibi bir yol izlediğini ve bu görüşleri ne şekilde tahlil veya tenkit ettiğini anlayabilmemiz için ilgili yerlerden örnekler sunulması uygun olacaktır.

2.4.1. Hasan-ı Basrî

Asıl adı Ebû Saîd el-Hasen b. Yesâr el-Basrî'dir (ö. 110/728). Zeccâc, kendisinden çoğu kıraate dair birçok nakiller yapmıştır. Bu nakillerin bazısında onun görüşünü benimserken, bazı yerlerde ise görüşlerini eleştirmiştir. Yapmış olduğu nakillerden bazı örnekler şöyledir:

1- وَلَا يَأْتِ الشُّهَدَاءُ إِذَا مَا دُعُوا “Çağırıldıkları vakit şahitler gelmemelik etmesin.” (Bakara 2/282) âyetini tahlil eden Zeccâc, Hasan-ı Basrî'nin bu âyet için yaptığı yorumu destekleyerek şunları ifade etmiştir: “Hasan-ı Basrî'den ‘Şahitlerin konuyu teyit için ilk çağrıldıklarında bunu kabul etmeleri gerekir.’ şeklinde bir rivayet aktarılmıştır. Hasan-ı Basrî'nin bu yorumu doğrudur.”⁷⁰

2- قُلْنَ حَاشَ لِلَّهِ مَا عَلِمْنَا عَلَيْهِ مِنْ سُوءٍ “Kadınlar, “Hâşâ! Allah için, biz onun bir kötülüğünü bilmiyoruz” dediler.” (Yusuf 12/51) âyetinde geçen حَاشَ kelimesinin farklı okunuşlarını aktaran Zeccâc, daha sonra Hasan-ı Basrî'nin okuyuşuna değinerek bu okuyuş şeklinin

⁶⁹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/160.

⁷⁰ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/310.

caiz olamayacağını şöyle belirtmiştir: “Hasan-ı Basrî, حَاشَى اللَّهِ şeklinde sakin olarak okumuştur. Dilciler arasında bunun caiz olmadığına dair ittifak vardır. Çünkü iki sakin harfin bir araya gelmesi caiz olmayıp, Arap kelimasında yeri yoktur.”⁷¹

2.4.2. *Îsâ b. Ömer en-Nahvî*

Tam adı Ebû Ömer Îsâ b. Ömer b. Abdillâh es-Sekafî el-Basrî en-Nahvî’dir (ö. 149/766). Zeccâc, Basra nahiv mektebinin ilk temsilcilerinden dil ve kıraat âlimi olan Îsâ b. Ömer’den, dokuz yerde ismini zikrederek alıntı yapmıştır. Bunların dördünde ona muhalefet ederken beş yerde ise herhangi bir değerlendirme yapmamıştır. Bu nakiller için şu örnekler verilebilir:

1- قَالُوا إِنَّ هَذَا لَسَاحِرٌ - “Şöyle dediler: Şüphesiz bu ikisi birer sihirbazdırlar.” (Tâhâ 20/63) âyeti için dilcilerden ve kurrâdan yaptığı nakillerle geniş bir açıklamada bulunan Zeccâc, daha sonra yaptığı nakiller arasında tercihte bulunarak Îsâ b. Ömer’in okuyuşunun kabul edilemeyeceğini şu ifadelerle belirtmiştir: “Îsâ b. Ömer ve Ebû Amr b. el-Alâ’nın kıraatlerini, Mushaf’a muhalif olduğundan dolayı kabul etmiyorum. Zira Mushaf’a uymak sünnettir.”⁷²

2- وَالَّذِينَ يَزُمُونَ الْمِحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةٍ شُهَدَاءَ - “*Namuslu kadınlara zina isnat edip sonra da dört şahit getiremeyenlere...*” (Nûr 24/4) âyetini i‘rab eden Zeccâc, Îsâ b. Ömer’in okuyuşuna göre farklı bir i‘rabı olduğunu açıkladıktan sonra bu görüşü desteklemek adına bunun Sîbeveyh ve Halîl’in tercihi olduğunu şöyle ifade etmiştir: “Îsâ b. Ömer’in okuyuşuna göre وَالَّذِينَ يَزُمُونَ الْمِحْصَنَاتِ cümlesi mahallen mansub olup mahzûf bir fiile mef‘ûl olur. Âyetin anlamı اجلدوا الَّذِينَ يَزُمُونَ الْمِحْصَنَاتِ şeklinde olur. Sîbeveyh ve Halîl’in tercihi de böyledir.”⁷³

⁷¹ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 3/94.

⁷² Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 3/296.

⁷³ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 4/25.

2.4.3. Ebû Amr b. Alâ

Tam adı Ebû Amr Zebbân b. el-Âlâ b. Ammâr el-Mâzinî el-Basrî'dir (ö. 154/771). Zeccâc, yedi kıraat imamından biri ve Arap dili ve edebiyatı âlimi olan Ebû Amr'dan, çoğu kıraat ile ilgili olan 25'e yakın nakilde bulunmuştur. Zeccâc, bu nakillerin çoğunda değerlendirme yapmazken, beş yerde Ebû Amr'ın görüşünü desteklemiş, üç yerde ise eleştirmiştir. Zeccâc'ın değerlendirmede bulunduğu iki örnek:

1- يا نِسَاءَ النَّبِيِّ مَنْ يَأْتِ مِنْكُنَّ بِفَاحِشَةٍ مُّبِينَةٍ يُضَاعَفْ لَهَا الْعَذَابُ ضِعْفَيْنِ “Ey Peygamber'in hanımları!

İçinizden kim apaçık bir çirkinlik yaparsa, onun cezası iki kat verilir.” (Ahzâb 33/30)

âyetinde geçen يُضَاعَفْ fiilinin okunuşuna değinme sadedinde Zeccâc, Ebû Amr'ın okuyuşunu açıklamış ve şu ifadelerle onu teyit etmiştir: “Okunuş يُضَاعَفْ şeklinde “elif” ile olup, sadece Ebû Amr يُضَعَّفْ şeklinde okumuştur. Her iki okuyuş da güzeldir.”⁷⁴

2- يُعْفِرْ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ وَيُؤَخِّرْكُمْ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى “Allah bir kısım günahlarınızı bağışlasın ve sizi belli bir vadeye kadar tehir etsin.” (Nuh 71/4) âyetini tahlil eden Zeccâc, sadece Ebû Amr tarafından kabul edilen görüşü şu ifadelerle aktarır: “Ebû Amr dışındaki hiçbir Basralı dilci “re” harfinin “lam” harfine idğam edilmesini kabul etmemiştir. Ebû Amr ise bu idğamın caiz olduğunu iddia etmiştir.”⁷⁵

2.4.4. Hamza

Tam adı Ebû Umâre Hamza b. Habîb b. Umâre ez-Zeyyât et-Teymî el-Kûfi'dir (ö. 156/773). Zeccâc, yedi kıraat imamlarından biri olan Hamza'dan sadece üç yerde ismini zikrederek nakilde bulunmuş olup bu nakillerin ikisinde onu eleştirmiştir. Zeccâc'ın Hamza'yı eleştirmiş olduğu örnekler şunlardır:

⁷⁴ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/171.

⁷⁵ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 5/177.

1- مَا أَنَا بِمُصْرِحِكُمْ وَمَا أَنْتُمْ بِمُصْرِحِيَّ “*Ne ben sizi kurtarabilirim ne de siz beni kurtarabilirsiniz!*”

(İbrahim 14/22) âyetini tahlil eden Zeccâc, مُصْرِحِيَّ kelimesinin farklı okunuşlarına değinirken Hamza’ya ait olduğunu söylediği okuyuşu tenkit eden şu ifadelerde bulunmuştur: “Hamza ve A‘şâ بِمُصْرِحِيَّ şeklinde “ye” harfinin kesrasıyla okumuşlardır. Bu kıraat şekli neredeyse tüm dilciler tarafından zayıf görülmektedir.”⁷⁶

2- وَلَا يَحِقُّ الْمَكْرُ السَّيِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ “*Oysa kötü tuzak, ancak sahibini kuşatır.*” (Fâtır 35/43) âyetini açıklayan Zeccâc, Hamza’nın okuyuşuna değinmiş ve bu okuyuşun yanlış olduğunu şöyle aktarmıştır: “Hamza, وَلَا يَحِقُّ الْمَكْرُ السَّيِّئُ şeklinde الْمَكْرُ السَّيِّئُ kelimesi üzerine vakfederek sakın olarak okumuştur. Ancak bu okuyuş şekli uzman dilcilere göre hatalı olup caiz değildir. Böyle bir okuyuş sadece şiir zarureti halinde mümkün olabilir.”⁷⁷

2.4.5. Halîl

Asıl adı Ebû Abdurrahmân el-Halîl b. Ahmed b. ‘Amr b. Temîm el-Ferâhîdî’dir (ö. 175/791). Zeccâc, kendisinden birçok nakiller yapmış olup bu nakillerin çoğunda onun görüşünü benimsemiş olmasına rağmen çok az da olsa eleştirdiği görüşlerine de değinmiştir. Yapmış olduğu nakiller için bazı örnekler şöyledir:

1- فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يَتَرَاجَعَا “*Eğer yeni kocası da bu kadını boşarsa, eski kocasıyla yeniden evlenmelerinde beis yoktur.*” (Bakara 2/230) âyetini i‘rab eden Zeccâc, Halîl ve Kisâî’ye ait olan görüşü şu sözleriyle aktarmıştır: “Halîl, أَنْ edatından önce bulunan فِي cer harfinin hazfedilip anlamının maksud oluşundan dolayı أَنْ edatının mahallen mecrûr olabileceğini caiz kılmıştır. Kisâî de aynı sözleri söylemiştir.”⁷⁸ Zeccâc, daha sonra

⁷⁶ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 3/130.

⁷⁷ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 4/207.

⁷⁸ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 1/264.

Halîl'in ileri sürmüş olduğu görüşü tasdik edişini, "ikisinin de sözleri doğrudur"⁷⁹ şeklindeki ifadeleriyle belirtmiştir.

2- وَقَالُوا لَنْ نَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَةً -2 "Sayılı birkaç gün müstesna, bize ateş dokunmayacaktır, dediler." (Bakara 2/80) âyetini tahlil eden Zeccâc, لَنْ edatı hakkında farklı görüşlerin ileri sürüldüğünü ve Halîl'in konu hakkındaki görüşünün kabul görmediğini şu sözleriyle belirtmiştir:

"Halîl'in bazı arkadaşlarından onların da Halîl'den aktardıklarına göre Halîl, لَنْ edatının aslında لَا أَنْ şeklinde olup bazı harflerin kolaylık olsun diye hafzedildiğini iddia ettiği bu görüş Sîbeveyh tarafından rivayet edilmiştir. Sîbeveyh ise bu görüşün güzel olmadığını söylemiştir. Kisâi'nin de Halîl'in bu aykırı görüşüne benzer bir görüş ileri sürdüğü Hişam tarafından rivayet edilmiştir. Fakat Sîbeveyh ve arkadaşları bu görüşe de itibar etmemişlerdir."⁸⁰

2.4.6. Sîbeveyh

Tam adı Ebû Bişr (Ebû Osmân, Ebu'l-Hasen, Ebu'l-Hüseyn) Sîbeveyh Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî'dir (ö. 180/796). Müellif, 150'den fazla nakil yaparak en çok nakilde bulunduğu kişi olan Sîbeveyh'in çoğu görüşünü yorumlamadan sadece aktarmakla yetinmiş, bazı görüşlerini ise tercih ederken, çok az da olsa eleştirip hatalı olduğunu belirttiği görüşlerine de yer vermiştir. Zeccâc'ın yapmış olduğu bu nakiller için şu iki örnek zikredilebilir:

1- فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ -1 "Meleklerin hepsi de hemen secde ettiler." (Hicr 15/30) âyetinin i'rabı için dilcilerin farklı görüşlerini ve kendi tercihini dile getiren Zeccâc, Sîbeveyh ve Halîl'in أَجْمَعُونَ kelimesinin ikinci te'kid olduğunu, Muhammed b. Yezîd'in ise أَجْمَعُونَ kelimesinin "secdede bir araya gelme" anlamında olup dolayısıyla âyetin anlamı "hepsi aynı anda secde ettiler" şeklinde olduğunu söylediğini ifade etmiştir. Sîbeveyh ve

⁷⁹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/264.

⁸⁰ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/144.

Halîl'in görüşlerinin daha güzel olduğunu belirten Zeccâc, zira أَجْمَعُونَ kelimesi marife olduğu için hal olamayacağına işaret ederek⁸¹ Sîbeveyh ve Halîl'e ait olan görüşü gerekçelendirerek tercih etmiştir.

2- الرَّائِيَةُ وَالرَّائِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ-2 “Zina eden kadın ve zina eden erkekten her birine yüzer değnek vurun.” (en-Nûr 24/2). âyetini tahlil eden Zeccâc, şunları ifade etmiştir:

“الرَّائِيَةُ kelimesi merfû olarak kıraat olunmuştur. İsa b. Ömer ise bu kelimeyi “te” harfinin fethası ile okumuştur. Sîbeveyh ve Halîl mansub olarak okunmasını tercih etmişlerdir. Sîbeveyh kıraatin dammeli olduğunu belirtmiştir. İkisinin dışındaki Basralı dilciler ile Kûfeli dilciler ise âyetin dammeli okunmasını tercih etmişlerdir. Bana göre de doğru olan görüş budur. Zira kıraatın dammeli oluşuna dair neredeyse icma vardır.”⁸²

Zeccâc, bu sözleriyle Sîbeveyh ve Halîl'in görüşlerine katılmayıp diğer dilcilerin görüşlerini tercih ederek Sîbeveyh'e muhalefet etmiştir. Yukarıda belirtildiği gibi Zeccâc, Sîbeveyh'ten yapmış olduğu çoğu nakillerde kendi tercihini belirtmemiştir.⁸³

2.4.7. Yûnus b. Habîb

Tam adı Ebû Abdirrahmân (Ebû Muhammed) Yûnus b. Habîb ed-Dabbî el-Basrî en-Nahvî'dir (ö. 182/798). Tespit edebildiğimiz kadarıyla Zeccâc, sekiz yerde ismini zikrederek Yûnus'tan nakilde bulunmuştur. Bu nakillerin birinde Yûnus'un görüşüne muhalefet etmiş, bir yerde desteklemiş, geri kalan nakillerde ise değerlendirme yapmamıştır.

Örneğin Zeccâc, وَمَنْ يَرْعَبْ عَنْ مَلَّةِ إِبْرَاهِيمَ إِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ “İbrahim'in dininden kendini bilmezlerden başka kim yüz çevirir?” (Bakara 2/130) âyeti için yaptığı açıklamalar

⁸¹ Muhakkik ise أَجْمَعُونَ kelimesinin hal olabilmesi için mansub olmasının zorunlu olacağını dolayısıyla dammeli olduğu için hal olamayacağını belirtmiştir. Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/146.

⁸² Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/22.

⁸³ Bazı örnekler için bkz; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/127, 319, 413, 2/51-52, 161, 231, 243, 3/152, 240, 4/90, 118, 5/74.

arasında Yunus'un görüşüne şu ifadelerle değinmiştir: "Yûnus'a göre "feule" kalıbı mübalağa ifade ettiği gibi âyette geçen "feile" kalıbında olan سَفِيءٌ fiili de mübalağa için kullanılmıştır. Yûnus burada te'vil ehlinin görüşünü benimsemiştir."⁸⁴

Yine Zeccâc, فِيهِمَا فَاكِهَةٌ وَنَخْلٌ وَرُمَّانٌ "İkisinde de her türlü meyveler, hurma ve nar vardır." (Rahmân 55/68) âyetini tahlil ederken farklı görüşleri aktardıktan sonra Yûnus'un âyetteki tercihini ve bu tercih için başka bir âyetle istişhad ettiğini şöyle aktarmıştır:

"Aralarında Yûnus'un da olduğu bazı dilciler, hurma ve narın, meyvelerin en iyisi olduklarının belirtilmesi için onları meyve cinsiden "vâv" atıf harfi ile ayırarak zikredildiklerini belirtmişlerdir. Buna delil olarak da مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلَّهِ مِنْ كَانَ عَدُوًّا لِلْمَلَائِكَةِ وَالرُّسُلِ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ "Kim, Allah'a, meleklerine, peygamberlerine, Cebrail'e ve Mikâil'e düşman olursa." (Bakara 2/98) âyetini zikreden söz konusu dilciler, bu âyette de Cebrail ve Mikâil'in faziletlerine işaret için atıf harfi ile ayrılarak zikredildiklerini belirtmişlerdir."⁸⁵

2.4.8. Kisâî

Asıl adı Ebu'l-Hasen Alî b. Hamza b. Abdillâh el-Kisâî el-Kûfi'dir (ö. 189/805). Müellif, yedi kıraat imamından biri olup Kûfe dil ekolünün kurucusu sayılan el-Kisâî'den 20'ye yakın yerde ismini zikrederek nakilde bulunmuştur. Yaptığı nakillerin bazıları kıraat ile ilgili olup, diğer nakiller ise dil ile alakalıdır. Zeccâc, bu nakillerin bazılarını tenkit veya teyit ederken bazıları hakkında görüş belirtmemiştir.

Örneğin Zeccâc, فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يَتَرَاجَعَا "Eğer ikinci koca da onu boşarsa, eski karı kocanın birbirlerine dönmelerine bir engel yoktur..." (Bakara 2/230) âyetinin i'rabı için farklı dilcilerden nakillerde bulunurken Kisâî'nin de görüşünü aktarmış ve bu görüşün doğru olduğunu şöyle ifade etmiştir:

⁸⁴ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/183.

⁸⁵ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 5/82.

“Halîl, اَنْ harf-i cerrinin düşürülüp anlamının kastedilmesinden dolayı اَنْ edatının mahallen mecrûr olmasının caiz olduğunu belirtmiştir. Kisâî de konu hakkında aynı şeyleri söylemiştir. İkisinin de söyledikleri doğrudur. Zira اَنْ edatından cer harfinin hazfedilmesi yaygındır.”⁸⁶

Zeccâc, aynı şekilde konu bağlamında ikinci örnek olarak verilen اَلَمْ تَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللّٰهِ وَاَنْتُمْ تَشْهَدُونَ “Sizler göz göre göre Allah'ın âyetlerini niçin inkâr ediyorsunuz?” (Âl-i İmrân 3/70) âyetinde geçen اَلَمْ edatı hakkında dilcilerin görüşlerini aktardıktan sonra Kisâî'nin اَلَمْ edatı hakkındaki görüşünü aktarmış ve bu görüşün yanlış oluşunu şöyle ifade etmiştir:

“Kisâî, اَلَمْ edatının aslında كَمَا olduğunu iddia ederek Arapların kesralı olan كَمَا المَال sözü için iki sakinin bir arada bulunmasından dolayı fethalı olarak okunması gerektiğini belirtmiştir. Ancak bu iddia yanlıştır. Çünkü öyle olsaydı (لَمْ فَعَلْتَ) şeklinde kullanım gibi كَمَا مَالِك şeklinde söylenmesi gerekirdi.”⁸⁷

2.4.9. Ferrâ

Asıl adı Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ'dır (ö. 207/822). Tespit edebildiğimiz kadarıyla Zeccâc, yirmi beş yerde ismini zikrederek Ferrâ'dan nakilde bulunmuştur. Bu nakillerin çoğunda Ferrâ'nın görüşüne muhalefet ederek bunların yanlış olduğunu belirtmiş, sadece altı yerde yapmış olduğu nakiller için değerlendirme yapmamıştır.

Örneğin Zeccâc, اَلَمْ تَكُونُ اُمَّةً هِيَ اَرْبٰى مِنْ اُمَّةٍ “Bir toplum diğer bir toplumdandır (sayıca ve malca) daha çok olduğu için...” (Nahl 16/92) âyetinin gramer tahlilini yaparken Ferrâ'nın görüşüne değinmiş ve bu görüşün yanlış olduğunu şu şekilde ifade etmiştir: “Ferrâ, اَرْبٰى

⁸⁶ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/264.

⁸⁷ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/360.

kelimesinin mahallen mansub olup هي zamirinin ise ‘imad (fasl zamiri) olduğunu söylemiştir. Bu görüş yanlıştır. Çünkü هي zamiri nekre olan iki isim arasında fasl zamiri olarak kullanılmaz.”⁸⁸

Aynı şekilde Zeccâc, *لحم تَنْزِيلٍ مِنَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ*, “*Bu Kur’an, Rahmân ve Rahîm olan Allah katından indirilmiştir.*” (Fussilet 41/1-2) âyetini i‘rab ederken ilk önce Basralı dilcilere ait olan i‘rab görüşünü zikertmiş, daha sonra Ferrâ’nın görüşünü bir değerlendirme yapmadan sadece aktarmakla yetinerek şöyle demiştir: “Ferrâ, *تَنْزِيلٍ* kelimesinin لحم kelimesine (haber olarak) merfu olabileceği gibi mahzûf olan هذا kelimesiyle de merfu olabileceğini iddia etmiştir.”⁸⁹

2.4.10. Ebu ‘Ubeyde

Tam adı Ebû ‘Ubeyde Ma‘mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî’dir (ö. 209/824 [?]). Zeccâc, -en çok nakilde bulunduğu şahsiyetlerden biri olan-Ebû ‘Ubeyde’den 60’a yakın yerde ismini zikrederek nakilde bulunmuştur. Yapmış olduğu nakillerin on yedisinde kendisini eleştirmiş, beşinde desteklemiş, geri kalanlarda ise herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. Yapmış olduğu nakillerden bazı örnekler şöyledir:

1- Zeccâc, *وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰٓئِكَةِ اِنِّيْ جَاعِلٌ فِي الْاَرْضِ خَلِيْفَةً*, “*Hani, Rabbin meleklerle, “Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım” demişti.*” (Bakara 2/30) âyetinde geçen اِنَّ edatı hakkında Ebû ‘Ubeyde’nin görüşünü şöyle tenkit etmiştir:

“Ebû ‘Ubeyde, اِنَّ edatının zaide olduğunu söylemiştir. Bu sözü onun cüretkâr oluşunun göstergesidir. Çünkü Kur’an hakkında gerçeğe iletecek bir hedef

⁸⁸ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 3/178.

⁸⁹ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 4/287.

dışında söz söylenmemelidir. ذا edatı burada vakit anlamında olan bir isim olmasına rağmen nasıl zaide olduğu söylenebilir.”⁹⁰

2- Zeccâc, وَأَرْزَلْنَا نَمَّ الْأَخْرَيْنَ “Ötekilerini de oraya yaklaştırdık.” (Şu‘arâ 26/64) âyetini tahlil ederken أَرْزَلْنَا fiilinin “yaklaştırdık” anlamında olduğunu aktardıktan sonra Ebû ‘Ubeyde’ye ait olan görüşü de belirtmiş ve bu iki anlamın da güzel olduğunu aktararak Ebû ‘Ubeyde’nin görüşünü şu şekilde desteklemiştir: “Ebû ‘Ubeyde, أَرْزَلْنَا fiilinin جمعنا anlamında olduğunu ve bunun için müzdelifenin جمع ile isimlendirildiğini söylemiştir. Bu iki görüş te güzeldir. Çünkü bir arada toplanmak yakınlığı gerektirir.”⁹¹

2.4.11. Kutrub

Tam adı Ebû Alî Kutrub Muhammed b. el-Müstenîr b. Ahmed’dir (ö. 210/825 [?]). Zeccâc, kendisinden yirmi yerde ismini zikrederek nakiller yapmıştır. Yapmış olduğu bu nakillerin beşinde Kutrub’un görüşünü eleştirmiş, iki yerde desteklemiş, geri kalan yerlerde ise herhangi bir değerlendirme yapmamıştır. Yapmış olduğu nakiller için şu iki örnek verilebilir:

1- Zeccâc, وَإِذْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَالْفُرْقَانَ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ “Doğru yolu bulasınız diye Musa’ya Kitab’ı ve hak ile bâtılı ayıran hükümleri verdik.” (Bakara 2/ 53) âyetini açıklarken yapmış olduğu yorumlardan sonra Kutrub’un görüşünü şu ifadelerle eleştirmiştir:

“Kutrub, عَبْدِهِ نَزَلَ الْفُرْقَانَ عَلَى عَبْدِهِ “Âlemlere bir uyarıcı olsun diye kuluna Furkân’ı indiren Allah’ın şanı yücedir.” (Furkân 25/1) âyetini kendisine delil olarak zikrederek burada وَأَتَيْنَا مُحَمَّدًا الْفُرْقَانَ şeklinde bir anlam vererek Furkan kelimesinden Kur’an’ın kastedildiğini belirtmiştir. Fakat birinci görüş daha

⁹⁰ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 1/101.

⁹¹ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 4/72.

doğrudur. Çünkü Hz. Musa'ya Furkan'ın verildiği başka âyetlerde zikredilmiştir.”⁹²

2- Zeccâc, *وَلَمَّا جَاءَهُمْ كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ*, “*Kendilerine ellerindeki (Tevrat'ı) tasdik eden bir kitap (Kur'an) gelince...*” (Bakara 2/89) âyette geçen kitap kelimesinin anlamına değinirken Kur'an kelimesinin de anlamına değinmiş ve Kutrub'un konu hakkında iki görüşü olduğunu belirterek onları desteklemiştir.⁹³

2.4.12. Ebu'l-Hasan Ahfeş

Asıl adı Ebu'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşî el-Belhî el-Ahfeş el-Evsat'tır (ö. 215/830 [?]). Tespit edebildiğimiz kadarıyla Zeccâc, elli yerde ismini zikrederek Ahfeş'ten nakilde bulunmuştur. Bu nakillerin on dördünde Ahfeş'in görüşüne muhalefet ederek bazen bunların yanlış ve hatalı olduğunu belirtmiş. Sadece üç yerde yapmış olduğu nakillerde Ahfeş'in görüşünü teyit ederken diğer nakiller için herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. Bu nakiller için şu iki örnek zikredebilir:

1- Zeccâc, *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَسْأَلُوا عَنْ أَشْيَاءٍ إِنْ تُبَدَّ لَكُمْ تَسْؤُكُمْ*, “*Ey iman edenler! Açıklanır sa hoşunuza gitmeyecek olan şeyleri sormayın.*” (Mâide 5/101) âyetini tahlil ederken *أَشْيَاءٍ* kelimesi hakkında dilcilerin görüşlerine yer verme bağlamında Ahfeş ve Ferrâ'nın görüşünü de aktarmış ve bu görüşün yanlış olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir:

“Ferrâ ve Ahfeş *أَشْيَاءٍ* kelimesinin *هَيْنَ* ve *أَهْوَاءٍ* kelimelerinde olduğu gibi *أَفْعَاءٍ* vezninde olduğunu söylemişlerdir. Bu kelimenin aslında *أَشْيَاءٍ* şeklinde olduğunu ve aralarında “elif” olan iki hemzenin bir araya gelmesinden dolayı bir hemzenin hafzedildiğini iddia etmişlerdir. Bu iddiaları yanlışır çünkü *شَيْءٍ* kelimesi *فَعْلٌ* vezninde olduğundan *أَفْعَاءٍ* şeklinde çoğul alamaz. *هَيْنَ* kelimesi

⁹² Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/122.

⁹³ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/151.

ise aslında أَهْمِين şeklinde olup فَعِيل vezninde olduğu için أَفْعَاء vezninde çoğul yapılmıştır.”⁹⁴

2- Zeccâc, وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرْحًا “*Yeryüzünde böbürlenerek yürüme.*” (Mâide 5/101) âyetini açıklarken Ahfeş’in tercih etmiş olduğu görüşü destekleyerek şunları söylemiştir:

“مَرِحًا kelimesi “ra” harfinin kesrasıyla da okunmuştur. Ahfeş, مَرِحًا şeklindeki okuyuşta bu kelime masdar olduğundan, ism-i fâil olan مَرِحًا şeklindeki okuyuştan daha güzel olduğunu iddia etmiştir. Her iki okuyuş aynı güzelliktedir. Fakat Arap dilinde masdarın kullanımı yaygın olup daha fazla te’kid ifade eder.”⁹⁵ Zeccâc’ın bu sözlerinden, Ahfeş’in görüşünü desteklediği anlaşılmaktadır.

2.4.13. *Asma‘î*

Tam adı Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî el-Bâhilî’dir (ö. 216/831). Zeccâc, çoğunluğu kelime tahliline dayalı yirmiye yakın yerde ismini zikrederek Asmaî’den nakillerde bulunmuş ve bu nakillerin sadece birinde görüşünün doğru olduğunu belirtmiştir.

Örneğin Zeccâc, فَلَبِثَ فِي السِّجْنِ بِضْعَ سِنِينَ “*Yusuf, birkaç yıl daha zindanda kaldı.*” (Yûsuf 12/42) âyetinde geçen bîd‘ kelimesi için bazı dilcilerden yapmış olduğu nakillerden sonra Asmaî’nin görüşünü tasdik ederek şöyle aktarımda bulunmuştur: “Asmaî’, bîd‘ kelimesinin üç ile dokuz arasındaki sayıyı ifade ettiğini belirtmiştir. Doğru olan görüşde budur.”⁹⁶

Zeccâc, وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسْكِينِ “*Ana-babaya, yakın akrabaya, yetimlere, yoksullara iyilik edeceksiniz.*” (Bakara 2/83) âyetinde zikredilen الْيَتَامَىٰ kelimesini tahlil

⁹⁴ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 2/172.

⁹⁵ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 3/196.

⁹⁶ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 3/91.

ederken bu kelimenin yetim kelimesinin çoğulu olduğunu ve babasını yitiren kişi anlamında olduğunu ifade ettikten sonra bu anlamın sadece insanlar için geçerli olduğunu, diğer canlılarda ise annesini kaybeden anlamında olduğunu söylemiştir. Daha sonra bu sözlerini teyit etmek adına Asmaî'ye dayandırdığı bir rivayeti şöyle aktarmıştır: “Riyâşî'nin (ö. 257/871), Asmaî'den ondan da bana Muhammed b. Yezîd'in aktardığına göre: ‘İnsanlarda yetimlik vasfı babadan, diğer canlılarda ise anne tarafından gelir.’”⁹⁷

2.4.14. *Ahmed b. Hanbel*

Asıl adı Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî'dir (ö. 241/855). Zeccâc'ın, “Bu kitapta rivayet ettiğim nakillerin çoğu Ahmed b. Hanbel'in tefsirindedir.”⁹⁸ şeklindeki sözleri Ahmed b. Hanbel'den fazlasıyla nakiller yapmış olduğunu göstermektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Zeccâc, sadece üç yerde ismini zikrederek Ahmed b. Hanbel'den nakilde bulunmuştur. Yapmış olduğu bu nakillerin biri sûrelerin fazileti hakkında olup,⁹⁹ diğer iki yerde ise âyetin anlamına dair açıklamalardan ibarettir.¹⁰⁰

2.4.15. *Mâzinî*

Tam adı Ebû Osmân Bekr b. Muhammed b. Habîb el-Mâzinî'dir (ö. 249/863). Zeccâc, kendisinden yedi yerde -ismini zikrederek- nakilde bulunmuştur. Benzer konu hakkındaki görüşünü farklı yerlerde üç defa eleştirirken, başka bir konu hakkındaki görüşünü tenkit etmiş, bir yerde ise görüşünü desteklemiştir. Kalan iki yerde ise herhangi bir değerlendirme yapmamıştır. Yapmış olduğu nakiller için şu iki örnek verilebilir.

1- Zeccâc, *عِبَادُوا رَبَّكُمْ الَّذِي خَلَقَكُمْ* “*Ey insanlar! Sizi yaratan Rabbinize kulluk ediniz.*” (Bakara 2/21) âyetinde zikredilen münadanın sıfatı hakkında dilcilere ait görüşleri aktarırken Mâzinî'nin de görüşüne değinmiş ve bu görüşü şu ifadelerle eleştirmiştir: “Basralı dilcilerin aksine Mâzinî, *يَا أَيُّهَا الرَّجُلُ* sözünde *الرَّجُلُ* kelimesinin

⁹⁷ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/146.

⁹⁸ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/125.

⁹⁹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/156.

¹⁰⁰ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/7.

mansub olmasının caiz olduğunu söylemiştir.”¹⁰¹ Zeccâc, aynı konu hakkında farklı bir yerde Mâzinî’yi daha ağır bir şekilde şu ifadelerle eleştirmiştir:

“Mâzinî, kendinden önce ve sonraki dilcilerin aksine “eyyu” edatının sıfatının mansub oluşunu ve يَا أَيُّهَا الرَّجُلُ أَقْبَلْ şeklinde kullanımın caiz olduğunu söylemiştir. Bu kullanım Kur’an, Arap kelamı ve diğer rivayetlere uymadığı için zayıf görülmüştür.”¹⁰²

2- Zeccâc, فَفَاتَلُوا أَيْمَةَ الْكُفْرِ “*Küfrün elebaşlarıyla savaşın.*” (Tevbe 9/12) âyetinde zikredilen أَيْمَةَ kelimesinin kullanımı hakkında dilcilerin görüşlerini aktarmış ve Mazini’ye ait olan görüş hakkında “bunun iki görüş arasında kıyasa daha uygun olduğunu zannediyorum”¹⁰³ şeklinde olumlu bir değerlendirme yapmıştır.

2.4.16. Müberred

Tam adı Ebu’l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred el-Ezdî es-Sümâlî’dir (ö. 286/900). Tespit edebildiğimiz kadarıyla Zeccâc, yirmi yerde ismini ve künyesini zikrederek hocası Müberred’ten nakilde bulunmuştur. Bu nakillerin ikisinde hocasının görüşüne muhalefet etmiş, beş yerde desteklemiş, geri kalan nakillerde ise herhangi bir değerlendirme yapmamıştır.

Örneğin Zeccâc, إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً “*Çünkü bu bir hayâsızlık, öfke ve nefret gerektiren bir iştir.*” (Nisâ 4/22) âyetini açıklarken Müberred’in yapmış olduğu i‘rabin yanlış oluşunu şu şekilde açıklamıştır: “Ebu’l-Abbâs Muhammed b. Yezîd كَانَ fiilinin zaid olduğunu söyleyip, âyetin anlamının إِنَّهُ فَاحِشَةً وَمَقْتٌ şeklinde olduğunu belirttikten sonra bu görüşünü şu şiirle desteklemiştir:

فَكَيْفَ إِذَا حَلَلْتُ بِدَارِ قَوْمٍ وَجِيرَانٍ لَنَا كَانُوا كِرَامًا

¹⁰¹ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/93.

¹⁰² Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/199.

¹⁰³ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 3/332.

“Saygın olan komşularımızın ve kavmin diyardan geçerken nasıl dayanabilirim?”

“وَ رَبَّائِكُمُ الَّتِي فِي حُجُورِكُمْ مِنْ نِسَائِكُمُ الَّتِي دَخَلْتُمْ بِهِنَّ” fiili zaid olsaydı haberini mansub yapamazdı” diyerek Ebu’l-Abbâs’ın bu görüşüne katılmayan Zeccâc, bu duruma onun istişhâta bulunduğu şiiri delil göstermiştir. Zira şiirde haber mansub değildir.¹⁰⁴

Zeccâc, diğer bir örnek olarak gösterilen, وَ رَبَّائِكُمُ الَّتِي فِي حُجُورِكُمْ مِنْ نِسَائِكُمُ الَّتِي دَخَلْتُمْ بِهِنَّ, “Kendileriyle birleştiğiniz eşlerinizden olup evlerinizde bulunan üvey kızlarınız size haram kılındı.” (Nisâ 4/23) âyetini tahlil ederken Müberred’in görüşünü de aktarır, bu görüşün doğruluğu ispatlamak için şunları ifade etmiştir:

“Ebu’l-Abbâs Muhammed b. Yezîd, وَ رَبَّائِكُمُ الَّتِي فِي حُجُورِكُمْ مِنْ نِسَائِكُمُ الَّتِي دَخَلْتُمْ بِهِنَّ cümlesinin sadece kendisinden önce zikredilen نِسَائِكُمُ kelimesinin sıfatıdır, der. Bunun delili ise annesi ile gerdeğe girilmeyen üvey kızlarla evlenilebilmesinde icmanın olmasıdır. Ebu’l-Abbâs’ın bu görüşünün doğru olmasının diğer bir delili, farklı iki cümlede geçen aynı kelimenin tek bir sıfatı almamasıdır. Zira nahivciler مررتُ المررتُ الطَّرِيفَاتِ cümlesindeki الطَّرِيفَاتِ kelimesinin, cümlede zikredilen her iki نساء kelimesine sıfat olamayacağını söylemişlerdir.”¹⁰⁵

Müellifin yapmış olduğu nakiller bunlarla sınırlı olmayıp bazen Hz. Ömer,¹⁰⁶ Hz. Ali (ö. 40/661),¹⁰⁷ İbn Abbas¹⁰⁸ ve İbn Mes‘ud¹⁰⁹ gibi sahabelerden de nakillerde bulunmuştur. Yukarıda aktarılan örneklerde görüldüğü üzere bazen müellif yapmış olduğu nakillerde aktarmış olduğu görüşü eleştirerek veya destekleyerek kendi tercihini belirtmiştir.

¹⁰⁴ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 2/27.

¹⁰⁵ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 2/28.

¹⁰⁶ Bazı örnekler için bkz. Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 3/163, 164, 4/202.

¹⁰⁷ Bazı örnekler için bkz. Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 1/229, 4/266, 286, 303.

¹⁰⁸ Bazı örnekler için bkz. Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 1/100, 287, 313.

¹⁰⁹ Bazı örnekler için bkz. Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 1/205, 299, 2/234.

2.5. Etkisi

Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eseri gerek kendi döneminde gerekse daha sonraki dönemlerde âlimler tarafından kabul görmüş ve bazı âlimler tarafından bu eser övgüye mazhar olmuştur. Örneğin Zerkeşî, eser hakkında şunları söylemiştir: “Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân*'ının bir benzeri daha telif edilmemiştir.”¹¹⁰ Zeccâc'ın bazı öğrencileri ve daha sonraki dilciler *Me'âni'l-Kur'ân*'dan bolca istifade etmişler ve eserlerinde onu kaynak olarak göstermişlerdir.

Hicrî dördüncü asırdan itibaren Me'ânî, tefsîr, lugat, nahiv vb. alanlarda yazılmış pek çok kaynakta Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân*'ının etkisini görmek mümkündür. Ayrıca günümüzde *Me'âni'l-Kur'ân*'ı ele alan birçok akademik çalışma yapılmıştır. Biz burada eser hakkında yazılmış olan eserlere değindikten sonra ondan istifade edip nakillerde bulunan âlimlere yer verip son olarak eser üzerinde yapılan akademik çalışmalara değinmek istiyoruz.

Zeccâc'ın öğrencilerinden olan Ebû Ca'fer en-Nehhâs ve Ebu'l-Abbâs İbn Vellâd hocalarının bu eserini Mısır'a götürerek orada okutmuşlardır.¹¹¹ Zeccâc'ın diğer bir öğrencisi Ebû Alî el-Fârisî, hocasının bu eserindeki bazı eksiklikleri tamamlamak adına *el-İğfâl fimâ Egfelehu'z-Zeccâc fî Me'ânih* adlı eserini yazmıştır.¹¹² Fârisî, hocasının yapmış olduğu nakillerde dikkatli davranmadığını, özellikle Sîbeveyh ve Halîl'in görüşlerini naklederken bazı hatalar yaptığını ifade etmiştir.¹¹³ Ayrıca Rummânî (ö. 384/994) eserin tamamını şerh ederken,¹¹⁴ Sîrâfî (ö. 385/995) de tefsirde geçen beyitleri şerh etmiştir.¹¹⁵

¹¹⁰ Zerkeşî, *Burhân*, 2/147.

¹¹¹ 'Allâl b. Abdulkâdir Bendevîş, *El-İmâmu'z-Zeccâc ve Menhecuhu fî Kitâbihi Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh* (Suudi Arabistan: Ummu'l-Kura Üniversitesi, Doktora Tezi, ts.), 167.

¹¹² İbn Hâleveyh tarafından el-Fârisî'nin yapmış olduğu eleştirilere reddiye olarak *el-Hâzûr* adında bir kitap yazılmıştır. el-Fârisî ise buna karşılık olarak *Nekdu'l-Hâzur* isimli bir eser yazmıştır. Bkz. Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed b. Hâleveyh b. Hamdân el-Hemedânî en-Nahvî el-Lugavî, *el-Hucce fî'l-Kırâ'âti's-Seb'*, thk. Abdülâl Sâlim Mekrem (Beyrût: Dâru's-Şurûk, 1401), 1/9-18; Hüseyin Tural, “İbn Hâleveyh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/14-16.

¹¹³ Çelebi, *Me'âni'l-Kur'ân ve ez-Zeccâc*, 256.

¹¹⁴ Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 4/1827.

¹¹⁵ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 7/73.

Zeccâc'ın öğrencilerinden olan Ebû Ca'fer en-Nehhâs, *İ'rabu'l-Kur'ân* ve *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eserlerinin birçok yerinde hocasından alıntılar yapmıştır. Nehhâs'ın *İ'rabu'l-Kur'ân* adlı eserinin en önemli kaynaklarından biri Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân*'ıdır.¹¹⁶

Zeccâc'ın diğer bir öğrencisi el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa* adlı eserinde geçen Kur'an âyetlerinin tefsirlerini hocasının *Me'âni'l-Kur'ân*'ından aldığını ifade etmiştir.¹¹⁷ Ayrıca el-Ezherî, *Me'âni'l-Kıraat* ve *ez-Zâhir fî Ğarîbi Elfâzi's-Şâfi'î* adlı eserlerinde de hocasının *Me'âni'l-Kur'ân*'ından alıntılar yapmıştır.¹¹⁸

Zeccâc'ın muasırlarından olan Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzubân es-Sîrâfi (ö. 368/979) *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh* adlı eserinde *Me'âni'l-Kur'ân*'dan birçok alıntı yapmıştır.¹¹⁹

Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hatîb el-İskâfi'nin (ö. 420/1029) *Durretu't-Tenzîl ve Ğurretu't-Te'vil* isimli eserini tahkik eden Aydın, bu eserin ana kaynaklarından birinin Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân*'ı olduğunu belirtmiştir. Daha sonra el-İskâfi'yi, Zeccâc'ın etkisinde kaldığı apaçık olmasına rağmen sadece bir yerde Zeccâc'ın ismini zikrettiği için eleştirmiştir.¹²⁰

Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nîsâbüri (ö. 427/1035) *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân* isimli eserinde bu eserin asıl kaynakları arasında ez-Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân*'ını da zikretmiş ve kendisinden alıntılar yapmıştır.¹²¹

Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib Hammûs b. Muhammed el-Kaysî (ö. 437/1045) *el-Hidâye ilâ Bulûği'n-Nihâye fî 'İlmi Me'âni'l-Kur'ân ve Tefsîrihî ve Ahkâmihî ve Cumelin*

¹¹⁶ Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil b. Yunus el-Murâdî en-Nahvî, *İ'rabu'l-Kur'ân*, thk. Abdulmun'im Halil İbrahim (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421), 4.

¹¹⁷ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Herevî el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, thk. Muhammed 'Avd Mir'ab (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2001),1/24.

¹¹⁸ Bazı örnekler için bkz: Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Herevî el-Ezherî, *Me'âni'l-Kirâ'ât* (Suudi Arabistan: Câmî'atu'l-Melik Su'ûd, 1412/1991), 1/117, 126, 147, 173, 177, 2/42, 66, 85, 92, 3/39, 63, 67, 83; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Herevî el-Ezherî, *ez-Zâhir fî Ğarîbi Elfâzi's-Şâfi'î*, thk. Mes'ud 'Abdülhamîd es'Sa'denî (Kahire: Dâru't-Talâi', ts.),1/25, 59, 60, 73, 152.

¹¹⁹ Bazı örnekler için bkz: Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzubân Sîrâfi, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1429),1/51,103, 424, 2/108, 183, 258, 3/99, 205, 310.

¹²⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hatîb el-İskâfi, *Durretu't-Tenzîl ve Ğurretu't-Te'vil*, thk. Muhammed Mustafa Aydın (Mekke: Cami'atu Ummi'l-Kurâ, 1422), 1/161.

¹²¹ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, thk. Ebû Muhammed b. 'Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1422/2002),1/84.

*min Funûni 'Ulûmih adlı eserinde Zeccâc'ın Me'âni'l-Kur'ân'ından alıntılar yaptığını açıkça ifade etmiştir.*¹²²

İbn Sîde olarak bilinen Ebu'l-Hasen Alî b. İsmail ed-Darîr el-Mursî (ö. 458/1066) lugat alanında yazmış olduğu *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zam* isimli eserinde ez-Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân'ından alıntılar yapmıştır.*¹²³

Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân'ından* çokça nakillerde bulunan eserlerden biri de Ebu'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbüri'ye (ö. 468/1076) ait *el-Vasît fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd* isimli eserdir. Bu eseri tahkik edenler, kaynakları arasında Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân'ını* da zikretmişlerdir.¹²⁴

Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) *el-Mufredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân* isimli eserini tahkik eden Dâvudî, bu eserin en önemli kaynaklarından birinin Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân'ı* olduğunu belirtmiştir.¹²⁵

Beğavî olarak bilinen Ebû Muhammed Muhyissunne el-Hüseyin b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ el-Begavî (ö. 516/1122), *Me'âlimü't-Tenzîl* adlı eserinde *Me'âni'l-Kur'ân'dan* alıntılar yapmaktadır.¹²⁶ *Me'âni'l-Kur'ân'ın* etkisini Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmidü't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvil fî Vucûhi't-Te'vîl* adlı tefsirinde görmek mümkündür. Şelebî, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf'ında* lugavî konularda Zeccâc'a dayandığını ve bazen de metni olduğu gibi aktardığını, iştikâk yönüne değinmeden dilsel açıklamalarda bulunduğunu belirtmiştir.¹²⁷

¹²² Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî, *el-Hidâye ilâ Bulûġi'n-Nihâye fî 'İlmi me'âni'l-Kur'ân ve Tefsîrihi ve Ahkâmihi ve Cumelin min Funûni 'Ulûmih* (Camiatu's-Şarika: Mecmuatu Buhusi'l-Kitabi ve's-Sünne, 1429),1/74.

¹²³ Bazı örnekler için bkz: Ebû el-Hasan Alî b. İsmail b. Sîde el-Mursî İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zam*, thk. 'Abdelhamîd Hendâvî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421/2000),1/130, 328, 426; 2/36, 116, 195; 3/70, 152, 311.

¹²⁴ Ebu'l-Hasen Alî b. Ahmed el-Vâhidî en-Nîsâbüri, *el-Vasît fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd vd. (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415/1994),1/19.

¹²⁵ Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Mufredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvan Adnan Dâvudî (Beyrût: Dâru'l-Kalem, 1412),1/22.

¹²⁶ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 35; Saffet Bakırcı, "Meâlimü't-Tenzîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/203-204.

¹²⁷ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/35.

Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ebu'l-Hasen b. el-Hüseyin el-Gaznevî en-Nîsâbüri'nin (ö. 553/1158'den sonra) *Îcâzu'l-Beyân 'an Me'âni'l-Kur'ân* adlı eserini tahkik eden el-Kâsimî, Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân*'ının bu eserin ana kaynaklarından biri olduğunu belirtmiştir.¹²⁸ Daha sonra *Me'âni'l-Kur'ân*'dan tam metin şeklinde alıntı yapmasına rağmen kaynağını belirtmediği için Nîsâbüri'yi eleştirmiştir.¹²⁹

İbnu'l-Cevzî olarak bilinen Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201) *Zâdu'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr* adlı tefsirinde bariz bir şekilde Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân*'ının etkisinde kalmıştır. Zeccâc'tan o kadar fazla alıntı yapmıştır ki hemen hemen eserinin her sayfasında Zeccâc'ın ismine rastlamak mümkündür.¹³⁰

İbn Manzûr olarak meşhur olan Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî (ö. 711/1311) *Lisânu'l-'Arab* adlı ansiklopedik sözlüğünde 700'den fazla yerde Zeccâc'ın ismini zikrederek *Me'âni'l-Kur'ân*'ından alıntı yapmıştır.¹³¹

Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344) *el-Bahru'l-Muhîd, İrtişâfu'd-Darab min Lisâni'l-Arab* ve *et-Tezyîl ve't-Tekmîl fî Şerhi't-Teshîl* adlı eserlerinde Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân*'ından bolca istifade ederek alıntı yapmıştır.¹³²

¹²⁸ Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ebi'l-Hasen b. el-Hüseyin el-Gaznevî en-Nîsâbüri, *Îcâzu'l-Beyân 'an Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Hanîf b. Hasan el-Kâsimî (Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1415),1/37.

¹²⁹ Nîsâbüri, *Îcâzu'l-Beyân*, 1/40.

¹³⁰ Rukayye Muhammed Salih İbrahim el-Huzâ'î, *el-Kıraat ve'l-Lugaviyyât fî Me'âni'l-Kur'ân li'z-Zeccâc* (Suudi Arabistan: Ummu'l-Kura Üniversitesi, Doktora Tezi, 1987), 414; Bazı örnekler için bkz: Cemâluddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr*, thk. Abdurrezak el-Mehdî (1: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1422),1/29, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 39, 41, 43, 45, 46.

¹³¹ Bazı örnekler için bkz: Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem b. Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyfî 'î İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Şâdir, 1414/1993),1/11, 18, 28, 2/13, 16, 19, 3/23, 76, 90, 4/11, 13, 17, 5/5, 12, 30, 6/15, 21, 24, 7/21, 26, 133.

¹³² Bazı örnekler için bkz: Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhîd*, thk. Sıdkî Muhammed Cemil (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1420),1/255,377, 477, 2/276, 344, 366, 3/256, 289, 429; Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *İrtişâfu'd-Darab min Lisâni'l-Arab*, thk. Receb Osman Muhammed (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1418),1/261, 279, 388, 2/570, 665, 779, 3/1168, 1348, 1393; Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *et-Tezyîl ve't-Tekmîl fî Şerhi't-Teshîl*, thk. Hasan Hindâvî (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, ts.),1/81, 287, 295, 2/203, 274, 308, 4/25, 31, 282.

Ebu'l-Velîd Zeynüddîn Hâlid b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Vakkâd el-Ezherî (ö. 905/1499) *Şerhu't-Tasrîh 'ale't-Tavzîh ve Mûsilu't-Tullâb ilâ Kavâ'idî'l-Î'râb* adlı eserlerinde Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân*'ından bazı alıntılar yapmıştır.¹³³

Süyûtî, *Hem'u'l-Hevâmi' fî Şerhi Cem'i'l-Cevâmi'* ve *Nevâhidü'l-Ebkâr ve Şevâridü'l-Efkâr* isimli eserlerinde Zeccâc'tan birçok nakiller yapmıştır.¹³⁴

Me'âni'l-Kur'ân'dan etkilenen âlimlerden biri olan Abdülkadir b. Ömer el-Bağdadî (ö. 1093/1682), *Hizânetü'l-Edeb ve Lubbu Lubâbi Lisani'l-Arab* isimli eserinde *Me'âni'l-Kur'ân*'ın eserinin asıl kaynaklarından biri olduğunu açıkça belirtmiştir.¹³⁵

Zebîdî olarak meşhur olan Ebu'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî (ö. 1205/1791) *Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs* isimli sözlüğünde birçok yerde Zeccâc'ın ismini zikrederek *Me'âni'l-Kur'ân*'ından alıntı yapmıştır.¹³⁶

Ebu'l-İrfân Muhammed b. Alî es-Sabbân el-Mısırî (ö. 1206/1792) *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Uşmûnî* adlı eserinde Zeccâc'ın ismini zikrederek *Me'âni'l-Kur'ân*'ından birçok alıntı yapmıştır.¹³⁷

Müteahhir dönem âlimlerinden biri olan Ebu't-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Hân b. Hasen b. Alî el-Kannevcî (ö. 1307/1890) *Fethu'l-Beyân fî Makâsıdı'l-Kur'ân* adlı

¹³³ Bazı örnekler için bkz; Ebu'l-Velîd Zeynüddîn Hâlid b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Vakkâd el-Ezherî, *Şerhu't-Tasrîh 'ale't-Tavzîh* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421), 1/105, 425, 514, 2/316; Ebu'l-Velîd Zeynüddîn Hâlid b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Vakkâd el-Ezherî, *Mûsilu't-Tullâb ilâ Kavâ'idî'l-Î'râb*, thk. Abdülkerim Mücahid (Beyrût: er-Risale, 1415), 1/52, 97, 171.

¹³⁴ Bazı örnekler için bkz; Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Nevâhidü'l-Ebkâr ve Şevâridü'l-Efkâr: Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî* (Mekke: Câmi'atu Ummi'l-Kurâ, 1424/2005), 1/104, 220, 348, 2/152, 443, 526, 3/79, 106, 191.

¹³⁵ Bağdadî, *Hizânetü'l-Edeb*, 1/18.

¹³⁶ Bazı örnekler için bkz; Muhammed b. Muhammed b. 'Abdurrezzâk ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Heyet (Mekke: Dâru'l-Hidâye, ts.), 1/140, 2/107, 3/215, 4/5, 5/45, 6/23, 7/91, 8/66, 9/66.

¹³⁷ Bazı örnekler için bkz; Ebu'l-İrfân Muhammed b. Alî es-Sabbân el-Mısırî es-Sabbân, *Hâşiyetus-Sabbân 'alâ Şerhi'l-Uşmûnî li Elfîyeti İbn Mâlik* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1417/1997), 1/148, 160, 167, 169, 182, 216, 234, 240.

eserinde 1000'den fazla yerde Zeccâc'ın ismini zikrederek *Me'âni'l-Kur'ân*'ından alıntılar yapmıştır.¹³⁸

Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân*'ından istifade eden şahsiyetler yukarıda aktardıklarımızla sınırlı olmayıp daha niceleri mevcuttur. Şimdi de eser üzerine yapılan akademik çalışmalardan bazılarını aktaralım:

Abdulazim Fethi Halîl, *en-Nahvu'l-Kur'anî Beyne'z-Zeccâc ve Ebi Ali el-Farisî*, (Doktora), Kahire: Câmiatu'l-Ezher, 1982.

Rukayye Muhammed Salih İbrahim el-Huzâ'î, *el-Kıraat ve'l-Lugaviyyât fî Me'âni'l-Kur'ân li'z-Zeccâc*, (Doktora Tezi), Mekke: Câmiatu Ummi'l-Kurâ, 1987.

Ziyâd Mahmud Hamed Cibâlî, *Me'âni'l-Kur'ân Beyne'l-Ferrâ ve'z-Zeccâc Dirâsetun Nahviyye*, (Yüksek Lisans), Nablus: Câmiatu'n-Necâhi'l-Vataniyye, 2001.

Âdil Ali Mansûr Ali es-Sarrâf, *Te'akkubatu'z-Zeccâc li'l-Ferrâ fî Kitâbihi Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh*, (Yüksek Lisans), Kahire: Câmiatu'l-Kahire, 2001.

İyâd Saîd Receb Bazâzû, *Zeccâc ve Cuhuduhu'l-Belağîyye fî Dav'i Kitâbihi Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbih (es-Suveru'l-Medeniyye)*, (Yüksek Lisans), Gazze: Câmiatu'l-İslâmiyye, 2010.

Ali b. Hüseyin b. Yahya el-Emîn, *Meahizu'z-Zeccâc en-Nahviyye ale'l-Ferrâ fî Kitâbihi Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh*, (Yüksek Lisans), Mekke: Câmiatu Ummi'l-Kurâ, 2008.

'Allâl b. Abdulkâdir Bendevîş, *el-İmâmu'z-Zeccâc ve Menhecuhu fî Kitâbihi Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh*, (Doktora Tezi), Mekke: Câmiatu Ummi'l-Kurâ, 2012.

Hafız Reşid Zafîr, *en-Nakdu'l-Lüğavî fî Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh li'z-Zeccâc*, (Yüksek Lisans), Irak: Câmiatu Diyala, 2012.

Eymen b. Mansur b. Eyyûb Ali Bîfârî, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh li'z-Zeccâc (Tahkik) min Evveli Sûreti'l-Kalem ilâ Âhiri Sûreti'n-Nâs*, (Yüksek Lisans), Mekke: Câmiatu Ummi'l-Kurâ, 2014.

¹³⁸ Bazı örnekler için bkz; Ebu't-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Hân b. Hasen b. Alî el-Kannevcî, *Fethu'l-Beyân fî Makâsidi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. İbrahim el-Ensârî (Beyrût: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1412),1/45,264, 419, 2/179, 306, 341, 3/283, 350, 373.

Mustafa Mahmud el-Hanefî, *Luğâtu'l-Kabâili'l-Arabiyye fî Kitâbihi Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh li Ebi İshâk e'z-Zeccâc*, (Yüksek Lisans).

Hanefî Ahmed Bedevî, *et-Tevcihu'n-Nahvî li'l-Kiraâti'l-Kur'aniyye Beyne'z-Zeccâc ve'n-Nehhâs mine'l-Fatiha ile'l-İsrâ*, (Yüksek Lisans).

Görüldüğü gibi Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eseri, yazılışından günümüze kadar ilim dünyası tarafından önemsenmiş ve etkisi devam etmiştir.

2.6. İstişhâd

İstişhâd sözlükte “*şahit getirmek şahitlik konusunda birinden yardım istemek*” anlamına gelir.¹³⁹ İstilahta ise “*dil ile alakalı ilimlerde bir kelimenin veya bir ifadenin lafız, anlam ve kullanım doğruluğunu kanıtlamak maksadıyla âyet ve güvenilir Arapların sözlerinden örnek getirmek*”¹⁴⁰ anlamında kullanılır. Bunun için getirilen örnek şâhid (çoğulu şevâhid) diye isimlendirilir.¹⁴¹

Dil ile ilgili ilimlerde istişhâd edilecek kaynaklar Kur'an, (ihtilafli olmakla birlikte) hadîs ve hicrî ikinci asrın ortalarına kadar yaşamış fasih Arapların nesir ve nazım türündeki sözleridir.¹⁴²

Müellif, istişhâd kaynaklarının tümünden istişhâta bulunmuştur. En fazla ise Kur'ân-ı Kerîm'den istişhâd getirmiştir. Bunlara ayrı başlıklar altında değinmek istiyoruz.

¹³⁹ İsmail b. Hammâd Cevherî, *es-Sihâh Tâcu'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed 'Abdulğafur Attâr (Beyrût: Dâru'l-İlim li'l-Melâyin, 1407), "şhd", 2/494; İbn Manzûr, *Lisân'l-'Arab*, "şhd", 3/240; Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, "şhd", 2/391.

¹⁴⁰ Azîze Fevvâl Babetî, *el-Mu'cemu'l-Mufassal fi'n-Nahvi'l-'Arabî* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1992), 561; Muhammed b. Alî b. el-Kâdî Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbir el-Fârûkî el-Hanefî et-Tahânevî, *Keşşâfu İstilahâti'l-Funûn ve'l-'Ulûm*, thk. Alî Dahrûc (Beyrut: Mektebetu Lubnân Nâşirûn, 1996),1/1002; İsmail Durmuş, “İstişhâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/396.

¹⁴¹ Durmuş, “İstişhâd”, 23/396.

¹⁴² Bağdâdî, *Hizânetu'l-Edeb*, 1/5-9.

2.6.1. Kur'ân-ı Kerîm

Kur'ân-ı Kerîm, günümüze kadar ulaşan kıraat yollarıyla, tilaveti üzerine icma edilmiş mütevatir ve en sağlam Arapça metindir. Bunun için lugat, nahiv, sarf ve belağat ilimlerinde kendisiyle istişhâta bulunma konusunda âlimlerin icması vardır. Kur'ân-ı Kerîm'in Arap dili ilimlerinde birinci kaynak olduğu tüm dilciler tarafından kabul edilmiştir.¹⁴³

Kur'ân-ı Kerîm'in yanında sahih bir senetle bize ulaşan mütevatir, ahâd ve şaz kıraatler delil ve hüccet olup Arap diline ait ilimlerde onlarla istişhâta bulunmak caizdir. Âlimler bilinen kıyasa ters düşmedikçe şaz kıraatlerle bile istişhâd edilebileceğine ittifak etmişlerdir.¹⁴⁴

Zeccâc da bu eserinde lugavî açıklamalarda bulunurken Kur'ân-ı Kerîm'den birçok istişhâta bulunmuştur. Özellikle lugat konusunda bir âyete verdiği anlam için başka bir âyeti delil olarak çokça zikretmiştir. Örneğin Kıyamet kelimesine verdiği “*insanların kabirlerinden çıkması*” veya “*insanların hesap için kalkması*” şeklindeki iki anlam için şu âyetlerle istişhâta bulunmuştur. *يَخْرُجُونَ مِنَ الْأَجْدَاثِ كَأَنَّهُمْ جَرَادٌ مُّنتَشِرٌ* “*sanki etrafa yayılmış çekirge sürüsü gibi kabirlerden çıkarlar.*” (Kamer 54/7) *يَوْمَ يَقُومُ النَّاسُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ* “*O gün insanlar, âlemlerin Rabbi için (O'na hesap vermek için, kabirlerinden) kalkacaklar.*” (Mutaffifin 83/6).¹⁴⁵

Zeccâc, nahiv ile ilgili konularda da âyetlerle istişhâta bulunmuştur. Örneğin *وَمَا كَانَ قَوْلُهُمْ* “*Onların sözleri ancak, “Rabbimiz! Bizim günahlarımızı bağışla.”*” (Âl-i İmran 3/147) âyetinde *قَوْلُهُمْ* kelimesinin mansub olup haber olduğunu, *إِلَّا* edatından sonra gelen cümlenin ise isim olduğunu ifade etmiştir. *قَوْلُهُمْ* kelimesini merfû olarak

¹⁴³ Said el-Efğanî, *fî Usûli'n-Nahv* (Beyrût: el-Mektebetu'l-İslamî, 1407), 28.

¹⁴⁴ Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-İktirâh fî Usûli'n-Nahv*, thk. Abdulhakîm 'Atiyye (Dimaşk: Dâru'l-Beyruti, 1427/2006), 39; Efğanî, *fî Usûli'n-Nahv*, 28.

¹⁴⁵ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/71.

okuyanlar ise اَلَّا edatından sonra gelen cümleyi “kâne” fiilinin haberi yapmışlardır. Fakat Arap dilinde yaygın kullanıma göre اَلَّا edatından sonra gelen cümlelerin “kâne” fiilinin ismi olmasıdır, dedikten sonra şu iki âyeti delil olarak zikretmiştir. مَا كَانَ حُجَّتَهُمْ اَلَّا اَنْ قَالُوا “*Delilleri ancak: demek olur.*” (Câsiye 45/25) اَلَّا اَنْ قَالُوا “*(İbrahim’in) kavminin cevabı, demekten ibaret oldu.*” (‘Ankebût 29/24).¹⁴⁶

Zeccâc, bu eserinde nahiv ile ilgili konularda nadiren de olsa kıraatlerle istişhâta bulunmuştur. Örneğin: اَلَّا اَنْ تَكُوْنَ تِجَارَةً “*Ancak ticaretle olursa başka.*” (Nisâ 4/29) âyetinde yapmış olduğu te’ville “kâne” fiilinin nakıs fiil olup isim ve haberde amel ettiğine işaret etmiştir. Başka bir kıraatte تِجَارَةً kelimesinin damme ile okunduğuna ve اَلَّا اَنْ تَقَع تِجَارَةً şeklinde anlam vererek “kâne” fiilinin tamme olup fâil ile yetindiğine dair bu kıraatle istişhâta bulunmuştur.¹⁴⁷

Zeccâc, وَمِنْ عِنْدِهِ عِلْمُ الْكِتَابِ “*Ve yanında kitab ilmi bulunanlar*” (Ra’d 13/43) âyetini açıklarken مِنْ edatının Allah’a döndüğünü belirtir. Ardından “Bazıları ise مِنْ edatıyla Abdullah b. Selam’ın kastedildiğini iddia etmişlerdir. Fakat bu âyetin وَمِنْ عِنْدِهِ عِلْمُ الْكِتَابِ “*Kitab ilmi onun katındandır.*” şeklinde okunması bu edatın Allah’a döndüğünü ifade eder. Çünkü Allah’ın kendi dışındakileri, mahlûkatı üzerine şahit olarak getirmemesi daha uygundur.”¹⁴⁸ diyerek kıraatle istişhâta bulunmuştur.

2.6.2. Hadis

Hadislerle istişhâta bulunma hususunda âlimler arasında fikir ayrılıkları vardır. Hadislerin mana ile rivayet edilmesi caiz olduğundan Efendimiz’in (s.a.v) kullandığı sözlerin aynı anlamı ifade eden başka kelimelerle ifade edilmiş olma olasılığı vardır. Bunun için bazı âlimler hadislerle istişhâd edilemeyeceği görüşünü savunmuşlardır. Fakat

¹⁴⁶ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/400.

¹⁴⁷ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2/36.

¹⁴⁸ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 3/123-124.

Efendimize (s.a.v) aidiyeti kesin olan hadisler ve gönderdiği mektuplarda yer alan yazılı kelimelerle istiṣhâd edilebileceğinde şüphe olmadığı görüşünü savunan dilciler bulunmaktadır.¹⁴⁹

Zeccâc, görüşlerini desteklemek amacıyla bazen hadislere müracaat etmiştir. Daha çok lugat konusunda kelimelere verdiği anlamı teyit etmek için hadislerle istiṣhâta bulunmuştur. Bu eserinde zikrettiği hadislerin çoğu, kelimelerin anlamlarını açıklamaya yöneliktir.

Örneğin Zeccâc, *عَلَيْتَا أَوْ أَنْ يَطْعَى*, “*Ey Rabbimiz! Şüphesiz biz, onun bize karşı aşırı davranmasından yahut azmasından korkuyoruz.*” (Tâhâ 20/45) âyetinde geçen *يَفْرَطُ* fiiline “*bizi cezalandırmada acele etti*” anlamını verir. Bu fiil için farklı anlamlar zikrettikten sonra hepsinin bir şeyde öncülük etme anlamında olduğunu, çünkü *فرط* kelimesinin sözlükte “öncü olan” anlamına geldiğini söyler. Kelimenin bu anlamını teyit etmek için şu hadisi zikreder: *أَنَا فَرَطُكُمْ عَلَى الْحَوْضِ* “*Ben havuzun başında sizin öncünüzüm.*”¹⁵⁰

Zeccâc diğer bir örnek olan *وَإِنَّ يَوْمًا عِنْدَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ مِّمَّا تَعُدُّونَ* “*Şüphesiz Rabbinin nezdinde bir gün, sizin saydığınız bin yıl gibidir.*” (Hacc 22/47) âyetinde geçen *يَوْمٌ* kelimesinin 1000 sene anlamında kullanılmasına dair şu hadisle istiṣhâta bulunmuştur. *أَنَّ الْفُقَرَاءَ يُدْخِلُونَ* “*Fakirler zenginlerden yarım gün önce cennete gireceklerdir.*”¹⁵¹

¹⁴⁹ Süyûtî, *el-İktirâh*, 39; Bağdâdî, *Hizânetu'l-Edeb*, 1/13; M. Reşit Özbalkıç, *Kur'an ve Hadis'in Arap Gramerindeki Rolü* (İzmir: Çağlayan Matbaası, 2006), 209.

¹⁵⁰ Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî İbn Hanbel, *el-Musned*, thk. Şu'ayb el-'Arnavût, 'Âdil Murşid v.dğr (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1421/2001), 31/110; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an*, 3/292; Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmi 'u's-Sahîh*, thk. Mustafa Dîb Buğa (Beyrut: Dâru İbn Kesir, Dâru'l-Yemame, 1414), "Rikak", 53; Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî Müslim, *el-Câmi 'u's-Sahîh*, thk. Muhammed Fuad Abdalbaki (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1374), "Fadail", 25.

¹⁵¹ İbn Ahmed, *el-Musned*, 16/383; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, *es-Sunen*, thk. Şu'ayb el-'Arnavût, 'Âdil Murşid v. dğr (Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Alemiyye, 1430/2009), "Zühd", 6.

Başka bir hadiste yukarıda zikredilen yarım günün 500 sene ile açıklanması kıyamet gününde 1 günün bizim 1000 senemize karşılık olarak kullanıldığını ifade eder.¹⁵²

Konu bağlamında üçüncü bir örnek olarak verilen أَفَمَنْ يَمْشِي مُكِبًّا عَلَىٰ وَجْهِهِ أَهْدَىٰ أَمَّنْ يَمْشِي سَوِيًّا عَلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ “Şimdi, yüzüstü kapanarak düşe kalka yürüyen mi daha doğru gider, yoksa dosdoğru bir yolda dimdik yürüyen mi?” (Mülk 67/22) âyetini açıklarken bazı tefsirlerde kıyamet gününde kâfirlerin yüzüstü yürüyeceklerinin ifade edildiğini belirttikten sonra Peygamberimiz (s.a.v) kâfirlerin nasıl yüzüstü yürüyeceklerine dair sorulan soruya “onları ayakları üzere yürütenin yüzüstü yürütme kudreti de vardır.”¹⁵³ anlamındaki hadisle yukarıdaki âyetin anlamını teyit etmek için istişhâta bulunmuştur.¹⁵⁴

2.6.3. Şiir

Şiir kelimesi sözlükte “bilmek, anlamak ve fetanet sahibi olmak” gibi anlamlarda kullanılmıştır.¹⁵⁵ İstilahta ise “şairlerin kelimî zevklerinden, hayal güçlerinden seçtikleri anlamlara delalet eden kafiyeli ve vezinli sözler” olarak tanımlanmıştır.¹⁵⁶

Arap dili ile ilgili eserlere bakıldığında bir anlamı tespit etmek, bir kelimenin kullanımına dair yargıyı takviye etmek veya bir gramer kuralını desteklemek amacıyla şiirle istişhâdların edildiğine rastlamak mümkündür. Hatta nahiv âlimlerinin çoğunun istişhâdlarında şiirle yetindiği belirtilmiştir.¹⁵⁷

Zeccâc da kelimelerin anlamını açıklamak, nahiv ve sarf kurallarını temellendirme gibi amaçlar için 500’e yakın şiirle istişhâta bulunmuştur. *Me’âni’l-Kur’ân*’da şiirle istişhâda birkaç başlık altında çeşitli örnekler verilebilir.

¹⁵² Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 3/351.

¹⁵³ İbn Ahmed, *el-Musned*, 14/289.

¹⁵⁴ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 5/156.

¹⁵⁵ Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Esasu’l-Belağa*, thk. Mezid Na’im Şevkî el-Ma’arrî (Beyrût: Mektebetu Lubnan naşirîn, 1998), 422.

¹⁵⁶ Cebbûr Abdunnûr, *el-Mu’cemu’l-Edebî* (Beyrut: Dâru’l-‘ilim li’l-Melâyîn, ts.), 148.

¹⁵⁷ Efğanî, *fî Usûli’n-Nahv*, 28.

2.6.3.1. Lugat Konusunda Şiirle İstişhâdı

Zeccâc'ın lugat konusunda delil olarak aktarmış olduğu şiirlere şu örnekler verilebilir:

1- *“İşte Rableri katından rahmet ve merhamet onlardır.”* أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ

(Bakara 2/157) âyetinde geçen صَلَوَاتٌ kelimesinin namaz, rahmet ve dua gibi farklı anlamları olduğunu belirten Zeccâc, bu anlamları desteklemek için şu şiirlerle istişhâta bulunmuştur.

عَلَيْكَ مِثْلُ الَّذِي صَلَّيْتَ فَأَعْتَمِضِي نَوْمًا فَإِنَّ لِحْنِبِ الْمَرْءِ مُضْطَجَعًا

“Bana yapmış olduğun duanın benzeri sana olsun, uykuya dal! Zira her şahıs için uyumak üzere uzanacağı bir yeri vardır.”

صَلَّى عَلَى يَحْيَى وَأَشْيَاعِهِ رَبِّ كَرِيمٍ وَشَفِيعٍ مُطَاعٍ

*“Kerem sahibi ve kendisine itaat edilen Allah, Yahya ve taraftarlarına merhamet eylesin.”*¹⁵⁸

2- *“Demek sen, bu söze (Kur'an'a) inanmazlarsa, arkalarından üzümlere âdeta kendini tüketeceksin!”* (Kehf 18/6) âyetini açıklayan Zeccâc, بَاخِعٌ kelimesinin kendisini helak eden anlamında olduğunu ifade etmiş ve bu görüşünü teyit etmek için aşağıdaki şiirle istişhâta bulunmuştur.

أَلَا أَيُّهَا الْبَاخِعُ الْوَجْدُ نَفْسَهُ لِشَيْءٍ حَتُّهُ عَنْ يَدَيْهِ الْمَقَادِرُ

*“Ey kaderin kendisinden uzaklaştırdığı şeylerden dolayı üzüntünün kendisini helak ettiği kimse!”*¹⁵⁹

¹⁵⁸ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/202.

¹⁵⁹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/219.

3- وَأَتَّخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا -3- “Allah, İbrahim’i dost edindi.” (Nisâ 4/125) âyetinde zikredilen halil kelimesini açıklayan Zeccâc, meşhur anlamı olan “dost” anlamı dışında başka anlamlar zikretmiştir. Örneğin bu kelimenin muhtaç anlamında kullanıldığını belirtmiş ve bu anlam için aşağıdaki şiirle istişhâta bulunmuştur.

وَإِنْ أَتَاهُ خَلِيلٌ يَوْمَ مَسْـُٔبَةٍ يَفْـُٔوْلُ لَا غَائِبَ مَالِي وَلَا حَرْمٍ

“Kendine günün birinde bir muhtaç geldiğinde o, “benim malım ortada ve kimse ondan mahrum edilmez” der.”¹⁶⁰

2.6.3.2. Nahiv Konularıyla İlgili Şiirle İstişhâdî

Zeccâc’ın nahiv konularına dair istişhâta bulunduğu şiirlere şu örnekler zikredilebilir:

1- وَأَشْرَبُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ بِكُفْرِهِمْ “İnkârları sebebiyle kalplerine buzağı sevgisi dolduruldu.”

(Bakara 2/93) âyetini tahlil eden Zeccâc, وَأَقِيمِ الْعِجْلَ مَقَامَهُ muzâf olan حب kelimesinin hazfedilip yerine muzâfun ileyh olan العجل kelimesinin geçtiğini iddia etmiştir. Daha sonra bu iddiasını şairin şu şiiriyle desteklemiştir:

وَكَيْفَ تُوَصِّلُ مَنْ أَصْبَحَتْ خَلَالَتُهُ كَأَبِي مَرْحَبٍ

“Dostluğu gölge gibi olan birisiyle nasıl dost olursun.”¹⁶¹

2- تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ “Adını kullanarak birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah’tan ve akrabalık haklarına riayetsizlikten de sakının.” (Nisâ 4/1) âyetini tahlil eden Zeccâc, konuyu şöyle açıklamaktadır:

“En güzel kıraat الْأَرْحَامَ kelimesinin mansub olarak okunmasıdır. Kesra ile okumak hata olup sadece şiir zaruretinde caiz olabilir. Zamire harfi cerrin iadesi olmadan atıf edilmesinin çirkin olduğuna nahivciler icma etmişlerdir.

¹⁶⁰ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2/91.

¹⁶¹ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/156.

Bu durum bazen şiirde vaki olmuştur. Sîbeveyh'in delil olarak getirdiği şu şiir gibi:

فَالْيَوْمَ قَرَّيْتِ تَهْجُونََا وَتَشْتُمُنَا فَادْهَبِ فَمَا بِكَ وَالْأَيَّامِ مِنْ عَجَبِ

“Bugün söverek ve hicivde bulunarak bize yaklaştın. Yürü git! Zira bu zamana ve senin gibi birine hayret edilmez.”¹⁶²

3- “Yûnus’un kavminden başka, keşke (azabı görmeden) iman edip, imanı kendisine fayda veren bir tek memleket halkı olsaydı!” (Yunus 10/98) âyetini tahlil eden Zeccâc, قَوْمٌ kelimesinin merfû olarak okunduğunu ve bu okuyuşa göre bu kelimenin bedel olabileceğini belirttikten sonra aşağıdaki şiirle istişhâta bulunmuştur.

وَبَلَدَةٍ لَيْسَ بِهَا أَنْيْسٌ إِلَّا الْيَعْفَا فَيُرُ وَالْأَعْيُسُ

“Nice beldeler var ki içinde dost olarak sadece ceylan yavruları ve beyaza çalan kumral renkli develer vardır.”¹⁶³

2.6.3.3. Sarf Konularında Şiirle İstişhâd

Zeccâc’ın sarf konularıyla ilgili istişhâta bulunduğu şiirlere şu örnekler verilebilir:

1- فَلَيْسَتْجِيْبُوْا لِي “Benim davetime uysunlar” (Bakara 2/186) âyetini فَلَيْجِيْبُوْا şeklinde tefsir eden Zeccâc, “İstecâbe” fiilinin başındaki “sin” ve “te” harflerinin zaid olduğunu belirtmiş ve bu görüşünü aşağıdaki şiirle desteklemiştir:

وَدَاعٍ دَعَا يَا مَنْ يُجِيبُ إِلَى النَّدَا فَلَمْ يَسْتَجِبْهُ عِنْدَ ذَلِكَ مُجِيبٌ

“Nice çağırıcılar “ey cömertliğe karşılık verenler!” diye seslenir, fakat kimse onlara cevap vermez.”¹⁶⁴

¹⁶² Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2/6.

¹⁶³ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 3/30.

¹⁶⁴ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/221, 2/331.

2- وَرَأَى الْمُجْرِمُونَ النَّارَ “Suçlular ateşi görür görmez...” (Kehf 18/53) âyetini açıklayan Zeccâc, kıraatin رَأَى şeklinde olduğunu fakat bu kelimeyi “hemze” ve “elif” harflerinin yerlerinin değiştirilmesiyle رَاءَ şeklinde de okumanın caiz olabileceğini belirtmiş ve aşağıdaki şiirle istişhâta bulunmuştur:

وَكُلُّ خَلِيلٍ رَأَى نِي فَهُوَ قَائِلٌ مِنْ اجْلِكَ هَذَا هَامَةَ الْيَوْمِ أَوْ عَدِ

“Beni gören her dost, sana olan aşkımdan dolayı bu adam; “bugün veya yarın ölecektir” demektedir.”¹⁶⁵

3- وَلَا تَزَالُ تَطَّلِعُ عَلَى خَائِنَةٍ مِنْهُمْ “Onların daima bir hainliğini görüyorsun.” (Mâide 5/13) âyetini tefsir eden Zeccâc, خَائِنَةٍ kelimesinin ism-i fâil kalıbında gelmesine rağmen masdar anlamında olduğunu ifade etmiştir. Bu görüşünü de aşağıdaki şiirle istişhad ederek desteklemiştir:

حَدَّثَتْ نَفْسِكَ بِالْوَفَاءِ وَلَمْ تَكُنْ لِلْعَدْرِ خَائِنَةً مُغَلِّ الإصْبَعِ

“Sözüne sadık kalmaya, sadakatsizliğe yeltenerek ihanet etmemeye ve elini başkasına ait bir şeye uzatmamaya dair kendine söz verdin.”¹⁶⁶

¹⁶⁵ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/241, 280.

¹⁶⁶ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/129.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ME'ÂNİ'L-KUR'ÂN VE İ'RÂBUHU'NUN DİL VE GRAMER AÇISINDAN İNCELENMESİ

3.1. Lugat

3.1.1. Mu'arreb

Muarreb kelimesi sözlükte “*Arapçalaştırılmış*” anlamında¹ kullanılmış olup terim olarak “*Yabancı dillerden Arapçaya nakledilen kelimeler*” şeklinde tanımlanmıştır.² Kur'an'da muarreb kelimelerin bulunabileceği konusunda farklı üç görüş ileri sürülmüştür. Bazı âlimler Kur'an'da yabancı kelimelerin olmadığını iddia ederken bazıları ise yabancı kelimelerin var olduğu görüşünü benimsemiştir. Bazı dilciler ise Kur'an'da bulunan yabancı kelimelerin köken itibariyle Arapça olmadığını fakat Arapçaya nakledildikten sonra Arapça kelimelerden sayıldıklarını belirterek orta bir yol izlemişlerdir.³

Zeccâc, Kur'an'da muarreb kelimelerin bulunabileceği görüşündedir. Nitekim içinde yabancı kelimelerin bulunduğu iddia edilen âyetleri açıklarken bu kelimelere işaret ederek bu kelimelerin hangi dilden aktarıldığını belirtmiştir. Bazen de muarreb olduğu iddia edilen kelimelerin öyle olmadığına dair açıklamada bulunmuştur.⁴

Örneğin Zeccâc, *مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَرُسُلِهِ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ* “*Kim, Allah'a, meleklerine, peygamberlerine, Cebrail'e ve Mikâil'e düşman olursa...*” (Bakara 2/80) âyetinde geçen *جِبْرِيلَ* ve *مِيكَالَ* kelimelerinin farklı şekillerdeki okunuşlarına yer verdikten sonra bu

¹ Ahmed ez-Zeyyât vd., *el-Mu'cemu'l-Vasît* (Dâru'd-da've, ts.), 591.

² Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed Ömer el-Hafâcî, *Şifâu'l-Galil fîmâ fî Kelâmi'l-'Arab mine'd-Dahîl*, thk. Muhammed Keffâş (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1998), 33.

³ Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed b. Muhammed b. el-Hıdr el-Cevâlîkî, *el-Mu'arreb mine'l-Kelâmi'l-'Acemî 'ala Hurûfi'l-Mu'cem*, thk. Halil İmran Mansur (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1419), 6; Ebu'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûfî, *el-Muhezzeb fî-mâ Vaka'a fî'l-Kur'âni mine'l-Mu'arreb*, thk. et-Tihâmî er-Râcî el-Hâşimî (Fas; Birlesik Arap Emirlikleri: Matba'atu Fudâle, ts.), 57-65.

⁴ Örnek için bkz. Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 5/204.

kelimelerin yabancı dillerden aktarılması sebebiyle muarreb olduklarını ve farklı okunuşlarının olduğunu ifade etmiştir.⁵

Bu bağlamda örnek olarak sunulan إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى “*Hani Allah şöyle buyurmuştu: “Ey İsa!”*” (Âl-i İmran 3/55) âyetinde zikredilen عِيسَى kelimesinin yabancı bir kelime olup bu şekilde aktarıldığını belirten Zeccâc, bu kelimenin aslında Süryanilerin kullandığı يَشُوع kelimesi olduğunu ve Arap diline aktarıldıktan sonra عِيسَى şeklini aldığını söylemiştir.⁶

Öte yandan bazı kaynaklar ise يَشُوع kelimesinin İbranice olup “kurtarıcı” anlamına geldiğini belirtmiştir.⁷

Konuyla ilgili verilen şu üçüncü örnekte ise: وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهَا حِجَارَةً مِنْ سِجِّيلٍ مَنْضُودٍ “*Üzerine de Rabbinin katında işaretlenmiş pişirilmiş balçıktan taşlar yağdırdık.*” (Hûd 11/82). Zeccâc, âyette zikredilen سِجِّيلٍ kelimesinin muarreb oluşu noktasında birçok görüş olduğunu belirtmiştir. Nitekim bu manada bazı dilciler, ilgili kelimenin aslının Farsça olup Arapçaya nakledildiğini dile getirirken, bu görüşü destekler mahiyette İbn Abbas’tan söz konusu kelimenin Farsça olan سَنَك (taş) ve كِل (çamur) kelimelerinden alınarak Arapçaya nakledildiği rivayetini vurgulamıştır.⁸

3.1.2. İştikâk

İştikâk kelimesi sözlükte; “*Bir şeyin yarısını almak*” ve “*bir kelimeyi diğer bir kelimedenden türetmek*” gibi anlamlarda kullanılmıştır.⁹ Terim anlamı ise “*İki farklı kelimenin aralarında anlam münasebetinden dolayı birinin diğerinden türetilmesi*” şeklindedir.¹⁰

⁵ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/160.

⁶ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/353.

⁷ Vehbe b. Mustafa ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru’l-Munîr fi’l-‘Akîdeti ve’ş-Şeri’ati ve’l-Menhec* (Dımaşk: Dâru’l-Fikri’l-muasır, 1418), 16/89.

⁸ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 3/57; İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr*, 2/393.

⁹ Ebu’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kub b. Muhammed el-Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-Muhît*, thk. Muhammed Na’im el-‘Arkusûsî (Beyrût: Muessetu’r-risâle, 1426), 898.

¹⁰ Ebu’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf Cürçânî, *Kitâbu’t-Ta’rifât*, thk. Heyet (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1403/1983), 21.

Bütün Arapça kelimelerin müştak olduğunu ifade eden görüşün aksine bazıları, hiçbirinin müştak olmadığını iddia etmişlerdir. Ancak üçüncü bir görüşü benimseyen çoğu dilcilere göre ise söz konusu kelimelerin bazıları müştak iken diğer bir kısmı ise camittir.¹¹

Eski dilciler iştikâkı üç kısma ayırmışlardır. Sağir veya esğar gibi ifadelerle isimlendirilen birinci kısım, farklı sığılardaki kelimelerin kök harfleri aynı olup aralarında anlam münasebeti bulunan kelimelerin birbirinden türetilmesidir. Örneğin ضرب fiilinin الضرب masdarından türetilmesi gibi. “Kebir” diye isimlendirilen ikinci kısım ise, aynı kök harflerden oluştukları halde söz konusu harflerin sıralanışı noktasında farklılaşan ve aralarında anlam ilişkisi bulunan kelimeler arasındaki türetmedir. جذب fiilinin الجذب kelimesinden türetilmesi bu duruma örnek olarak gösterilmektedir. “Ekber” olarak ifade edilen üçüncü kısım ise, aynı kök harflerine sahip olmadıkları halde bu harflerin mahreç yakınlığı sebebiyle iki farklı kelime arasında yapılan türetmedir. نهق fiilinin النهق kelimesinden türetilmesi bu duruma örnek teşkil etmektedir.¹²

Yukarıda kendisine işaret edilen iştikâk konusuyla alakalı müstakil bir eser telif eden Zeccâc’ın bu manada ifade ettiği görüşler şüphesiz önem arz etmedir. Konumuza kaynaklık teşkil eden *Me’âni’l-Kur’ân* adlı eserinde birçok kelimenin iştikâkına yer veren Zeccâc, “Birden fazla aynı kök harflerine sahip olan iki kelimedenden biri diğerinden türemiştir”¹³ şeklindeki ifadesiyle kendisine özgü bir iştikâk teorisi geliştirmiştir. Zeccâc, ortaya koyduğu bu iştikâk teorisinden ötürü bazı dilciler tarafından tenkit edilmiştir.

Aralarında türeme ilişkisi bulunan kelimelerden hangisinin diğerinden türediğine ilişkin dilciler arasında farklı görüşler söz konusu olmuştur. Basralı dilciler müştak kelimelerin masdardan türemiş olduğunu savunurken, Kûfeli dilciler ise asıl kelimenin fiil olduğunu belirtmişlerdir.¹⁴ Bu ihtilafa dâhil olan Zeccâc, bazen kendi ekolünün görüşü doğrultusunda masdarın asıl olduğunu belirtirken bazen de Kûfeliler’in görüşüne uyarak

¹¹ Süyûtî, *el-Muzhir*, 1/276; Subhi Sâlih, *Dirâsât fî Fıkhî’l-Luğa* (Beyrût: Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, 1960), 174; Kılıç, “İştikak”, 23/439.

¹² Cürçânî, *Kitâbu’t-Ta’rifât*, 27; Tahânevî, *Keşşâfu Istilâhât*, 1/207.

¹³ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/177.

¹⁴ Enbârî, *el-İnsâf*, 1/190; Ebu’l-Bekâ Muhibuddîn Abdullah b. el-Hüseyn b. Abdilah el-Bağdâdî el-Ukberî, *Mesâil Hilâfiyye fi’n-Nahv*, thk. Muhammed Hayr el-Helvânî (Beyrut: Dâru’ş-Şarki’l-‘Arabî, 1412/1992), 73.

fiilin asıl olduğunu belirtmiştir. Nitekim Zeccâc, mensup olduğu ekolün görüşünden hareketle *وَلَقَدْ اصْطَفَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا* “*Andolsun, biz onu bu dünyada seçkin kıldık.*” (Bakara 2/134) âyetini açıklarken *اصْطَفَيْنَا* fiilinin *صفوة* kelimesinden türediğini bildirmiştir.¹⁵ Başka bir yerde *مُقَيَّنًا* “*Allah’ın her şeye gücü yeter.*” (Nisâ 4/85) âyetine değinirken *مُقَيَّنًا* kelimesinin *الثَّوَاتِ* masdarından türetildiğini açıklamıştır.¹⁶ Bunun yanında eserin bazı yerlerinde ise Kûfe ekolü görüşü doğrultusunda açıklamalarda bulunan Zeccâc, *فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا*, “*Onları tavaf etmesinde kendisine bir günah yoktur.*” (Bakara 2/158) âyetinde geçen *جُنَاحَ* kelimesinin *جح* fiilinden türediğini söylemiştir.¹⁷ Diğer bir yerde ise *يَكُنْ لَهُ كِفْلٌ مِنْهَا* “*Ona da o kötülükten bir pay vardır.*” (Nisâ 4/85) âyetinde geçen *كِفْلٌ* kelimesinin *البعير* “*devenin hörgücüne veya sırtının bir bölümüne giysiyi dolandırıp ona bindiğinde*” cümlesinde yer alan fiilden türediğini açıklamıştır.¹⁸

Zeccâc, muarreb kelimelerin iştikâkına dair tartışmalara da değinmiş ve konuyla ilgili görüşünü *فأما الأعجمية فلا تشتق من العربية* “*Yabancı kelimeler Arapça kelimelerden alınamazlar*” ifadesiyle açıkça belirtmektedir.¹⁹ Nitekim Zeccâc, *وَلَوْطًا إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ*, “*Hani o kavmine şöyle demişti.*” (A’raf 7/80) âyetinde yer alan *لوط* kelimesinin iştikâkıyla ilgili bazı dilcilerin *لُوط* kelimesinin *لَطَّطَ الحَوْضَ* “*havuzu çamurla sıvamak*” cümlesindeki fiilden türediğini belirten iddianın aksine ilgili kelimenin yabancı olduğunu belirtmiştir.²⁰

Yine Zeccâc, *قَالُوا يَا ذَا الْقُرْنَيْنِ إِنَّ يَا جُوجَ وَمَأْجُوجَ مُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ*, “*Dediler ki: “Ey Zülkarneyn! Ye’cüc ve Me’cüc (adlı kavimler) yeryüzünde bozgunculuk yapmaktadırlar.*” (Kehf 18/94) âyetini açıklarken *يَأْجُوجَ وَمَأْجُوجَ* kelimelerinin hemzeli ve hemzesiz olmak üzere iki farklı

¹⁵ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/185.

¹⁶ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2/69.

¹⁷ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/204.

¹⁸ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2/69.

¹⁹ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 3/253.

²⁰ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2/285.

şekilde okunduğu ve bu kelimelerin a‘cemi oldukları için gayr-ı munsarif olduğuna belirttikten sonra söz konusu kelimelerin kökenine dair çeşitli açıklamalarda bulunmuştur. Bu kelimelerin hemzeli şekilde okuduğunu ve bu sebeple أَجَّةَ الْحَرِّ “sıcaklığın şiddeti” maddesinden türediğini iddia eden bazı dilciler göre يَأْجُوجُ kelimesi يَفْعُولُ vezninde, مَأْجُوجُ kelimesi ise مَفْعُولُ veznindedir. Diğer bazı dilciler ise ilgili kelimelerin يَاجُوجُ ve مَاجُوجُ olarak (hemzesiz) okundukları ve فَاعُولُ vezninde olduklarını belirtmişler. Konu ile ilgili yukarıda belirtilen görüşleri değerlendiren Zeccâc, bu kelimelerin Arapça olması durumunda işaret edilen görüşlerin doğru olabileceğini belirtmiştir. Ancak bu kelimeler, Arapça olmadıkları için iştikâklarıyla ilgili belirtilen görüşler de doğru değildir.²¹

3.1.3. Ezdâd

Ezdâd (أَضْدَادٌ) kelimesi zıdd (ضِدٌّ) kelimesinin çoğulu olup sözlükte “karşıt, zıt” anlamındadır.²² Terim olarak ise “İki karşıt anlamı ifade eden kelimeler” manasındadır. Bu manada “efendi ve köle” anlamlarına gelen المولى ile “yakın ve uzak” anlamlarına gelen الحميم kelimesi örnek olarak verilebilir.²³

Bazı dilciler Arap dilinde ezdâd olgusunun varlığını kabul ederken, bazıları ise var olmadığını iddia etmişlerdir. Arap dilinde ezdâdın varlığını inkâr edip bu kelimelerin ifade ettiği zıt anlamlardan birinin aslında olmayıp sonradan ortaya çıktığını iddia edenlerin başında İbn Dürüsteveyh (ö. 345/956) gelmektedir. Nitekim bu amaç doğrultusunda *İbtalu'l-Ezdâd* isimli bir eser yazmıştır.²⁴ Öte yandan bu görüşü reddeden İbn Fâris (ö. 395/1004), Arap dilinde ezdâdın var olduğunu belirterek karşıt görüşlerin dayandığı delillerin yerinde olmadığını ifade etmiştir.²⁵

²¹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/253.

²² Cevherî, *es-Sihâh*, 2/500; İbn Manzûr, *Lisân'l-'Arab*, 3/263; Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, 2/391.

²³ Antonyus Butrus, *el-Mu'cemu'l-Mufasssal fi'l-Ezdâd* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1424), 8; Emîl Bedî' Yakub, *Mevsu'atu 'Ulûmil-Luğati'l-'Arabîyye* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2006), 2/274.

²⁴ Ebu't-Tayyib Abdülvahid b. Ali el-Halebî el-Lugavî, *Kitabu'l-Ezdâd fi Kelâmi'l-'Arab*, thk. İzzet Hasan (Beyrût: Matbu'atu el-Mecme'u'l-'İlmî el-'Arabî, 1963), 17.

²⁵ Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî İbn Fâris, *es-Sâhibî fi Fikhi'l-Luğati'l-'Arabîyyeti ve Mesâlihâ ve Suneni'l-'Arab fi Kelâmihâ*, thk. Ahmed Hasan Behîc (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1997), 60.

Ezdâd bağlamında görüşlerini ortaya koyan dilbilimcilerden biri de Zeccâc'tır. Çalışmamıza konu olan *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eserinde: “Dilcilere göre الرجاء “ümit” kelimesi الخوف “korku” anlamında değildir. Bu görüş Arap dilinde ezdâdın olmadığını iddia edenlere aittir. Bana göre de doğru olan görüş budur.”²⁶ şeklindeki ifadesiyle Arap dilinde ezdâdın olamayacağını açıkça belirtmiştir. Aynı kelime için başka bir âyeti tahlil ederken şunları ifade etmiştir:

“Her kim Allah'a kavuşmayı umarsa, bilsin ki Allah'ın tayin ettiği o vakit elbette gelecektir.” (‘Ankebût 29/5) âyetinin anlamı من كان يرجو ثواب لقاء الله “Her kim Allah'ın mükâfatına kavuşmayı umarsa” şeklinde olabilir. Bazıları, الرجاء “ümit” kelimesinin kendi zıt anlamı olan الخوف “korku” anlamında olduğunu iddia etmişlerdir. Fakat Arap dilinde iki zıt anlamı ifaden eden kelime bulunmamaktadır. Biz bu konuyu *el-Ezdâd* isimleri eserimizde açıkladık.”²⁷

Yukarıda yapılan açıklamalarda görüldüğü üzere Zeccâc'ın, Arap dilinde ezdâd olgusunun olamayacağı görüşüne sahip olduğu görülmektedir. Fakat yapmış olduğu bazı âyet tahlillerinde ezdâd kelimelere yer verdiği görülmektedir. Örneğin o, وَإِنْ تُخَفُّوهُمَا وَتُؤْتُوهُمَا الْفُقَرَاءَ, “Fakat onları gizleyerek fakirlere verirseniz” (Bakara 2/271) âyetini tahlil ederken şu açıklamada bulunmuştur: “Zekâtın gizliden verilmesinin Peygamber döneminde daha güzel olduğunu fakat günümüzde insanların yanlış anlamaması için açıktan verilmesi daha iyidir. Farz olmayan sadakanın ise riyadan uzaklaşmak için gizlice verilmesi daha evladır.”²⁸ Zeccâc yapmış olduğu bu açıklamadan sonra أَخْفَى fiilinin zıt anlama gelen Arap dilindeki kullanımları kendisi tarafından şu şekilde örneklendirilmektedir: أَخْفَيْتُ الشَّيْءَ إِخْفَاءً “bir şey gizlediğinde”, أَخْفَيْتُهُ أَخْفِيَةً حَقِيًّا ise “bir şey ortaya çıkarıldığında” gibi anlamlara gelmektedir. İşaret edilen kelimenin zıt anlamlar ifade ettiğini belirten Zeccâc, bu

²⁶ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/85.

²⁷ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/121.

²⁸ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/301.

manadaki iddiasını desteklemek adına Medineliler'in ölüyü defneden kişi için المِحْتَفِي tabirini kullandıklarını, أَخْفَى fiilinin ise “açığa çıkarmak” anlamında kimi zaman kullanıldığını şairin şu sözü ile delillendirmiştir:

فَإِنْ تَدْفِنُوا السَّاءَ لَا نُخْفِيهِ وَإِنْ تَبَعْتُمْ الْحَرْبَ لَا نَقْعُدِ

“Siz çareyi gizlerseniz biz de açığa çıkarmayız, siz savaş çıkarırsanız biz de geri durmayız.”²⁹

Zeccâc, أَخْفَى fiilinin ezdâdtan olduğunu açıkça belirtmemiş, ancak bu fiilin ezdâdtan olabileceğini belirten açıklamalarda bulunmuştur. Öte yandan birçok dilci de bu fiilin ezdâdtan olduğunu belirtmiştir.

Zeccâc, aynı şekilde بِالْقِسْطِ وَأُولُوا الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ “Allah, melekler ve ilim sahipleri, ondan başka ilâh olmadığına adaletle şahitlik ettiler.” (Âl-i İmran 3/18) âyetinde zikredilen الْقِسْطِ kelimesinin anlamı için şu açıklamada bulunmuştur: الْقِسْطِ kelimesi sözlükte “adaletli olmak” manasındadır. Bunun delili de وَأَقِيمُوا الْوَزْنَ بِالْقِسْطِ “Ölçüyü adaletle tutun” (Rahmân 55/68) âyetidir. Arap dilinde أَقْسَطَ الرَّجُلُ “Adam adaletli davrandı” وَقَسَطَ “Zulmetti” şeklinde kullanım vardır. Adil olan için مُقْسِطٌ zalim için قَاسِطٌ tabirleri kullanılır.

Bu iki kullanımın delilleri ise, وَأَقْسِطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ “Adaletli davranın. Şüphesiz ki Allah, âdil davrananları sever.” (Hucurât 49/9) âyeti ile وَأَمَّا الْقَاسِطُونَ فَكَانُوا لِجَهَنَّمَ حَطَبًا “Zalimlere gelince, onlar cehenneme odun olmuşlardır.” (Cin 72/15) âyetidir.³⁰ Zeccâc yapmış olduğu bu açıklamadan sonra الْقِسْطِ kelimesinin zıt iki anlamı ifade etmesini - muhtemel bir soruya karşılık olarak- şu şekilde ifade etmiştir:

²⁹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/301-302.

³⁰ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/327.

“القسط” kelimesi aslında “*adalet*” anlamında olmasına rağmen nasıl olurda “*zulüm*” anlamını ifade eder şeklindeki soruya karşılık şu cevap verilir. عَدَلَ “*zulmetti*” عَدَلَ عَنِ الْحَقِّ “*Adam onlara insafli davrandı*” ve الرَّجُلُ عَلَى الْقَوْمِ “*Adam onlara insafli davrandı*” ve عَدَلَ عَنِ الْحَقِّ “*zulmetti*” şeklindeki cümlelerde عدل fiili, nasıl ki anlam itibari ile iki farklı anlamı olabiliyorsa القسط kelimesinin de “*adalet*” ve “*zulüm*” anlamlarını ifade eden kullanımları vardır”.³¹

3.1.4. Müşterek

Müşterek kelimesi اشترك filinin ism-i mef’ûlü olup sözlükte “*ortak olunan şey*” anlamındadır.³² Terim olarak ise “*iki veya daha fazla anlam ifade eden sözcükler*” şeklinde tanımlanmıştır.³³ Bir kelimenin müşterek olabilmesi için ifade ettiği anlamların tümünün gerçek anlam olması şarttır. Bunun için bir anlamı hakikat diğer anlam/anlamları mecaz veya kinaye olan kelimeler müşterek kabul edilmemiştir. Örneğin عين kelimesi “*göz, pınar, güneş ve altın*” gibi farklı anlamları ifade etmekte ve bu anlamların hepsi kelimenin hakiki anlamı olduğundan bu kelimenin müşterek kelimelerden olduğu belirtilmiştir. Fakat örneğin اسد kelimesi “*aslan ve cesur adam*” gibi farklı anlamlar ifade etmesine rağmen bu anlamların hepsi gerçek anlam olmadığı için müşterek kelimelerden sayılmamıştır.³⁴

Arap dilinde müşterek lafızların varlığı konusunda dilciler arasında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Dilcilerin çoğunluğuna göre Arap dilinde bu tür kelimeler bulunmaktadır. Zira Arap dilinde bu kelimelerin örnekleri sayılamayacak kadar çoktur. Bu görüşü benimseyenlerin başında Halîl, Sîbeveyh, Ebû ‘Ubeyde, Se‘âlibî (ö. 429/71038) ve

³¹ Zeccâc, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, 1/327.

³² Ebu Abdurrahman el-Halîl b. Ahmed b. ‘Amr b. Temîm el-Ferâhidî, *Kitabu'l-‘Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzumî - İbrahim es-Sâmerrâî (Mektebetu'l-Hilal, ts.), "şrk" , 5/294; İbn Manzûr, *Lisân'l-‘Arab*, "şrk", 10/449.

³³ Süyûtî, *el-Muzhir*, 1/292; Sâlih, *Dirâsât*, 302; İsmail Durmuş, “Müşterek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/171.

³⁴ Durmuş, “Müşterek”, 32/171.

Müberred gibi dilciler gelmektedir.³⁵ Bazı dilciler, Arap dilinde, anlamların sonsuz ve lafızların sınırlı olmasından dolayı müşterek lafızların bulunmasının zorunlu olduğunu iddia etmişlerdir.³⁶ İbn Dürüsteveyh başta olmak üzere bazı dilciler, bir kelimenin birden çok anlam ifade etmesi insanlar arasındaki iletişimi aksatacağından, Arap dilinde müşterek lafızların olamayacağı görüşünü savunmuşlardır.³⁷ İbn Dürüsteveyh, وجد fiilinin Sîbeveyh'in *el-Kitab*'ında zikredildiği için lafz-i müşterekin varlığını iddia edenler için en güçlü delil olduğunu belirttikten sonra bu fiil hakkında şunları söylemiştir: Anlamları iyice kavramayan kişi bu sözcüğün farklı anlamlar ifade ettiğini sanmıştır. Oysaki bu anlamların tümü aslında aynı olup “kişinin karşılaştığı iyi veya kötü durum” şeklindedir. Fakat bu fiilin masdarları farklı vezinlerde gelmektedir.³⁸ Görüldüğü üzere İbn Dürüsteveyh farklı olduğu iddia edilen anlamların ortak bir paydada toplanabileceğini belirtmiştir.

Zeccâc'ın bu eserinde lafz-i müşterek konusu hakkında herhangi bir açıklamasına ulaşamadık. Fakat lafz-i müştereklerden sayılan ezdâdın varlığını açık bir ifadeyle inkâr etmesi ve bazı kelimeler için yapmış olduğu tahlillerden yola çıkarak kendisinin de Arap dilinde müşterek lafızların olamayacağı görüşünü benimsediği söylenebilir. Örneğin Zeccâc, *وَلَوْ أَنْزَلْنَا مَلَكَاً لَفُضِيَ الْأَمْرُ*, “Eğer biz öyle bir melek indirseydik elbette iş bitirilmiş olur,” (En‘am 6/8) âyetinde zikredilen *فُضِيَ* fiiline “tamamlanmış” şeklinde anlam verdikten sonra, bu fiilin birçok farklı anlamları olmasına rağmen bu anlamların tümünün “bir şeyin kesilmesi ve tamamlanması” şeklindeki ortak bir manada toplandığını belirtmiştir. İşaret edilen fiilin “tamamladı, emretti, haber verdi, hüküm verdi ve bir şeyi iyi yaptı” gibi farklı anlamlarda kullanıldığına dair delillendirmede bulunan Zeccâc, bu anlamların ortak paydada buluşmalarına dair çeşitli bilgiler aktarmıştır.³⁹ Yine o, *كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً* “İnsanlar bir tek ümmet idi.” (Bakara 2/213) âyetinde

³⁵ Muhammed Nureddin el-Müneccid, *el-İştirâku'l-Lafzî fi'l-Kur'âni'l-Kerim beyne'n-Nezariyyeti ve't-Tatbîk* (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1999), 31.

³⁶ Süyûtî, *el-Muzhir*, 1/293.

³⁷ Durmuş, “Müşterek”, 32/171.

³⁸ Ebû Muhammed Abdullah b. Ca‘fer b. Dürüsteveyh b. el-Merzubân el-Fârisî el-Fesevî İbn Dürüsteveyh, *Tashîhu'l-Fasîf ve Şerhu*, thk. Muhammed Bedevî el-Mahtûn (Kahire: el-Meclisu'l-‘Alâ li’ş-Şuûni'l-İslamiyye, 1998), 188.

³⁹ Zeccâc, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, 2/185-186.

geçen اُمَّة kelimesini tahlil ederken; bu kelimenin birçok anlamı olup “*din, boy, asır, benzersiz olan adam ve nimet*” gibi anlamlarda kullanıldığını delilleri ile belirten Zeccâc, bu anlamların tümünün “*kastetmek*” anlamında birleştiğini ifade etmiştir.⁴⁰ Zeccâc’ın farklı anlamları, ortak bir anlamda birleştirmesinden anlaşılacağı üzere kendisinin Arap dilinde müşterek lafızların olamayacağı görüşüne sahip olduğu söylenebilir. Fakat yapmış olduğu bazı âyet tahlillerinde müşterek lafızların varlığını ifade eden açıklamalara yer verdiği görülmektedir. Konu hakkında şu örnekler gösterilebilir:

1- مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ “*Ceza gününün mâlikidir.*” (Fâtiha 1/4) âyetindeki الدِّينِ kelimesinin “*ceza*” ve “*âdet*” olmak üzere iki farklı anlama geldiğini belirten Zeccâc, ilk anlamı şairin şu dizesiyle temellendirmiştir

وَاعْلَمُوا أَنَّمَا كُنْتُمْ فِي شَكٍّ مِّنْهُ لَمَّا كَانُوا فِي يَدَيْهِمْ فَسُدَّتْ أَعْيُنَهُمْ فَذُكِّرُوا بَعْدَ ذَلِكَ وَهِيَ الْآيَةُ الْكُبْرَىٰ

“*Saltanatının geçici olduğunu bil ve inan. Ayrıca ne yaparsan misliyle karşılık göreceğini de bil.*” İkinci anlamı ise ilgili kelimenin “*âdet*” anlamına geldiğini belirten Arapların مَا زَالَ ذَلِكَ دِينِي şeklindeki ifadesiyle temellendirmiştir.⁴¹

2- فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ “*Kalplerinde eğrilik olanlar, fitne çıkarmak için ondaki müteşâbih âyetlerin peşine düşerler.*” (Âl-i İmran 3/7) âyetinde bulunan الْفِتْنَةِ kelimesinin sözlükte “*bir şeye aşırı bağlanma*” ve “*sınanma*” gibi farklı anlamlarda kullanıldığını belirten Zeccâc, birinci anlam için Arapların، فَلَانٌ مَّفْتُونٌ فِي طَلْبِ الدُّنْيَا “*kişinin dünya arzusunda aşırıya kaçması*” anlamındaki kullanımı örnek gösterirken, ikinci anlam için de وَكَذَلِكَ فَتَنَّا بَعْضَهُم بِبَعْضٍ “*Böylece insanların bazısını bazısı ile denedik ki...*” (En‘âm 6/53) âyetini zikretmiştir.⁴²

⁴⁰ Zeccâc, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, 1/243-244.

⁴¹ Zeccâc, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, 1/53.

⁴² Zeccâc, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, 1/319.

3.1.5. Müterâdif

Müterâdif kelimesi ترادف fiilinin ism-i fâili olup sözlükte, “birbirini izleyen, art arda gelen” gibi anlamlarda kullanılmaktadır.⁴³ Terim olarak “anlamları aynı olup lafızları farklı olan veya iki veya daha fazla kelimenin aynı anlamı ifade etmesi” şeklinde tanımlanmıştır.⁴⁴ Müterâdif kavramını ilk kullanan dilci Ebu'l-Hasan Ali b. İsa er-Rümmanî'dir (ö. 384/994). Nitekim o, müterâdif kelimelere dair *el-Elfâzu'l-Muterâdife vel-Mutekâribetu'l-Ma'nâ* diye isimlendirmiş olduğu bir eser yazmıştır.⁴⁵

Arap dilinde müterâdif kelimelerin varlığı hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Sîbeveyh, Kutrub (ö. 210/825), İbn Dureyd (ö. 321/923), İbn Hâleveyh (ö. 370/980), Rümmanî ve İbn Sîde gibi bazı dilciler bu olgunun Arap dilinde bulunduğunu iddia etmişlerdir. Bunların aksine İbnu'l-A'rabî (ö. 231/846), İbn Kuteybe (ö. 276/889), Sa'leb, İbn Dürüsteveyh, İbn Fâris, Rağıb el-İsfehânî (ö. 502/1008) ve Kemaluddin el-Enbârî gibi bazı dilciler Arap dilinde müterâdif kelimelerin varlığını inkâr etmişlerdir.⁴⁶

Süyûtî'nin Ebû Alî el-Fârisî'den aktarmış olduğu şu rivayet dilciler arasındaki tartışmaların çok eski dönemlere dayandığını gösterir:

“Halep'te Seyfuddevle'nin (ö. 356/967) meclisinde idim. İbn Hâleveyh “Arap dilinde kılıca elli isim verildiğini ve bunların tümünü ezberlediğini” söyleyince tebessüm ederek şöyle dedim: “السيف kelimesi dışında herhangi bir ismin olduğunu bilmiyorum” cevabıma karşılık İbn Hâleveyh, “مهند ve صارم gibi isimleri yok mu?” diye sorunca “bu kelimeler kılıcın ismi olmayıp sıfatlarıdır.” Galiba İbn Hâleveyh, sıfat ile ismi tam olarak birbirinden ayıramamaktaydı.”⁴⁷

⁴³ Cevherî, *es-Sihâh*, 4/1364; İbn Manzûr, *Lisân'l-'Arab*, 9/115; Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, 13/334.

⁴⁴ Cürçânî, *Kitâbu't-Ta'rifât*, 199; Tahânevî, *Keşşâfu Istilâhât*, 1/406.

⁴⁵ Muhammed Nureddin el-Müneccid, *et-Terâduf fi'l-Kur'âni'l-Kerîm beyne'n-Nezariyyeti ve't-Tatbîk* (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1997), 31.

⁴⁶ Süyûtî, *el-Muzhir*, 1/316-331; Muhammed b. Abdîrrahman b. Salih eş-Şâyi', *el-Furûku'l-Lugaviyye ve Eseruhâ fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Riyad: Mektebetu'l-'Ubeykân, 1993), 46; Münecid, *et-Terâduf*, 31.

⁴⁷ Süyûtî, *el-Muzhir*, 1/318.

Zeccâc'ın çalışmamıza konu olan bu eserinde müterâdif kelimelerin varlığı hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Fakat bazı âyet tahlillerde kullanmış olduğu بمعنى واحد “aynı manadadır” tabirinden yola çıkarak kendisinin de Arap dilinde müterâdif kelimelerin var olduğu görüşünü benimsediği söylenebilir. Konu hakkında şu örnekler gösterilebilir:

1- وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ عَلَىٰ ۤأَلَّا تَعْدِلُوا - “Bir topluluğa olan öfkeniz sizi adaletsizliğe sürüklemesin” (Mâide 5/8) âyetini tahlil eden Zeccâc, يَجْرِمَنَّكُمْ filinin يَحْمِلَنَّكُمْ fiiliyle açıklandığını ve bu iki fiilin anlamları aynı olduğunu belirtip, Ahfeş'in bu fiili يُجَفِّنُ fiiliyle açıkladığını ifade etmiştir. Daha sonra ise söz konusu fiillerin farklı sözcüklere sahip olmalarına rağmen aynı anlama geldiğini vurgulamıştır.⁴⁸ Zeccâc'ın yapmış olduğu bu açıklama, müterâdif kelimelerin terim anlamına bir işaret olarak yorumlanabilir.

2- بِمَنْ رَفَدَ الْمَرْفُودُ - “Ne kötü destektir onlara verilen destek!” (Hûd 11/99) âyetindeki الرَّفْدُ kelimesinin anlamına işaret sadedinde Zeccâc, “Bir şeyi bir şeye yardımcı kılmak veya bir şeyi bir yere yaslamak” anlamı için رَفَدْتَهُ fiili kullanılır.” dedikten sonra وَعَمَدٌ وَأَسْنَدٌ وَرَفَدٌ fiillerinde aynı anlama geldiğini sözlerine eklemiştir.⁴⁹

3- فَلَمَّا قَضَىٰ زَيْدٌ مِنْهَا وَطَرًا - “Zeyd, o kadından ilişkisini kesince” (Ahzâb) 33/37) âyetini “Zeyd, o kadını boşayınca” şeklinde açıklayan Zeccâc, وَطَرًا kelimesinin anlamı bağlamında الْوَطْرُ ve الْأَرْبُ kelimesinin sözlükte aynı anlama geldiğini belirtmiştir. Halîl'in ise الْوَطْرُ kelimesini “önemsediğin arzu” şeklinde açıklamış olduğunu belirten Zeccâc, onun görüşünü temellendirmek noktasında “kişi arzusuna ulaştığında” şeklindeki bir anlama gelen قَدْ قَضَىٰ وَطْرَهُ وَأَرْبَهُ cümlesinin delil olarak kullandığını belirtmiştir.⁵⁰ Bu son iki örnekte

⁴⁸ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/115-116.

⁴⁹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/63.

⁵⁰ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/173-174.

Zeccâc'ın aynı anlamın farklı lafızlarla ifade edilebileceğine vurgu yaparak müterâdif kelimelere gönderme yapmış olduğu söylenebilir.

3.1.6. Müzekker ve Müennes

Dil ile ilgili kitapların çoğunda müzekker ve müennes konusuna değinilmiştir. Bunun yanı sıra bu konu ile ilgili müstakil eserler de yazılmıştır. Ferrâ'nın *el-Müzekker ve'l-Müennes*'i, Müberred'in *el-Müzekker ve'l-Müennes*'i, İbnu't-Tusterî'nin (ö. 361/971) *el-Müzekker ve'l-Müennes*'i ve İbn Cinnî'nin *el-Müzekker ve'l-Müennes*'i gibi eserleri bunlardan sadece birkaçıdır.⁵¹ Zeccâc'ın bu konu hakkında yazmış olduğu *Kitâbu'l-Fark Beyne'l-Müzekker ve'l-Müennes* adlı eserinin günümüze ulaşmayan eserlerinden olduğunu daha önce belirtmiştik.

Arap dilinde canlı veya cansız varlıkları ifade eden isimler müzekker ve müennes olmak üzere iki kısımdır. Birçok dilde olduğu gibi Arap dilinde de yaygın olan, müennes veya müzekker varlıkların ayrı kelimelerle ifade edilmesidir. Örneğin erkek eşek için عير kelimesi dişi için اتان kelimeleri kullanılmıştır. Ancak bu tür farklı kelimelerden dolayı Arap dilinde sözcük sayısı fazlalaşacağı ve bu işin gereğinden fazla uzayacağı ihtimaline karşılık Araplar, bu iki cinsi birbirinden ayırt etmek için daha çok belirli alametler kullanmayı tercih etmişlerdir.⁵²

Arap dilinde müzekker asıl kabul edildiği için fark alameti müennes kelimelere bitiştirilmiştir. Arap dilinde müennes olarak kabul edilen kelimeler için bazı alametler kullanılmıştır. Bunlar isimlerin sonuna getirilen - (غرفة) örneğindeki- kapalı “tâ” harfi, - (حُبْلَى) örneğindeki- elif-i maksûra ve - (حمراء) örneğindeki- elif-i memdûde harfleridir.⁵³

⁵¹ Ebû Bekir Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed el-Enbârî, *el-Müzekker ve'l-Müennes*, thk. Muhammed Abdülhâlık Udayme (Kahire: Lecnetu İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, 1401), 1/9-11.

⁵² Emîl Bedî' Yakub, *el-Mu'cemu'l-Mufasssal fi'l-Müzekker ve'l-Müennes* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994), 7; İsmail Durmuş, “Müzekker ve Müennes”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/243.

⁵³ Ebu'l-Bekâ Muvaffakuddîn Ya'îş b. Alî b. Ya'îş b. Muhammed el-Esedî el-Halebî İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal li İbni Ya'îş*, thk. Emîl Bedî' Ya'kub (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001), 3/352.

Arap dilinde müzekker ve müennesler hakikî ve mecazî olmak üzere iki kısma ayrılır. الرَّجُل ve الجَمَل örneklerinde olduğu gibi erkeğe delâlet eden kelimelere hakikî müzekker, bunların dışında kalan الجِدَار ve العَمَل örneklerinde olduğu gibi cinsiyetsiz varlıklara delâlet eden kelimelere ise mecazî müzekker denir. الْمَرْأَة ve النَّاقَة örneklerinde olduğu gibi dişî canlıya delâlet eden kelimelere hakikî müennes, bunların dışında kalan القِدْر ve النَّار örneklerinde olduğu cinsiyetsiz varlıklara delâlet eden kelimelere ise mecazî müennes denir.⁵⁴ Zeccâc, bu eserinde hakikî müennes için “امرأة ve ناقة gibi kelimelerde olduğu gibi akıllı, doğurabilen varlıklar” şeklinde bir tanım yapmıştır.⁵⁵

Lugavî tefsirlerde âyetlerde zikredilen müzekker ve müennes kelimeler için birçok yorum ve tartışma bulunmaktadır. Çalışmamıza konu olan bu eserde bu konu hakkında pek çok yorum ve tartışmalara değinen Zeccâc, âyetlerde zikredilen müennes ve müzekker kelimeleri ele alırken التذكير,⁶¹ التأنيث,⁶⁰ المؤنث,⁵⁸ الذكر,⁵⁹ مؤنث,⁵⁷ ذكّر,⁵⁶ أنت gibi ifadeler kullanmıştır.

Me'âni'l-Kur'ân'da zahiren müennes gelmesi gereken yerlerde, müzekker kelimenin kullanıldığı âyetler için açıklayıcı yorumlarda bulunan Zeccâc, aynı şekilde bu durumun tersi olan, zahiren müzekker gelmesi gereken yerlerde, müennes kelimenin kullanıldığı âyetler için de gramer kuralları çerçevesinde bazı teviller yapmaktadır. Zeccâc'ın müennes ve müzekker konularıyla ilgili görüş ve yorumları, çoğunlukla fiil-fâil, mübteda-haber, sıfat- mevsuf gibi müzekkerlik veya müenneslik bakımından uyum şartının arandığı konularla ilgilidir. Konu hakkında şu örnekler gösterilebilir:

1- زَيْنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا - “*İnkâr edenlere dünya hayatı süslü gösterildi.*” (Bakara 2/212)

âyetini tahlil eden Zeccâc, الْحَيٰوةَ kelimesinin زَيْنَ filinin nâibi fâil i olduğu belirtmiş ve

⁵⁴ Ebû Bekir Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed el-Enbârî, *el-Bulğa fi'l-Fark beyne'l-Müzekker ve'l-Müennes*, thk. İbrâhîm es-Sâmerrâî (Kahire: Mektebetu'l-Hânicî, 1417), 65.

⁵⁵ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/118.

⁵⁶ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/348.

⁵⁷ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/344.

⁵⁸ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/5.

⁵⁹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/5.

⁶⁰ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/118.

⁶¹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/118.

buradaki fiil- nâib-i fâil arasında olması gereken uyumun zahiren olmamasını şu sözleriyle açıklamıştır:

“رُئِنَ fiili kendisine nâib-i fâil olan الْحَيَوةُ kelimesinden dolayı müzekker kalıbında kullanılmıştır. Bu fiilin, رُئِنْتَ şeklinde kullanılması gramer kurallarına göre doğru olduğu gibi رُئِنَ kalıbıyla da kullanılması doğrudur. Çünkü bu fiilin öznesi olan الْحَيَوةُ kelimesi mecazî müennestir. Zira mecazî müennes olan الْعَيْشُ kelimesi ile الْعَيْشُ kelimesi aynı anlamı ifade etmektedir. Ayrıca burada fiil ile özne arasına fasıla geldiği için de te'nis alametinin gelme zorunluluğu yoktur.”⁶²

2- وَقَالُوا مَا فِي بُطُونِ هَذِهِ الْأَنْعَامِ خَالِصَةٌ لِذُكُورِنَا وَمُحَرَّمٌ عَلَىٰ أَزْوَاجِنَا “Dediler ki: Şu hayvanların karınlarında olanlar yalnız erkeklerimize aittir, kadınlarımıza ise haram kılınmıştır.” (En‘am 6/139) âyetini tahlil eden Zeccâc, mübteda olan مَا edatı ve haber olan خَالِصَةٌ kelimesi arasında olması gereken uyumun zahiren olmamasını şu şekilde açıklamıştır:

“Haberin müennes olarak gelmesinin nedeni مَا edatının anlamının riayet edilmesidir. Çünkü burada bu edattan جماعة “topluluk” manası kastedilmiştir. Daha sonra مَا edatının lafzına bakılarak مُحَرَّمٌ kelimesi müzekker olarak zikredilmiştir.”⁶³

3.1.7. Kelimelerin Harekeleri

Arap dilinde yazılışı aynı olup farklı şekilde okunabilen birçok kelime bulunmaktadır. Bu kelimelerin farklı okunuşlarında kimi zaman anlam değişmezken bazen ise bu kelimelerin farklı okunuşları farklı anlamlar ifade edebilmektedir.⁶⁴ Örneğin الْعَمْرُ kelimesi الْعَمْرُ

⁶² Zeccâc, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, 1/242.

⁶³ Zeccâc, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, 2/238.

⁶⁴ Yakub, *Mevsu‘atu ‘Ulûmil-Luğati’l-‘Arabîyye*, 8/108; Durmuş - Çelebi, “Müselles”, 32/84.

“tecrübesiz adam” العَمْرُ “kin” العَمْرُ “bol su” olmak üzere üç farklı şekilde okunabilmekte ve her okunuş farklı anlam ifade etmektedir.⁶⁵

Zeccâc, bu eserinde kelimelerin farklı hareketlerle okunmalarını irdelemiş kimi zaman bu kelimelerin farklı anlamlarını belirtirken bazen ise sadece kelimelerin farklı okunuşlarını aktarmakla yetinmiştir. Konu hakkında şu örnekler gösterilebilir:

1- قَالُوا مَا أَخْلَفْنَا مَوْعِدَكَ بِمَلِكِنَا - “Şöyle dediler: Sana verdiğimiz sözden kendi isteğimizle caymış değiliz.” (Tâhâ 20/87) âyetini tahlil eden Zeccâc, الملك kelimesindeki ilk harfin، وَمَلِكِنَا، وَمَلِكِنَا şeklinde üç farklı harekeyle okunabileceğini belirtmiş ayrıca her bir okunuşun kelimeye farklı bir anlam yükleyeceğinin altını çizmiştir. Nitekim الملك kelimesi “güç ve kudret”, الملك kelimesi “elde bulunan şey” ve الملك kelimesi ise “elde etmek” anlamına gelmektedir.⁶⁶

2- فَاتَّخَذُوا لَهُمْ سِحْرِيًّا “Siz ise onlarla alay ediyordunuz.” (Mü’minûn 23/110) âyetini tahlil eden Zeccâc, سِحْرِيًّا kelimesinin ilk harfinin kesra ve dammeli olmak üzere iki farklı şekilde okunabildiğini belirtmiş ve her iki okuyuşun da sahih olduğunu ifade etmiştir. Sîbeveyh ve Halîl’in aksine bazı dilcilere göre bu iki okuyuşun farklı anlamlar ifade ettiğini dile getiren Zeccâc, söz konusu anlamların da, kesra ile okunduğunda “alay etme” damme ile okunduğunda “yararlanma, boyunduruk altına alma” şeklinde olduğunu belirtmiştir.⁶⁷

3.2. Sarf İlimi

Arap dilinde kelimenin yapısını inceleyen bilim dalı olan sarf ilmi için ayrıca tasrif terimi de kullanılmaktadır. Bu iki kelime sözlükte “değiştirmek, çevirmek ve döndürmek” gibi anlamları ifade eder.⁶⁸ Sarf kelimesinin terim anlamı ise; “kelime yapısının i’rab dışındaki

⁶⁵ Yakub, *Mevsu’atu ‘Ulûmil-Luğati’l-‘Arabiyye*, 8/108.

⁶⁶ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 3/302.

⁶⁷ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 4/21.

⁶⁸ Cevherî, *es-Sihâh*, 4/1387; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs*, 827.

*durumlarının kurallarla bilinmesidir.*⁶⁹ Diğer bir tanımı ise; “kelimenin yapısı ve harflerinin sahîh veya mu‘tel olması, zâid veya aslî olması gibi konularla ilgilenen ilim dalıdır.”⁷⁰ Sarf ilminin konusu, değışmeyi kabul edebilen mu‘rab isimler ve mutasarrıf fiillerdir. Dolayısıyla mebnî olan isimler, câmid fiiller ve harfler sarf ilminin kapsamına girmemektedir.⁷¹

Sarf meseleleri nahiv ilminin kuruluşundan itibaren bu ilmin konuları arasında karışık bir şekilde incelenmiştir. Sîbeveyh ve Radıyyüddin el-Esterâbâdî (ö. 688/1289’dan sonra) gibi bazı dilciler sarf ilmini, nahiv ilminin bir parçası olarak görmüşlerdir.⁷² Süyûtî, sarf ilminin kurucusunun Muâz b. Müslim el-Herrâ (ö. 187/803) olduğu iddia etmiştir.⁷³ Ancak onun bu iddiası, Herrâ’nın sarf konusunda müstakîl bir eseri olmadığı ve sarf kitaplarında kendisine nispet edilen değerli bir görüşü bulunmadığı gerekçesiyle kabul görmemiştir.⁷⁴

Kur’an’ı dil ilimleriyle açıklamaya çalışan Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur’ân*’da kimi zaman âyetleri ele alırken kelimelerin değışimine işaretle bulunarak sarf ilmiyle ilgili bazı bilgilere yer vermiştir. Bazen bu konuyla alakalı geniş açıklamalarda bulunurken çoğu zaman ise sadece kısa ve öz bilgiler sunmuştur. Onun sarf ilmiyle ilgili açıklamalarını aşağıdaki başlıklarla sunmak mümkündür.

3.2.1. Fiiller

Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur’ân*’da yeri geldiğinde kelimenin üç türünden biri olan fiiller hakkında açıklamalarda bulunmuştur. Özellikle fiillerin ifade ettiği anlamlara değinirken konuyu detaylı bir şekilde incelemiştir.

⁶⁹ İbnu’l-Hâcib Ebû Amr Cemâlüddîn b. Hacib Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus el-Mısrî el-Mâlikî, *eş-Şâfiye fî ‘İlmi’t-Tasrîf ve’l-Vâfiye Nazmu’s-Şâfiye*, thk. Hasen Ahmed el’Osmân (Mekke: el-Mektebetu’l-Mekkiyye, 1415/1995), 1/6.

⁷⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Mâlik et-Tâ’î el-Ceyyânî Cemâleddîn İbn Mâlik, *İcâzu’t-Ta’rîf fî ‘İlmi’t-Tasrîf*, thk. Muhammed el-Mehdî ‘Abdu’l-Hayy ‘Ammâr Sâlim (Medine: ‘İmâdetu’l-Bahsi’l-‘İlmi, 1422/2002), 58.

⁷¹ Süyûtî, *Hem‘u’l-Hevâmi*, 3/449.

⁷² Hulusi Kılıç, “Sarf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/136-137.

⁷³ Süyûtî, *el-Muzhir*, 3/343.

⁷⁴ Dayf, *el-Medârisu’n-Nahviyye*, 154.

3.2.1.1. Lâzım ve Müteaddî Fiiller

Arap dilinde mef'ûlun bih'e gereksinim duymayıp sadece özneyle yetinen fiillere lâzım fiil, özneyle yetinmeyip bir veya daha fazla mef'ûlun bih'e gereksinim duyan fiillere ise müteaddi fiil denilir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Zeccâc لا يَتَعَدَّى ve يَتَعَدَّى gibi ifadelerle sadece birkaç yerde bu konuya değinmiştir. Konu hakkında şu örnekler gösterilebilir:

1- فَكَمَا رَأَيْنَهُ أَكْبَرْتَهُ “Kadınlar Yûsuf’u görünce, onu pek büyüttüler” (Yûsuf 12/31) âyetini tahlil eden Zeccâc, أَكْبَرْتَهُ fiilinin anlamlarını aktardıktan sonra ilgili anlamlardan birinin sözlükte bilinmediğini ve söz konusu fiilin anlamca lâzım olduğu için uygun olamayacağını şöyle belirtmiştir:

“Bazıları أَكْبَرْتَهُ fiilinin حَضَنَ anlamında olduğunu iddia etmiştir. Aynı şekilde Mücahit’ten de böyle bir rivayet aktarılmıştır. Ancak sözlükte böyle bir anlamın varlığı bilinmemektedir. Ayrıca أَكْبَرْتَهُ fiilinde bulunan “he” zamiri bu anlam için bir engeldir. Çünkü Arapların قَدِ حَضَنَهُ şeklindeki bir kullanımı bulunmamaktadır. Zira حَضَنَ fiili lâzım bir fiil olup kendisine mef'ûl alamaz.”⁷⁵

2- وَأَجْعَلْ لِي وَزِيرًا مِّنْ أَهْلِي هَارُونَ أَخِي- “Ailemden kardeşim Harun’u bana vezir yap” (Tâhâ 20/29-30) âyetini i‘rab eden Zeccâc, şu açıklamayı yapmıştır:

“هَارُونَ kelimesinin mansub olmasının iki yönü vardır. Birincisi; أَجْعَلْ fiili iki mef'ûle müteaddi olmuştur. Dolayısıyla âyetin tevili أَجْعَلْ هَارُونَ أَخِي وَزِيرًا

⁷⁵ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 3/86-87.

şeklinde olup وَزِيرًا kelimesi ikinci mef'ûl olur. İkincisi; هُرُونَ kelimesinin وَزِيرًا kelimesinden bedel olmasıdır. Ancak birinci görüş daha uygundur.”⁷⁶

Zeccâc'ın yapmış olduğu bu açıklamadan اجْعَلْ filinin müteaddi bir fiil olduğu anlaşılmaktadır.

3.2.1.2. Mezîd Fiillerin İfade Ettiği Anlamlar

Mücerred fiillere eklenen harflerin amaçlarında biri bu fiilde bulunmayan bazı yeni anlamlar ifade etmektir.⁷⁷ Zeccâc, bu eserinde mezîd fiillerin zaid harflerin eklenmesiyle ifade ettikleri anlamlara birçok yerde değinmiştir. Bu manada şu örnekler gösterilebilir:

1- *إِنْ تُبْدُوا الصَّدَقَاتِ فَبِعَمَّا هِيَ -* “Sadakaları açıktan verirseniz ne güzel!” (Bakara 2/271) âyetinin tahlili sadedinde أَبَدَى fiilindeki zâid hemzenin fiile müteaddilik anlamı kattığını ve mücerred fiilinden farklı bir anlam ifade ettiğini belirten Zeccâc, bu noktadaki görüşlerini şöyle açıklamıştır: “تُظْهِرُوا fiili *“ortaya çıkarırsanız”* anlamındadır. Bu fiilin mücerredi olan بَدَا fiili *“ortaya çıktı”* manasındadır. أَبَدَى fiili ise *“ortaya çıkardı”* anlamındadır.”⁷⁸

2- *فَأَتَّبَعُوهُمْ مُشْرِقِينَ* “Firavun ve adamları güneş üzerlerine doğarken onların ardına düştüler.” (Şu‘arâ 26/60) âyetini yorumlayan Zeccâc, *مُشْرِقِينَ* kelimesini “güneşin doğduğu vakitte” şeklinde tefsir etmiş ve bu kelimenin fiili olan أَشْرَقَ filinin “vakte girmek” anlamını taşıdığını ve mücerredi olan شَرِقَ fiilinden farklı bir anlam ifade ettiğini belirterek sözlerini şöyle sürdürmüştür: Araplar أَشْرَقْنَا fiilini “Güneşin doğduğu vakte girmek.” anlamında شَرَقَتِ الشَّمْسُ fiilini ise “Güneş doğdu.” manasında kullanmışlardır.”⁷⁹

⁷⁶ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 3/290.

⁷⁷ Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, *Durûsüt-t-Tasrîf* (Beyrût: el-Mektebetu’l-‘Asriyye, 1995), 36.

⁷⁸ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 1/300.

⁷⁹ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 4/71.

Arap dilindeki زيادة المعنى على زيادة المبنى تدل “Kelimedeki harf fazlalığı anlamdaki mana fazlalığını ifade eder”⁸⁰ kuralına göre mezîd fiillerin mücerred fiillerden farklı anlam taşıması gerekir. Fakat bu kuralın her zaman geçerli olmadığı bazen mezîd fiillerin mücerred fiillerle aynı anlamı ifade ettiği de vakidir. Âyet açıklamalarında bu gibi örneklere değinen Zeccâc, bu manada أَنْبَتَ fiili ile mücerred olan نبت fiilin aynı anlamı ifade ettiğini şu şiirle desteklemiştir:

رَأَيْتَ دَوِي الْحَاجَاتِ حَوْلَ بُيُوتِهِمْ قَطِيناً لَهُمْ حَتَّى إِذَا أَنْبَتَ الْبُقُلُ

“Bitkiler yeşerene kadar fakir insanların evlerinin etrafında dolaşp durduklarını görürsün.”⁸¹

3.2.1.3. Meçhul Fiil

Malum fiilden failin hazfedilmesinden sonra fiilin harekelerinde yapılan değişiklik sonrasında meydana gelen fiile meçhul fiil denir. Bu fiil için klasik eserlerde مَا لَمْ يُسَمَّ فَاعِلُهُ terimi kullanılır. Zeccâc, çalışmamıza konu olan ilgili eserinde âyetleri açıklarken çoğu zaman bu fiil türüne değinmiştir. Konuyla ilgili şu örnekler verilebilir:

1- وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ - “Onlara: Yeryüzünde fesat çıkarmayın, denildiği zaman,” (Bakara 2/11) âyetinde zikredilen قِيلَ fiiline değinen Zeccâc, bu fiilin aslı قَوْلُ olup “vâv” harfinin harekesi bir önceki harfe nakledilip “ye” harfine dönüştüğünü ifade etmiştir. Çünkü bu fiilin malum siğası olan قال fiilinin “ayn’el-fiil’i, harekesi nakledilerek sakin kılındığından bu fiilin geri kalan çekimlerinde bu işlemin yapılması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca bazı dilcilerin ise قِيلَ fiilinde dammeye işaret edilerek okunabileceğini iddia ettiklerini vurgulamıştır. Kur’an dışında bu fiilin قَوْلُ şeklinde okunmasının caiz

⁸⁰ Abdullah b. Ahmed en-Nahvî el-Mekkî el-Fâkihî, *Şerhu Kitabi'l-Hudûd fi'n-Nahv*, thk. el-Mutevellî Ramazan Ahmed ed-Demîrî (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1414), 38.

⁸¹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/10.

görüldüğünü belirten Zeccâc, bu gibi fiillerde en fasih olanının ise قِيلَ şeklinde olduğunu iddia etmiştir.⁸²

2- اَتَّبِعُوا الَّذِينَ اتَّبَعُوا مِنْ الَّذِينَ اتَّبَعُوا- “İşte o zaman (görecekler ki) kendilerine uyulup arkalarından gidilenler, uyanlardan hızla uzaklaşırlar” (Bakara 2/166) âyetini yorumlayan Zeccâc, meçhul fiil olan اَتَّبِعُوا filinin harflerinin hareketleri hakkında şu açıklamayı yapmıştır: اَتَّبِعُوا fiilinde bulunan “elif” harfi, “te” harfi dammeli olduğu için dammeli olarak gelmiştir. “Te” harfi ise bu fiilin meçhul fiil olmasının alameti olarak damme almıştır. Meçhul fiilde ilk harfinin dammeli olması gerekirken neden اَتَّبِعُوا fiilinde dammeli olan “te” harfi üçüncü harftir?” şeklindeki muhtemel bir soruya karşılık Zeccâc, şöyle cevap verildiğini belirtmiştir:

“Meçhul fiillerde harekeyi alabilen ilk harf dammeli gelir. İlk harf harekesiz ise onun için “vasıl elif-i” getirilir ve harekeli olan harf damme alır. اَتَّبِعُوا fiilinde harekeli olan harf ikinci “te” harfidir. Ayrıca اَتَّبِعُوا fiilindeki “elif harfi” fâu’l-fiil sakin olduğu için getirilmiştir.”⁸³

İşaret edilen fiilin اَتَّبِعُوا vezinde olduğu, “elif” harfi vasıl harfi olarak getirildiği ve fiilin fâ’u’l-fiili de sakin olduğu için kendisine hareke verilemeyeceğini belirten Zeccâc, sözlerini şöyle sürdürmüştür: “Bu sebeple ilk hareke alabilecek harf üçüncü harftir. Bu örnekte üçüncü harf, “te” harfi olduğu için meçhul fiilin alameti olarak damme almıştır. Bu sebeplerden ötürü burada bulunan üçüncü harf birinci harf olarak kabul edilir.”⁸⁴

3.2.1.4. Muzâra‘at Harfinin Harekesi

Muzâri filin başında zikredilen ن، ي، ت، ا harfleri, muzâra‘at harfleri diye isimlendirilmiştir. Bu harfler, başında geldiği fiilin durumuna göre farklı hareketler alır.

⁸² Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 1/84.

⁸³ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 1/208.

⁸⁴ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 1/208.

Bu harflerin harekesi bağlamında Bakara sûresinin üçüncü âyetinde zikredilen يُؤْمِنُونَ ve يُقِيمُونَ fiillerinin başında bulunan ي muzâra‘at harfinin dammeli olmasının nedenini irdeleyen Zeccâc, mazisi dört harfli olan وَأَقَامَ، وَأَحْسَنَ، وَأَكْرَمَ gibi fiillerin muzârisi ile mâzisi üç harfli olan muzâri fiillerin birbirinden ayırt edilebilmesi için, mezkur fiillerin muzârilerinin وَيُقِيمُ، وَيُحْسِنُ، وَيُكْرِمُ şeklinde dammeli geldiğini belirtmiştir. “Bu fark niçin kesrayla yapılmadı?” şeklindeki bir soruya ise Zeccâc، تَبَيَّنَ، تَعَلَّمَ örneklerinde olduğu gibi bazen sülâsi mücerred fiillerin muzârisinin başında kesranın geldiğini belirterek sözlerini şöyle sürdürmüştür: “Ye” harfi damme ile kullanılabilirken kesra ile kullanılmaz. Zira تَعَلَّمَ fiilini kesra ile okuyanlar يَتَعَلَّمُ fiilini kesra ile okumazlar. Bu sebepten ötürü fark için sadece dammenin getirilmesi gerekir.⁸⁵

3.2.2. Masdarlar

Arap dilinin önemli konularından biri olan masdarlar, Kur’ân-ı Kerîm’de birçok yerde kullanılmıştır. Âyetlerde zikredilen masdarları inceleyen ve onlar hakkında bilgi veren Zeccâc, çalışmamıza konu olan eserinin kimi yerlerinde masdarlar hakkında geniş bilgiler verirken bazen de sadece kendisine işaretle yetinmiştir. Zeccâc, bazen masdar tabirini mef’ûlu mutlak anlamında kullanmıştır.⁸⁶

3.2.2.1. Masdarların Kalıpları

Belli bir kalıpları olmadığı için sülâsî mücerred fiillerin masdarları, semâidirler. Sülâsî mücerred dışındaki fiillerin masdarları ise kiyâsidir.⁸⁷ Fakat bazı sülâsî mücerred fiillerin masdarlarının vezinleri için genel bir kural olduğu söylenmiştir. Zeccâc’ın masdarların kalıpları hakkında yapmış olduğu bazı açıklamalardan kendisinin de yukarıda aktarılan genel kuralı kabul ettiği söylenebilir.

⁸⁵ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/71-72.

⁸⁶ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 3/101.

⁸⁷ İbnu’l-Hâcib Ebû Amr Cemâluddîn b. Hacib Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus el-Mısrî el-Mâlikî, *el-Kâfiye fî ‘İlmi’n-Nahv*, thk. Sâlih ‘Abdulazîm eş-Şâ’ir (Kahire: Mektebetu’l-Âdâb, 2010), 40; Melikü’l-Müeyyed İmâduddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî Ebu’l-Fidâ’, *el-Kunnâş fî Fenneyi’n-Nahv ve’s-Sarf*, thk. Riyâd b. Hasan el-Huvâm (Beyrût: el-Mektebetu’l-‘Asriyye, 2000), 1/320-322.

Sülâsî mücerred fiillerin ifade ettiği anlamlarından hareketle masdarlarının, belli bir kalıpta gelebileceğini belirten Zeccâc, örneğin إِذَا مَسَّكُمْ الضُّرُّ فَآلَيْهِ تَجَوَّزُونَ “Sonra size bir zarar dokunduğu zaman da yalnız O’na yalvarırsınız.” (Nahl 16/53) âyetini açıklarken تَجَوَّزُونَ fiilinin masdarının جَوَّارٌ şeklinde geldiğini belirttikten sonra bu manada şu açıklamalarda bulunmuştur:

“Ses anlamını ifade eden fiillerin masdarları فُعَالٌ ve فَعِيلٌ kalıplarında gelir. فُعَالٌ kalıbının örnekleri الجَوَّارُ، الصُّرَاخُ، البُكَاءُ gibi kelimelerdir. فَعِيلٌ kalıbının örnekleri ise العَوِيلُ ve الزَّئِيرُ gibi kelimelerdir. Ancak Arap dilinde bu fiillerin masdarlarının فُعَالٌ kalıbında kullanılması daha fazladır.”⁸⁸

Sülâsî mücerred fiillerin masdarları için belli bir kural olmadığına ilişkin Zeccâc, إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ شَيْءٍ قَدِيرٌ “Şüphesiz Allah, gücü her şeye hakkıyla yetendir.” (Bakara 2/109) âyetine değinirken قَدَرَ fiili için –en zayıfı مَقْدَرَةٌ olmak üzere- Arap dilinde قَدَرًا، قَدْرًا، مَقْدَرَةٌ، مَقْدَرَةً gibi birden fazla masdarın kullanıldığına dikkat çekmiştir.⁸⁹

Sülâsî mücerred dışındaki fiillerin masdarlarının kıyasî olduklarına işarette bulunan Zeccâc, ancak bazı fiillerde farklı kalıplarda kıyasî olmayan masdarlarının da olabileceğini belirtmiştir. Nitekim o، وَجَعَلْنَا لِمَهْلِكِهِمْ مَوْعِدًا، “Onları helâk etmek için de belli bir zaman tayin etmiştik.” (Kehf 18/59) âyetini tahlil ederken لِمَهْلِكِهِمْ kelimesinin farklı üç şekilde okunduğunu belirtmiş ve ek olarak şu ilave beyanatta bulunmuştur:

“Bunlardan biri لِمَهْلِكِهِمْ şeklindedir. Bu okuyuş iki şekilde te’vil edilir. Bu kelime masdar veya ism-i zamandır. Masdar olunca لِأَهْلَائِهِمْ anlamındadır.

⁸⁸ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 3/167.

⁸⁹ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/170.

İsm-i zaman olursa هَلَاكِهِمْ لَوْ قَتِ انlamını ifade eder. Mazisi أفعال kalıbında olan bütün fiillerin masdarları مُمْعَل veya إفعال vezninde gelir. Bu fiillerin ism-i zamanı مُمْعَل şeklinde gelir. İsm-i mekân vezinleri de aynı şekildedir.”⁹⁰

Öte yandan وَزُلْزِلُوا زُلْزَالًا شَدِيدًا “*Ve çok şiddetli sarsıntıya uğratılmışlardı.*” (Ahzâb 33/11) âyetini yorumlayan Zeccâc, muzâ‘af ruba‘î mücerred fiillerin masdarlarının diğer rüba‘î mücerred fiillerin masdarlarından farklı bir şekilde geldiğini şu ifadelerle dile getirmiştir: “زُلْزِلُوا kelimesi زُلْزَالًا şeklinde “ze” harfinin fethasıyla da okunabilir. Muzâ‘af fiillerin masdarları مُمْعَل وَفَعْلَال veznlerinde olmak üzere iki ayrı şekilde gelmektedir. زُلْزِلْتُمْ زُلْزَالًا örneklerinde olduğu gibi. Bu masdarların kesralı okunmaları daha yaygın ve daha güzeldir.” Zeccâc, yukarıdaki iddiasını da دَخَرَجْتُهُ دِخْرَاجًا örneğinde olduğu örneğinde olduğu gibi muzâ‘af olmayan fiillerin masdarlarının ilk harfleri kesralı olup kesra dışındaki bir harekeyle okunamaz, şeklindeki bir argümanla desteklemiştir.⁹¹

3.2.2.2. Masdarların Müfred Kalıbında Gelmeleri

Masdarlar anlam bakımından cins isimler gibi azlık ve çokluğu ifade ettikleri için tesniye, çoğul ve müennes yapılmayıp müfred kalıbında kullanılırlar. Fakat sayı veya farklı çeşitleri ifade etmek için müfred sıgasında gelmeleri zorunlu olmayıp tesniye ve çoğul yapılabilirler.⁹²

Bu eserde bu görüş doğrultusunda bazı açıklamalarda bulunan Zeccâc, ancak o masdarların müfred kalıbında gelmelerinin zorunlu olmadığını dolayısıyla cümlede kullanıldığı konumuna göre farklı şekillerde de kullanılmasının caiz olduğunu belirtmiştir. Nitekim فَلا تَفْضَحُونِ ضَيْفِي إِنَّ هَؤُلَاءِ ضَيْفِي “*Şüphesiz bunlar benim misafirlerimdir. Sakın beni rezil etmeyin.*” (Hicr 15/68) âyetinde zikredilen ضَيْفِي kelimesini ele alan

⁹⁰ Zeccâc, *Me ‘âni’l-Kur ‘ân*, 3/243.

⁹¹ Zeccâc, *Me ‘âni’l-Kur ‘ân*, 4/166.

⁹² Muhammed b. Ali b. Muhammed Ebu Sehl el-Herevî, *İsfârul-Fasîh*, thk. Ahmed b. Said b. Muhammed Keşâş (Medine: ‘İmâdetu’l-Bahsi’l-İlmi, 1420), 1/207.

Zeccâc, bu manada şu görüşleri dile getirmektedir: “ضَيْفٌ kelimesi çoğul bir isme uymasına rağmen müfred olarak ضيف، وهؤلاء ضيف، وهذان ضيف، وهذا ضيف şeklinde kullanılabilir. Bunun yanında ضياف ve ضيفان şeklinde çoğul kalıbında da getirebilir.” Masdar olması sebebiyle ضيف kelimesinin müfred olarak gelebildiğini belirten Zeccâc، ضربت القوم ضرباً örneğinde olduğu gibi masdarın müfred kalıbında gelmesinin sebebi dövme eyleminin aynı cinsi ifade etmesinden ötürü olduğunu, ancak dövme eyleminden farklı şekiller kastedilirse o zaman masdar; tesniye veya çoğul olarak gelebileceğini ve ضربتهم ضربين، ضربتهم ضرباً şeklinde kullanılabileceğini belirtmiştir.⁹³

Öte yandan Zeccâc، وهل أتيتك نبؤا الخضم إذ تسوؤوا المخزب، *“Sana davacıların haberi geldi mi? Hani onlar duvarı aşarak mabede girmişlerdi.”* (Sâd 38/21) âyetini yorumlarken masdarın müfred kalıbında gelmesini şu ifadelerle açıklamıştır: “تسوؤوا fiilinin çoğul kalıbında gelmesine rağmen الخضم kelimesinin müfred gelmesinin nedeni bu kelime masdar olduğu için müfred-tesniye-çoğul, müennes ve müzekker kelimeler için kullanılabilir.” Nitekim Zeccâc، هذا خصم، هذا خصم، وهذا خصم، وهم خصم şeklinde kullandıklarını belirtmiştir. Ayrıca bu kelimenin هو رضى وهما رضى şeklinde çoğul kalıbında kullanılabileceği, nitekim masdarlar çoğul veya müsenna bir isme uyduklarında bile müfred kalıbında gelebildiği gibi müennes isme uyduklarında da müzekker olarak gelişinin caiz görüldüğünü ifade etmiştir. Örnek olarak ise هو رضى وهما رضى ve هذه رضى şeklindeki kullanımı zikretmiştir.⁹⁴

3.2.2.3. Masdar-ı Mîmî

Başına getirilen zaide “mîm” harfi ile başladığı için masdar-ı mîmî terimiyle isimlendirilmiştir. Anlam bakımından normal masdarla aynı manayı ifade eder. Sülâsî

⁹³ Zeccâc، *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 3/149.

⁹⁴ Zeccâc، *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 4/244.

mücerred fiillerin genelinde مَفْعَل vezninde ayne'l-fiilin fethasıyla gelir. Muzâri fiilinde fau'l-fiili hazfedilen misâl fiillerin, mimli masdarı ise مَفْعِل vezninde aynu'l-fiilin kesrasıyla gelir. Bu iki vezin dışında gelen mimli masdarlar, şâz “kuraldışı” olarak kabul edilmiştir. Sülâsî mücerred fiillerin dışındaki fiillerde ise masdar-ı mîmî, ism-i mef'ûl kalıbında gelir.⁹⁵

Âyetlerde zikredilen mimli masdarlara işaret eden ve bu masdarların hangi fiillerde ne şekilde geleceğini açıklayan Zeccâc, bu tür masdarlar için genellikle sadece masdar ifadesini kullanırken masdar-ı mîmî terimini ise kullanmamıştır. Nitekim يُقُولُ الْإِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ يَكْفُرُ الْإِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ âyetinde zikredilen الْمَفْرُءُ kelimesinin, “fe” harfinin kesrasıyla الْمَفْرُءُ şeklinde de okunduğunu belirten Zeccâc, fethalı okuyuşta bu kelimenin الْفِرَازُ manasında masdar olduğu, kesra ile okunduğunda ise مَكَانَ الْفِرَارِ anlamında olup ism-i mekân olduğunu belirtmiştir. جلس benzeri fiillerde masdarın مَفْعَل vezninde geldiğine işaret eden Zeccâc, جُلُوسِ örneğinde olduğu gibi جَلَسَ kelimesinin “lam” harfinin fethasıyla جُلُوسِ anlamına geldiğini ifade ettikten sonra جَلَسْتُ جَلِيسًا örneğinde ise جَلِيسِ kelimesi ism-i mekân kalıbında görüldüğünü belirterek bu manadaki sözlerini noktalamıştır.⁹⁶

Sülâsî mücerred dışındaki fiillerin mimli masdarlarının ise ism-i mef'ûl kalıbında gelerek kıyasî olduklarını belirten Zeccâc, وَجَعَلْنَا لِمَهْلِكِهِمْ مَوْعِدًا، “Onları helâk etmek için de belli bir zaman tayin etmiştik.” (Kehf 18/59) âyetini ele alırken لِمَهْلِكِهِمْ kelimesinin لِمَهْلِكِهِمْ şeklinde okunduğunu belirtmiştir. Bu okuyuşa göre bu kelimenin masdar veya ism-i zaman olabileceğini ifade eden Zeccâc, mazisi أَفْعَل kalıbında olan bütün fiillerin masdarlarının

⁹⁵ Ahmed b. Muhammed el-Hamelâvî, *Şeza'l-'Arfî Fenni's-Sarf*, thk. Nasrullah Abdurrahman Nasrullah (Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, ts.), 61.

⁹⁶ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 5/197.

فُعِلَ veya اُفْعَالِ vezninde geldiğini ve bu kalıbın ayrıca ism-i zaman ve ism-i mekân içinde kullanıldığını belirtmiştir.⁹⁷

3.2.2.4. İsm-i Masdar

Dilciler, ism-i masdarı, masdarla aynı anlamı ifade eden fakat kendi fiilindeki bütün harfleri lafzen veya takdiren taşımayan ve eksik harfin yerine başka bir harfin getirilmediği isim şeklinde tanımlamışlardır. وُضُوءٌ ve غَسَّلٌ örneklerinde olduğu gibi masdar anlamında olmalarına rağmen kendi filleri olan تَوَضَّأٌ ve اغْتَسَلَ fiillerinin tüm harflerini taşımamaktadır. Tanımda geçen takdiren kaydından anlaşılacağı üzere قَاتَلَ fiilinin masdarı olan قِتَالٌ kelimesinde fiilinde bulunan “elif” harfi görünürde olmasa bile takdiren var olduğu için ism-i masdar olmayıp masdardır. Zira bazen gizli olan harf ortaya çıkarılarak قِتَالٌ şeklinde kullanılmaktadır. Yerine başka bir harfin getirilmediği kaydı ile عَدَةٌ kelimesi ism-i masdar tanımından çıkarılmıştır. Çünkü bu kelime وَعَدٌ fiilinin masdarı olup fiilinde bulunan “vâv” harfinin yerine “te” harfi getirilerek kelimenin sonuna eklenmiştir.⁹⁸

Zeccâc âyet tahlillerinde ism-i masdar olan kelimelere işarette bulunmuş, bu kelimeler için genellikle اسم في موضع المصدر ifadesini kullanmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece bir yerde اسم للمصدر ifadesini zikretmiştir. Nitekim o, وَأَذُ هُمْ نَجْوَى “Kendi aralarında fısıldaşırken” (İsra 17/47) âyetinde zikredilen نَجْوَى kelimesinin masdar anlamında olduğunu ve bu kelimenin ism-i masdar olduğunu açıkça belirtmiştir.⁹⁹ نَجْوَى kelimesi hakkında farklı görüşler ileri sürülmüş, birçok dilci bu kelimenin masdar olduğunu

⁹⁷ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/243.

⁹⁸ İbn Mâlik, Ebû Abdullah Cemâleddîn Muhammed b. Abdullah b. Mâlik et-Tâ'î el-Ceyyânî, *Şerhu Teshîli'l-Fevâ'id*, thk. Abdurrahmân es-Seyyid - Muhammed Bedevî el-Mahtûn (b.y.: Hecc li't-Tıbbâ'ati ve'n-Neşri ve't-Tevzî', 1410/1990), 3/122; Ebu'l-Hasen en-Nûreddîn Ali b. Muhammed b. İsâ b. Yûsuf el-Uşmûnî, *Şerhul-Uşmûnî 'alâ Elfıyyeti'bni Mâlik* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998), 2/204.

⁹⁹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/199.

belirtmiştir.¹⁰⁰ Bazı dilciler ise Zeccâc gibi bu kelimenin ism-i masdar olduğunu iddia etmiştir.¹⁰¹ Mahmûd Sâfi (ö.1985) *el-Cedvel fi İ'râbi'l-Kur'ân* adlı eserinde her iki görüşü uzlaştıran şöyle bir açıklamada bulunmuştur: نَجَّى kelimesi نَجَى fiilinin ism-i masdarı olup فَعَلَى veznindedir, veyahut نَجَا fiilinin semâ'î masdarıdır.¹⁰²

Aynı şekilde Zeccâc, لَيْسَ لَوْفَعَتِهَا كَاذِبَةٌ “*Ki onun oluşunu yalanlayacak hiçbir kimse yoktur.*” (Vakıa 56/2) âyetini tahlil ederken كَاذِبَةٌ kelimesinin, عاقبة ve عافية kelimeleri gibi olduğunu ve kelimeler için مَوْضِعِ الْمَصَادِرِ “*masdar yerine kullanılan isimler*” ifadesini kullanmıştır.¹⁰³ Yukarıda aktarılan ve birçok dilci tarafından kabul edilen tanıma göre bu kelimeler ism-i masdar değildirler. Çünkü bu kelimelerde fiillerinde bulunan bütün harfler bulunmaktadır. Zeccâc’ın bu kelimeleri ism-i masdar olarak kabul etmesine karşın birçok dilci bu kelimelerin masdar olduklarını açıkça belirtmiştir.¹⁰⁴ Bazı dilciler ise Zeccâc’a uyararak bu kelimelerin ism-i masdar olduğunu iddia etmiştir.¹⁰⁵

3.2.3. İdğam

İdğam kelimesi اَدْعَمَ fiilinin masdarı olup sözlükte “*bir şeyi başka bir şeye katmak, gizlemek, çığnemededen yutmak ve burundan konuşmak*” gibi anlamları ifade eder.¹⁰⁶ Terim

¹⁰⁰ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân fi Te'vîli'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed eş-Şâkir (Beyrût: Muessetu'r-Risale, 1420/2000), 16/204; el-Huseyn b. Mes'ûd b. Muhammed b. el-Ferrâ Ebû Muhammed el-Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzil fi Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. 'Abdurrezzâk el-Mehdî (b.y.: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1420), 2/507; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 4/62.

¹⁰¹ Nisâbûrî, *İcâzu'l-Beyân*, 2/501.

¹⁰² Mahmûd b. Abdurrahim Sâfi, *el-Cedvel fi İ'râbi'l-Kur'âni'l-Kerîm ve Sarfih ve Beyânih me'a Fevâid Nahviyye Hâmm* (Dımaşk; Beyrut: Dâru'r-Reşîd; Muessetu'l-İmân, 1418), 5/169.

¹⁰³ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 5/85.

¹⁰⁴ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 121; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 23/87; Ebû Abdullah el-Huseyn b. Ahmed b. Hâleveyh İbn Hâleveyh, *Leyse fi Kelâmi'l-'Arab*, thk. Ahmed 'Abdulğafûr 'Atţâr (Mekke: y.y., 1399/1979), 345; İbnu'l-Hâcib Ebû Amr Cemâlüddîn b. Hacib Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus el-Mısrî el-Mâlikî, *eş-Şâfiye fi İlmei's-Tasrif ve'l-Hat*, thk. Sâlih 'Abdulazîm eş-Şâ'ir (Kahire: Matbatü'l-adab, 2010), 67.

¹⁰⁵ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 4/62.

¹⁰⁶ Ebû Alî İsmâil b. el-Kâsım b. Ayzûn el-Kâlî el-Bağdâdî el-Kâlî, *el-Bâri' fi'l-Luğa*, thk. Hişâm et-Ta'ân (Bağdad: Mektebetu'n-Nahda, 1975), 352; İbn Manzûr, *Lisân'l-'Arab*, 12/203; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs*, 1/1107.

anlamı ise “aynı cinsten ve art arda gelen iki harften birinci harfi ikinci harfe katmak suretiyle ikinci harfi şeddeli okumak”tır.¹⁰⁷

Arka arkaya gelen iki harften birincisi harekesiz olursa aynı kelime veya farklı kelimelerde bulunma şartı olmayıp belli bazı şartlar ile bu iki harfin idğam edilmesi zorunludur. Fakat aynı cinsten art arda gelen her iki harf harekeli olursa o zaman idğamın zorunlu olması için her iki harfin aynı kelimedeki bulunma şartı vardır. Dolayısıyla art arda gelen iki harekeli harf ayrı kelimelerde bulunursa idğam caizdir.¹⁰⁸

Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*’da bu konuyu ele alırken idğamın terim anlamına işarette bulunduğu gibi idğam-ı misleyn, idğam-ı mütekâribeyn ve idğam-ı mütecâniseyn gibi farklı idğam çeşitlerine de değinmiştir. Nitekim *يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ وُجُوهٌ* “O gün bazı yüzler ağarır, bazı yüzler kararır.” (Âl-i İmrân 3/106) âyetinde zikredilen *تَسْوَدُّ* ve *تَبْيَضُّ* fiillerinin aslında *تَسْوَدُّ* ve *تَبْيَضُّ* şeklinde olduğunu belirten Zeccâc, *أن الحرفين إذا اجتمعا وتحركا أدغم الأول*, *في الثاني* “İki harf bir arada bulunur ve her ikisi de harekeli olursa birinci harf ikinci harfe katılır” şeklindeki ifadesiyle de idğamın terim anlamına işaret etmiştir.¹⁰⁹

Öte yandan *الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا* “O, yeri sizin için döşek yapan...” (Bakara 2/22) âyetini tahlil sadedinde *جَعَلَ لَكُمُ* kelimelerinin idğam ve izhar olmak üzere iki şekilde okunduğunu belirten Zeccâc, bu iki farklı okuyuşu şu şekilde açıklamıştır:

“İdğam ederek okumanın gerekçesi aynı cinsten iki harfin bir arada bulunması ve harekelerin fazla olmasıdır. İzhar şeklinde okumanın nedeni ise bu iki harfin farklı kelimelerde olmasıdır. Bu şekilde okumak daha güzel olup kurrânın çoğunluğu bu şekilde okumuştur.”¹¹⁰

¹⁰⁷ Ebu’l-Bekâ Muhibuddîn Abdullah b. el-Hüseyin b. Abdilah el-Bağdâdî el-Ukberî, *el-Lubâb fî ‘İleli’l-Binâi ve ‘l-I‘râb*, thk. Abdülilâh en-Nebhân (Dımaşk: Dâru’l-Fikir, 1416/1915), 2/469; Uşmûnî, *Şerhul-Uşmûnî ‘alâ Elfiyyeti’bni Mâlik*, 4/155; Hamelâvî, *Şeza’l-‘Arf*, 140.

¹⁰⁸ Ebû’s-Sa‘âdât el-Mubârek b. Muhammed el-Cezerî İbnu’l-Esir, *el-Bedi‘ fî ‘İlmi’l-‘Arabîyye*, thk. Fethî Ahmed ‘Aliyyuddîn (Mekke: Cami‘atu Ummi’l-Kurâ, 1420), 2/620; Uşmûnî, *Şerhul-Uşmûnî ‘alâ Elfiyyeti’bni Mâlik*, 4/155; Ezherî, *Şerhu’t-Tasrîh*, 2/757; Hamelâvî, *Şeza’l-‘Arf*, 140.

¹⁰⁹ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 1/381.

¹¹⁰ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 1/94.

Zeccâc, üçüncü bir örnek olarak zikredilen *يَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ* “İşte bu takdirde O, sizin günahlarınızı bağışlar.” (Saff 61/12) âyetini yorumlarken *يَغْفِرْ لَكُمْ* kelimelerinde bulunan “ra” harfinin “lam” harfine idğam edilerek okunduğunu fakat bu okuyuşun Sîbeveyh ve Halîl’e göre caiz olmadığını ifade etmiştir. Kıraat ilminin öncülerinden olan Ebû Amr b. ‘Alâ’dan söz konusu kelimenin idğam ile okunduğuna dair bir rivayet bulunduğunu belirten Zeccâc, Ebû Amr’ın bu kıraati Araplardan işitmeden okuyamayacağını ifade etmiştir. Sîbeveyh, Halîl ve Ebû Amr dışındaki bütün Basralı dilcilere göre “lâm” harfi, “ra” harfine idğam edilebilirken “ra” harfinin “lâm” harfine idğam edilemediğini söyleyen Zeccâc, bu duruma delil olarak da “ra” harfinin tekrar sıfatından dolayı güçlü bir harf olarak görüldüğü; şayet “ra” harfi, “lâm” harfine idğam edilirse kendisinde bulunan tekrar sıfatının kaybolacağı gibi bir argümanın gösterildiğini belirtmiştir.¹¹¹

Zeccâc, “Aynı cinsten olmayan iki harfin idğam edilmek istendiğinde idğam edilecek harfin kendisinde idğam yapılacak harfe dönüştürülmesi gerekir.” kuralını *لست تدغم حرفاً* “bir harfi idğam edilecek harfe dönüştürmeden idğam edemezsin” sözleriyle ifade etmiştir.¹¹²

Genellikle birinci harf ikinci harfe dönüştürülür. Nadiren de olsa ikinci harf birinci harfe dönüştürülerek idğâm yapılabilir. Zeccâc, bu konuyu şu ifadelerle detaylandırmıştır: “الظلم المaddesinden türetilen *افتعل* fiili için (ت) harfi (ط) harfine dönüştürülerek *اظلم* söylenir. Bu fiil *اطلم* (ط) harfinin şeddesiyle ve *اظلم* (ظ) harfinin şeddesiyle olmak üzere iki farklı şekilde kullanılması caizdir.” Bu üç farklı kullanıma Züheyr’in

هُوَ الْجَوَادُ الَّذِي يُعْطِيكَ نَائِلَهُ عَفْوَاً، وَيُظَلِّمُ أَخِيَاناً، فَيَظْطَلِمُ

“O, sana kolaylıkla malını veren cömert biridir. Bazen haksızlığa uğramasına rağmen sabreder.” şiirini delil olarak gösteren Zeccâc, şiirin *فيظلم* ve *فيظلم* şeklinde de rivayet edildiğini belirtmiştir.¹¹³ Burada farklı rivayetler hakkında herhangi bir değerlendirmede

¹¹¹ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 5/132.

¹¹² Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/204.

¹¹³ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/280.

bulunmayan Zeccâc, ancak başka bir yerde مُذَكِّر kelimesinin bazı Araplar tarafından مُذَكِّر şeklinde “zel” harfiyle kullanıldığını ve مُذَكِّر şeklindeki kullanımda ikinci harfin birinci harfe idğâm edildiğini, ancak asıl olanın birinci harfin ikinci harfe idğâm edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.¹¹⁴

3.2.4. İbdâl

İbdâl kelimesi أبدل fiilinin masdarı olup sözlükte “bir şeyin yerine başkasını getirmek, değiştirmek, bir şeyi başka bir şeye çevirmek” gibi anlamları ifade eder.¹¹⁵ Terim anlamı ise “bir harfi başka bir harfin bulunduğu yere koymak” tır.¹¹⁶ Değiştirilen harf mübdelün minh, onun yerine getirilen harf ise mübdel veya bedel diye isimlendirilir.¹¹⁷

İbdâl, lugavî ve sarfî olmak üzere iki kısma ayrılır. Lugavî ibdâl, genel bir kurala bağlı olmayan mahreç veya sıfat yakınlığı bulunan harflerin birbirine dönüşmesidir. Bazı dilciler lugavî ibdâlin bütün harflerde meydana gelebileceğini belirtilmiş, bazı dilciler ise sadece “elif” harfini istisna etmişlerdir. Bu ibdâl türüne, el-ibdâlu'l-mesmu‘ (semai ibdâl) ve “ibdâlun ğayru muttarıd” (kuralı olmayan ibdâl) şeklinde de farklı isimler verilmiştir.¹¹⁸ Sarfî ibdâl ise telaffuzda akıcılık ve kolaylığı sağlamak amacıyla belli bir kurala dayanarak bir harfin diğer bir harfe dönüştürülmesidir. Bu ibdâl türü, el-ibdâlu'l-lazım (gerekli ibdâl), el-ibdâlu'ş-şâi‘ (yaygın ibdâl) ve “el-ibdâlu'l-muttarıd” (kurallı ibdâl) gibi isimlerle zikredilmiştir. Sarfî ibdâlin gerçekleştiği harflerin sayısı hakkında dilcilerin farklı görüşleri vardır. Süyûtî bu harflerin طويت دائماً kelimesinde bulunan 8 harf, İbn Mâlik (ö. 672/1274) ise موطيا هدأت kelimesinde bulunan 9 harf, Sabbân, أجد طال يَوْمَ أَنْجَدُّهُ kelimesinde طويت منها kelimesinden oluşan 11 harf, Ebû Alî el-Kâlî, طال يَوْمَ أَنْجَدُّهُ kelimesinde

¹¹⁴ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 5/71.

¹¹⁵ Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkadir er-Râzî, *Muhtâru's-Sihâh*, thk. Yusuf Şeyh Muhammed (Beyrût: el-Mektebetu'l-‘Asriyye, 1420), 30; İbn Manzûr, *Lisân'l-Arab*, “bdl”, 11/48; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs*, 1/965.

¹¹⁶ Ukberî, *el-Lubâb*, 2/284; Hamelâvî, *Şeza'l-Arf*, 12; Tahânevî, *Keşşâfu Istilâhât*, 1/314.

¹¹⁷ Ebu'l-Fidâ', *el-Kunnâş*, 2/217.

¹¹⁸ Râcî el-Esmer, *e'l-Mu'cemu'l-Mufasssal fi 'İlmi's-Sarf* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, 1418), 19; Abbas Hasan, *en-Nahvu'l-Vâfi me'a Rabtihi bi'l-Esalibi'r-Refi'a ve'l-Hayati'l-Lugaviyye'l-Muteceddide* (Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 1974), 4/758.

bulunan 12 harf, bazı dilciler يوم زل جد طاه أنصت kelimelerinde bulunan 14 harf, Zamehşerî (ö. 538/1144) ise يوم صال زط استنجده kelimelerinde bulunan 15 harf olduğunu belirtmiştir.¹¹⁹

Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*'da âyet tahlilleri sırasında ibdâlin her iki türünü de ele almıştır. Bu duruma şu örnekler gösterilebilir:

إِنَّا إِنَّا “Onlar, Allah'ı bırakıp ancak dişilere tapıyorlar.” (Nisâ 4/117) âyetinde zikredilen إِنَّا kelimesinin اُنَّا ve اُنَّا şeklinde iki farklı kıraatinin bulunduğunu belirten Zeccâc, اُنَّا kelimesinde lugavî ibdâlin olduğunu şu şekilde açıklamıştır:

“اُنَّا şeklindeki kıraate göre bu kelime وُنْ kelimesinin çoğulu olup aslı وُنْ dur.

“Vâv” harfi dammeli olduğundan “hemze” harfine ibdâl edilmiştir. Aynı şekilde وَإِذَا الرُّسُلُ أُقْنِتْ “ve peygamberlerin (ümmetleri hakkında şahitlik) vakti tayin edildiği zaman” (Mürselât 77/11) âyetinde bulunan اُقْنِت kelimesi de aslında وُقْنِت olup “vâv” harfi “hemze”ye dönüştürülmüştür.”¹²⁰

İkinci bir örnek olarak zikredilen, قَالَ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاهُ عَلَيْكُمْ “Peygamberleri şöyle dedi: “Şüphesiz Allah, onu sizin üzerinize (hükümdar) seçti.” (Bakara 2/247) âyetinde zikredilen اصْطَفَاهُ fiilinin الصَّفْوَةُ maddesinden türetilen افْتَعَلَ kalıbında bir fiil olduğunu belirten Zeccâc, bu kelimedeki sarfî ibdâlin olduğunu şöyle açıklamaktadır:

“Bu fiil aslında اصْتَفَاهُ şeklinde olup “ت” harfi “ط” harfine dönüştürülmüştür.

Çünkü “ت” harfi ile “ط” harfinin mahreçleri aynı olup “ط” ve “ص” harfi itbâk (yapışma) harfleri olduğundan “ص” harfinden sonra gelen harfin okunmasının

kolay olması için “ت” harfi “ط” harfine dönüştürülmüştür.”¹²¹

¹¹⁹ Esmer, *el-Mu'cemu'l-Mufasssal*, 19.

¹²⁰ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/88.

¹²¹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/280.

Üçüncü bir örnek olarak gösterilen لِلَّذِينَ تَزْدَرِي أَعْيُنُكُمْ “Sizin gözlerinizin hor gördüğü kimseler için,” (Hûd 11/31) âyetinde zikredilen تَزْدَرِي fiilinde sarfi ibdâlin meydana geliş şekline değinen Zeccâc, bu fiilin aslında “ت” harfi ile تَزْرِي şeklinde olduğunu, ancak “ز” harfinden sonra gelen “ت” harfinin, “د” harfine dönüştürüldüğünü, çünkü “ت” harfi, hems (gizli ve hafif ses) harflerinden olduğunu belirtmiştir. Hems harflerinde gizlilik sıfatı olduğundan “ز” harfinden sonra gelen “ت” harfi, gizli kaldığını söyleyen Zeccâc, bunun için “ت” harfinin, cehr (açık ve kuvvetli ses) harflerinden olan “د” harfine dönüştürüldüğünü dile getirmiştir.¹²²

3.2.5. İ'lâl

İ'lâl kelimesi أَعْلَى filinin masdarı olup sözlükte “*hastalandırmak, harfi değiştirmek*” gibi anlamları ifade eder.¹²³ Terim anlamı ise “*İlet harfi diye isimlendirilen “vâv, ya ve elif” harflerinin dilde kolaylığı sağlamak amacıyla hazfedilmesi, birbirleriyle değiştirilmesi ve hareketlerinin kendilerinden önceki harfe nakledilmesi suretiyle meydana gelen değişiklik*”tir.¹²⁴

Yukarıda verilen tanımdan anlaşılacağı üzere i'lâl, kalb, nakil ve hazif olmak üzere üç kısma ayrılır.

Âyet tahlillerini aşamasında i'lâle uğrayan kelimeleri ele alan ve bazen bu kelimelerin i'lâlden önceki asıllarını belirten Zeccâc, bu olgu için أَعْلَتْ “*i'lâl edildi*” حُذِفَتْ “*hazfedildi*”, نُقِلَتْ “*nakledildi*” ve قُلِبَتْ “*kalbedildi*” gibi ifadeler kullanmıştır. Örneğin نَسْتَعِينُ “*Yardım dileriz*” filinin الْعَوْنُ maddesinden türetildiği için aslında نَسْتَعُونَ olduğunu belirten Zeccâc, bu fiilde gerçekleşen i'lâli şöyle açıklamıştır: “‘Vâv’ harfine kesra hareketi ağır olduğundan bu kesra bir önceki harfe nakledilmiş ve daha sonra ‘vâv’

¹²² Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/40.

¹²³ İbn Manzûr, *Lisân'l-Arab*, 11/471; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, 30/47.

¹²⁴ Ebu'l-Fidâ', *el-Kunnâs*, 2/252; Tahânevî, *Keşşâfu Istulâhât*, 1/234; Hamelâvî, *Şeza'l-Arf*, 121-122.

harfi “ye” harfine dönüştürülmüştür.”¹²⁵ Aynı şekilde الْمَيْتَةُ “leş” kelimesinin aslında الْمَيْتَةُ olduğuna işaret eden Zeccâc, iki “ye” harfinin kesra harekesiyle birlikte kullanılmasının dile ağır geldiği için ikinci “ye” harfinin kolaylık olsun diye hafzedildiğini söylemiştir.¹²⁶

يَا أَبَتِ لَا تَعْبُدِ الشَّيْطَانَ “Babacığım! Şeytana kulluk etme!” (Meryem 19/44) âyetinde zikredilen أَبَتِ kelimesinin bazı kıraatlerde أَبَتْ şeklinde fethalı okunduğunu vurgulayan Zeccâc, bu okuyuşa göre “elif” harfinin “ye” harfine dönüştürülüp hafzedilmesini ise şöyle açıklamıştır: “أَبَتْ şeklindeki okuyuşa göre kelimenin aslı أَبَتَا olup “ye” harfinden dönüştürülen “elif” harfi hafzedilmiştir. Çünkü muzâfun ileyh olan “ye” harfi kelimedden hafzedildiği için onun yerine geçen “elif” harfinin de hafzedilmesi gerekir.”¹²⁷

Bazen i‘lâle uğrayan kelimeleri ele alırken yapılan i‘lâlin kuralını da zikreden Zeccâc, bu noktada ele aldığı الْقَيُْومُ “kayyum” kelimesinin aslını açıklarken yapılan i‘lâlin kuralını şu ifadelerle dile getirmiştir: “Bu kelimenin aslı قَيُْومٌ dur. “Vâv” harfinden önce sakın “ye” harfi bulunursa “vâv” harfi, “ye” harfine dönüştürülür ve önceki “ye” harfi kendisine idğam edilir.”¹²⁸ Nitekim aynı kuraldan dolayı aslında دَيَّارٌ olan kelime دَيَّارٌ şekline dönüşmüştür.¹²⁹

Bazı dilciler illet harfi olmamasına rağmen “hemze” harfinde meydana gelen kalb ve hazif gibi değişiklikleri de i‘lâl konusunun kapsamında ele almışlar. Bazı dilciler ise “hemze”nin illet harfi olduğunu iddia etmişler.¹³⁰ Zeccâc’ın da “hemze” harfinde meydana gelen değişiklik için i‘lâl kavramını kullanarak bu görüşü benimsediğini görülmektedir. Nitekim نَعْفِرْ لَكُمْ خَطَايَاكُمْ “Sizin hatalarımızı bağışlayalım” (Bakara 2/58)

¹²⁵ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 1/54.

¹²⁶ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 1/211.

¹²⁷ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 3/271.

¹²⁸ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 1/316.

¹²⁹ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 5/180.

¹³⁰ Ebû İshâk İbrahim b. Musa eş-Şâtibi, *el-Mekâsîdu’s-Şâfiye fi Hulâseti’l-Kâfiye*, thk. Muhammed İbrahim el-Bennâ vd. (Mekke: Me‘hadu’l-Bühûsi’l-İlmiye ve İhyâi’t-Turâsi’l-İslâmî, 1428), 9/54; Hamelâvî, *Şeza’l-‘Arf*, 122; Hasan, *en-Nahvu’l-Vâfi*, 4/757.

âyetinde zikredilen خَطَايَا kelimesinin aslını açıklayan Zeccâc, “hemze” harfinde meydana gelen birkaç değişikliği şöyle dile getirmiştir:

“خَطَايَا kelimesinin aslı خَطَائِي şeklindedir. İki “hemze” harfi arka arkaya geldiği için ikinci “hemze” “ye” harfine dönüştürülerek خَطَائِي şeklini almıştır. “Hemze” harfinde bulunan kesra harekesi fethaya dönüştürüldükten sonra “ye” harfi “elif” harfine dönüştürülmüş ve خَطَاءً olmuştur. “Hemze” harfi, “elif” harfinin cinsinden sayıldığı için üç “elif” harfinin art arda gelmesinden dolayı iki elif arasında bulunan “hemze” harfi, “ye” harfine dönüştürülmüştür.”¹³¹

“Hemze” harfinin hafzedilmesini kimi yerlerde gerekçelendirdiği görülen Zeccâc’ın bu manada Bakara suresinin üçüncü âyetinde zikredilen يُقِيمُونَ fiiline değinirken يُقِيم fiili aslında يُؤْفِيم olup kendisinden “hemze” harfi hafzedildiğini, şayet bu “hemze” hafzedilmezse bu fiilin mütakellim sığası أُؤْفِيم şeklinde olacağını belirtmiştir. İki “hemze”nin art arda gelmesinden ötürü kelimedede ağırlık olacağı, bu sebeple ilgili ağırlığı engellemek için kelimenin ilk harfi olan “hemze”nin hafzedildiği, Zeccâc tarafından dile getirilmiştir.¹³²

3.2.6. Müfred, Tesniye ve Cem‘

Arap dilinde tek varlığı ifade eden sözcüklere müfred, sonuna eklenen “elif-nûn” veya “ye-nûn” harfleri vasıtasıyla aynı cinsten iki varlığı ifade eden kelimelere tesniye/müsennâ, sonuna eklenen “vâv-nûn”, “ye-nûn” veya “elif-tâ” harfleri ya da kelimedeki hareke değişikliği veya harf ilavesi vasıtasıyla aynı cinsten üç veya daha fazla varlığı ifade eden sözcükler için ise cem‘ kavramları kullanılmaktadır.¹³³

¹³¹ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 1/126-127.

¹³² Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 1/72.

¹³³ Ebu’l-Fidâ’, *el-Kunnâs*, 1/120; Hamelâvî, *Şeza’l-‘Arf*, 80-81.

Âyetlerde zikredilen kelimelerin müfred, tesniye veya çoğul olduklarına da değinen Zeccâc, bu anlamda bazen âyette geçen kelimenin müfred oluşunu belirttikten sonra o kelimenin çoğul/çoğullarını da zikreder. Bazen ise çoğul veya tesniye oluşunu belirttiği kelimelerin müfredlerini aktarır. Müfred kavramı yerine çoğunlukla vâhid/vâhide terimini kullanır. Nitekim *وَمَا دُبْحَ عَلَى النَّصْبِ* “dikili taşlar (putlar) üzerine boğazlanmış hayvanlar” (Mâide 5/3) âyetinde zikredilen *النَّصْبِ* kelimesinin çoğul olduğunu ve müfredinin *نِصَاب* şeklinde geldiğini belirten Zeccâc, bu kelimenin müfred olup çoğulunun *أَنْصَاب* şeklinde olabilmesin de mümkün olduğunu ifade eder.¹³⁴ Aynı şekilde Zeccâc, *وَإِلَى السَّمَاءِ ذَاتِ الْحُبُكِ* “İçinde yürüngeleri olan göğe andolsun ki.” (Zâriyat 51/7) âyetinde zikredilen *حُبُكِ* kelimesinin çoğul olduğunu ve müfredinin *مِثَال* و *مُثَل* örneğinde olduğu gibi *حِبَاك* şeklinde olabileceği gibi, *طَرِيقَةً* و *طُرُق* örneğinde olduğu gibi *حَيِّكَةً* şeklinde de olabileceğini belirtir.¹³⁵

Zeccâc, bazen âyetlerde zikredilen kelimelerin müfred olarak gelmesine rağmen anlam bakımından çoğul olduklarını aktarır. Nitekim *ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ* “Sonra (kendine has bir şekilde) semaya yöneldi” (Bakara 2/29) âyetinde zikredilen *السَّمَاءِ* kelimesi hakkında şu açıklamayı yapar: *السَّمَاءِ* kelimesi müfred olmasına rağmen çoğul anlamında kullanılmıştır. Bunun delili ise kendisinden sonra zikredilen *فَسَوَّيْنَهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ* “Onu yedi gök olarak yaratıp düzenledi.” (Bakara 2/29) âyetidir. Âyetten anlaşılacağı üzere *فَسَوَّيْنَهُنَّ* cümlesinde bulunan *هُنَّ* zamiri çoğul müennes olup anlam bakımından çoğul olan *السَّمَاءِ* kelimesine dönmektedir. Ayrıca Zeccâc, *السَّمَاءِ* kelimesin *سَمَاة* ve *سَمَاوَة* kelimelerinin çoğulu olmasının caiz olabileceğini belirttikten sonra bu kelimenin müfred olup çoğul anlamında olduğunu savunan Ahfeş’ten nakilde bulunmuştur.¹³⁶ Yine kendisi *وَالَّذِينَ كَفَرُوا أَوْلِيَانَا هُمُ الطَّاغُوتُ*

¹³⁴ Zeccâc, *Me ‘âni’l-Kur’ân*, 2/118.

¹³⁵ Zeccâc, *Me ‘âni’l-Kur’ân*, 5/43.

¹³⁶ Zeccâc, *Me ‘âni’l-Kur’ân*, 1/100-101.

“*Kâfirlerin velileri ise tâğûttur.*” (Bakara 2/257) âyetinde zikredilen الطَّاعُوتُ kelimesinin de müfred olmasına rağmen çoğul anlamında kullanıldığını ve bu olgunun cümlede bir delil olması halinde caiz olabileceğini belirtmiştir.¹³⁷ Aynı kelime için başka bir yerde الطَّاعُوتُ kelimesinin bütün gramercilere göre müzekker ve müennes olarak kullanılabildiğini, nitekim بِهْ يَكْفُرُوا بِهْ “*Tâğût’u tanınamaları kendilerine emrolunduğu hâlde, onun önünde muhakeme olmak istiyorlar.*” (Nisâ 4/60) âyetinde müzekker olarak kullanıldığını, وَالَّذِينَ اجْتَنَبُوا الطَّاعُوتَ أَنْ يَعْبُدُوهَا “*Tâğût’tan ona kulluk etmekten kaçınan...*” (Zümer 39/17) âyetinde ise müennes olarak kullanıldığını belirten Zeccâc, Ebu ‘Ubeyde’nin ise ikinci âyette bulunan الطَّاعُوتُ kelimesinin جماعة kelimesi anlamında kullanıldığını iddia ettiğini belirtmiştir.¹³⁸ Zeccâc, الطَّاعُوتُ kelimesinin müennes oluşunu yapmış olduğu bu nakille açıklamayı kastetmiş olabilir. Çünkü bu kelime çoğul anlamında kullanıldığı için جماعة kelimesi ile tevil edilerek kendisine müennes zamir döndürülmüştür.

Zeccâc, bazen zamir ile mercii veya mübteda-haber arasında uyumsuzluk olduğu düşünülen yerlerde kelimelerin anlam ve lafzına bakılarak yapılan tevil ile uyumsuzluğun olmadığına dair açıklamada bulunur. Örneğin وَكُلُّ آتَوْهُ دَاخِرِينَ “*Hepsi boyunları bükük olarak O’na gelirler.*” (Neml 27/87) âyetinde görünüşte mübteda ile haber arasında uyumsuzluk bulunmaktadır. Çünkü mübteda olan كُلُّ müfred iken آتَوْهُ fiili onun haberi olup çoğuldur. Zeccâc, burada bir uyumsuzluk olmadığını şöyle açıklar: “Bu âyetin آتَوْهُ دَاخِرِينَ şeklinde fiilin müfred olarak okunduğuna dair farklı bir rivayet bulunmaktadır. Dolayısıyla çoğul şeklindeki okuyuşta müfred olan كُلُّ kelimesinin anlamı gözetilmişken, fiilin müfred şeklindeki okuyuşta ise bu kelimenin lafzına bakılmıştır.”¹³⁹ Aynı şekilde كَلَّمْنَا الْجِنَّتَيْنِ آتَتْ

¹³⁷ Zeccâc, *Me ‘âni’l-Kur’ân*, 1/290.

¹³⁸ Zeccâc, *Me ‘âni’l-Kur’ân*, 2/63.

¹³⁹ Zeccâc, *Me ‘âni’l-Kur’ân*, 4/98.

كُلُّهَا ile “İki bağın ikisi de yemişlerini vermişlerdi.” (Kehf 18/33) âyetinde zikredilen كِلْتَا ile أَتَتْ kelimeleri arasında uyumsuzluk olduğu düşüncesine karşı çıkan Zeccâc, كِلْتَا kelimesi anlam bakımından tesniye olmasına rağmen lafzı müfred olduğu için أَتَتْ fiilinin müfred olarak geldiğini belirtmiştir. Ayrıca كِلْتَا kelimesinin anlamı gözetilerek bu fiilin آتَا şeklinde tesniye olarak getirilebileceğini de vurgulamıştır.¹⁴⁰

Çoğu dilcilere göre çoğul olan bir kelimenin en az üç varlığa delalet etmesi gerekir. Fakat bazı dilciler çoğulların ifade etmesi gereken en az sayının iki olduğunu iddia etmişler. Sîbeveyh, Halîl’inde bu görüşü savunduğuna dair bir rivayette bulunmuştur.¹⁴¹ Zeccâc’ın da bu görüşü benimsediği âyet tahlilleri arasında yapmış olduğu açıklamalardan anlaşılmaktadır. Örneğin “Eğer ikiniz de Allah'a tevbe ederseniz, (yerinde olur).” (Tahrim 66/4) âyetinde فُلُوبِكُمَا kelimesinin çoğul olarak gelmesine değinen Zeccâc, bu kapsamda şu ifadelerde bulunur: Aslında tek olan bir şey tesniye olarak getirilmeyip çoğul olarak zikredilir. Çünkü kendisinden sonra zikredilen muzâfun ileyh onu açıklar. أَشْبَعَتْ بُطُوهُمَا cümlesinden iki kişinin iki karnı olduğu anlaşılır. “Tesniye asıl itibariyle çoğuldur. Zira sen müfredi tesniye yapmak istediğinde ona başka bir müfredi eklemiş olursun.”¹⁴²

“Hiç mü'min, fasık gibi olur mu? Bunlar (elbette) eşit olmazlar.” (Secde 32/18) âyetinde bulunan يَسْتَوُونَ fiilinin kendisinden önce sadece iki şey zikredilmesine rağmen çoğul olarak gelmesine değinen Zeccâc, bu fiilin يتسويان şeklinde kullanılabilceğini, ancak مِنْ edatı lafzen müfred olmasına rağmen anlam bakımından çoğul için de kullanılabilceğini belirtmiştir. Bu edatın çoğul anlamına bakılarak يَسْتَوُونَ

¹⁴⁰ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/232.

¹⁴¹ İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 2/89; Ebu'l-Fidâ', *el-Kunnâş*, 1/314.

¹⁴² Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/140.

fiilinin çoğul olarak kullanıldığını ifade eden Zeccâc, bunun yanında يَسْتَوُونَ fiilinin burada tesniye için kullanıldığını, zira tesniyenin çoğul anlamında geldiğine işaretle bulunmuştur.¹⁴³

3.2.7. Maksûr ve Memdûd

Arap dilinde mu‘rab isimler son harflerine göre farklı kavramlarla isimlendirilir. Maksûr ve memdûd bu kavramlardan iki tanesidir. Sonunda değişmeyen bir elif bulunan mu‘rab isimlere maksûr, sonunda zaid olan bir eliften sonra “hemze” harfi bulunan mu‘rab isimlere ise memdûd denir.¹⁴⁴ Maksûr isimler açık i‘rabı kabul etmedikleri için i‘rabları gizli olur. Çünkü bu isimlerin sonunda bulunan “elif” harfinin hareke alması mümkün değildir.¹⁴⁵

Zeccâc, eserinde bu kavramlara işaret ederken çoğu zaman sadece ele aldığı kelimelerin maksûr veya memdûd olduklarını belirtmekle yetinir. Bu kavramlar için المقصور، بالقصر، الممدود، بالممدود gibi ifadeler kullanır. Örneğin o, وَكُنْتُمْ عَلَى شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ، “Yine siz bir ateş çukurunun tam kenarında iken...” (Âl-i İmran 3/103) âyetinde zikredilen شَفَا kelimesinin maksûr bir isim olduğunu, “elif” harfi ile yazıldığını tesniyesinin شَفَوَانِ şeklinde geldiğini¹⁴⁶ belirterek kelimenin sonundaki “elif” harfinin aslında “vâv” harfi olduğuna işaret etmiştir. Yine o, وَكُنْتُمْ عَلَى شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ، “Bu, bir hatırlatmadır. Biz zalim değiliz.” (Şu‘arâ 26/209) âyetinde bulunan كُنْتُمْ kelimesinin i‘raptaki konumunu şöyle açıklar: “Bu kelimenin merfu veya mansub olabilmesi mümkündür. Fakat bu kelime sonunda bulunan maksûra “elif” ten dolayı i‘rabı açık olarak gelemediği için gizlidir.”¹⁴⁷ Müellif bu açıklamasıyla maksûr isimlerin açık i‘rabı kabul etmeme nedenine işaretle bulunmuştur.

¹⁴³ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 4/159.

¹⁴⁴ İbnu’l-Hâcib, *eş-Şâfiye fi ‘İlmi’t-Tasrîf ve’l-Vâfiye Nazmu’s-Şâfiye*, 1/68; İbn Mâlik, Ebû Abdullah Cemâleddîn Muhammed b. Abdullah b. Mâlik et-Tâ’î el-Ceyyânî, *Şerhu’l-Kâfiyeti’s-Şâfiye*, thk. Abdulmun‘im Ahmed Herîdî (Mekke: Merkezi’l-Bahsi’l-‘İlmî ve İhyâi’t-Turâsi’l-İslâmî, ts.), 4/1759-1760; Hamelâvî, *Şeza’l-‘Arf*, 77.

¹⁴⁵ Ebu Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Hasan b. Sibâ’ b. Ebubekir el-Cuzâmî İbnu’s-Sâiğ, *el-Lemhatu fi Şerhi’l-Mulhe*, thk. İbrahim b. Salim es-Sâ’idî (Medine: ‘İmâdetu’l-Bahsi’l-‘İlmî, 2004), 1/179.

¹⁴⁶ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 1/379.

¹⁴⁷ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 4/79.

Zeccâc, Arap dilinde bazı kelimelerin hem maksûr hem de memdûd olarak iki farklı şekilde kullanıldıklarına değinmektedir. Örneğin o, فَتَبَدَّنَاهُ بِالْعَرَاءِ وَهُوَ سَقِيمٌ, “*Derken biz onu hasta bir hâlde sahile attık.*” (Saffât 37/145) âyetinde zikredilen الْعَرَاءُ kelimesinin iki şekilde kullanıldığını ve her iki kullanımda bu kelimelerin farklı anlam ifade ettiklerini şöyle aktarır: “Bu kelime maksûr ve memdûd olmak üzere iki kullanımı vardır. Maksûr olarak kullanıldığında “*taraf*” anlamındadır. Memdûd olarak kullanıldığında “*boş mekân*” anlamını ifade eder.”¹⁴⁸ Yine o, يَسْأَلُونَكَ كَأَنَّكَ خَفِيٌّ عَنْهَا, “*Sanki senin ondan haberin varmış gibi sana soruyorlar.*” (A‘râf 7/187) âyetinde bulunan خَفِيٌّ kelimesini tahlil ederken bu kelimeyle aynı harflerden oluşan masdarının, maksûr olarak geldiğini ve خَفِيَتْ cümlesinde الدَّابَّةُ تَخْفَى خَفِيٌّ “*Hayvanın fazlaca yürümesinden dolayı ayaklarına zarar vermesi*” anlamında kullanıldığını aktarır. Daha sonra aynı kelimenin memdûd şekli olan الْخَفَاءُ kelimesinin ise “*kişinin yalınayak yürümesi*” şeklinde farklı bir anlam ifade ettiğini belirtir.¹⁴⁹

Maksûr ve memdûd, tanımından anlaşılacağı üzere sadece mu‘rab olan isimler için kullanılır. Fakat bu kavramlar bazen sözlük anlamı gözetilerek fiil, harf ve mebni olan isimler için de kullanılmıştır.¹⁵⁰ Bu bağlamda Zeccâc’ın da ilgili kelimeleri aynı şekilde değerlendirdiği görülmektedir. Örneğin o, ثُمَّ سُئِلُوا الْفِتْنَةَ لَأْتَوْهَا, “*Orada karışıklık çıkarmaları istenseydi, onu mutlaka yaparlardı.*” (Ahzâb 33/14) âyetinde zikredilen لَأْتَوْهَا fiilinin memdûd olduğunu ve aynı fiilin لَأْتَوْهَا şeklinde maksûr olarak da okunduğunu belirtmiştir.¹⁵¹

¹⁴⁸ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 4/236.

¹⁴⁹ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 2/318-319.

¹⁵⁰ Ebu’l-Abbâs Ahmed Muhammed b. Vellâd et-Temîmî el-Mısırî İbn Vellâd, *el-Maksûr ve’l-Memdûd*, thk. Paul Burunle (Leiden, 1900),1/179.

¹⁵¹ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 4/167.

3.2.8. Te'kid Nânu

Musakkele “şeddeli” ve muhaffefe “sakin” olmak üzere iki çeşidi bulunan te'kid nânu, müstakbel zamanı ifade eden ve istek bildiren fiillerin sonuna anlamı pekiştirmek için eklenir. Dolayısıyla te'kid nânu, geçmiş ve şimdiki zamanı ifade eden fiillere bitiştirilmez. Te'kid nânunun, muzâri ve istek bildiren fiillerin sonuna getirilmesi caiz iken olumlu yemin cümlesinde ise getirilmesi zorunludur.¹⁵² Zeccâc ve bazı dilciler “mâ” edatı ile pekiştirilen “inne” şart edatından sonra da te'kid nânunun getirilmesinin zorunlu olduğunu iddia etmelerine rağmen el-Fârîsî, bu gibi yerlerde te'kid nânunun zorunlu olmadığını ve bu şekilde kullanımın Arap şiirinde çok fazla olduğunu belirtmiştir. Aynı şekilde Sîbeveyh, böyle bir yerde te'kid nânunun getirilmesinin caiz olduğunu ifade etmiştir.¹⁵³

Zeccâc, bu konuyla ilgili olarak *إِنَّمَا يَأْتِيَنَّكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ* “İçinizden size Peygamberler gelir de...” (A‘râf 7/35) âyetinde zikredilen *يَأْتِيَنَّكُمْ* fiilinin te'kid nânuyla gelmesinin zorunlu olduğunu belirtmiştir. Bunun nedenini ise *إِنَّمَا* edatının aslında *مَا* şeklinde olduğu ve *مَا* edatının şart edatı olan *إِن* kelimesine bitiştirildiği için kendisinden sonra gelen fiilin de te'kid nânuyla pekiştirilmesinin zorunlu olması gerektiği şeklinde açıklamıştır.¹⁵⁴

Fiile bitişen şeddeli te'kid nânu, iki sakin harf bir araya gelmemesi için harekelenir. Bu hareke çoğunlukla fethadır. Fakat kendisinden önce “elif” harfi bulunursa o zaman kesralı okunur.¹⁵⁵ Zeccâc, *وَلَا تَتَّبِعَانَّ سَبِيلَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ* “Ve sakın bilmeyenlerin yolunda gitmeyin.” (Yûnus 10/89) âyetinde geçen *تَتَّبِعَانَّ* fiiline te'kid nânunun anlamı pekiştirmek için bitiştirildiğini aktardıktan sonra burada zikredilen harfin “elif” harfinden sonra geldiği için tesniye isimde bulunan “nûn” harfine benzediğinden kesralı geldiğini açıklamıştır.¹⁵⁶

¹⁵² Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. 'Amr ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî Sina'ati'l-İ'râb*, thk. Alî Bû Mulhim (Beyrut: Mektebetu'l-Hilal, 1993), 457; İbnu'l-Esîr, *el-Bedî*, 1/659-660; Ebu'l-Fidâ, *el-Kunnâş*, 1/125-126.

¹⁵³ İbnu'l-Esîr, *el-Bedî*, 1/661.

¹⁵⁴ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/271.

¹⁵⁵ Ukberî, *el-Lubâb*, 2/69-70.

¹⁵⁶ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/27.

Te'kid nûnunun bitiştiği muzâri fiil hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Dilcilerin çoğu bu fiilin mebni olabilmesi için fiil ile te'kid nûnunun arasına herhangi bir zamirin lafzen veya takdiren bulunmaması şartını ileri sürmüştür. Ahfeş ve bazı dilciler bu şartı koşmadan te'kid nûnunun bitiştiği fiilin mebni olduğunu iddia etmişlerdir. Bazı dilciler ise bu fiilin mu'reb olduğu görüşünü benimsemişlerdir.¹⁵⁷ Bu ihtilâfa değinen Zeccâc, *“Andolsun, mallarınız ve canlarınız konusunda imtihana çekileceksiniz.”* (Âl-i İmrân 3/188) âyetinde zikredilen *لَتَبْلُونَ* fiilin çekimlerinden olan *لَتَبْلِينَ* fiilinde te'kid nûnundan önceki harfin fethalı gelmesinin Sîbeveyh'e göre iki sakin harfin art arda gelmemesi için, diğer bazı dilcilere göre ise bu hareketin kendisine te'kid nûnu bitişen fiilin mebni olmasından ötürü olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁸

Üzerine vakf yapılması halinde muhaffefe te'kid nûnu, kendisinden önceki harfin fethalı olması kaydıyla “elif” harfine dönüştürülür.¹⁵⁹ Zikredilen kuralın gerekçesine değinmek maksadıyla Zeccâc, *“Andolsun, mutlaka zindana atılacak ve zillete uğrayanlardan olacak.”* (Yusuf 12/32) âyetinde zikredilen *لَيَكُونَنَّ* fiilinin muhaffefe te'kid nûnu ile okunduğunu ve “nûn” harfinin mansub olan isimdeki tenvine benzediği için fiil üzerine vakf edildiğinde “elif” harfine dönüştürülmesi gerektiğini belirttiği bir açıklama yapmıştır.¹⁶⁰

3.2.9. Mubalağa İfade Eden Kelimeler

İsm-i fâil kalıbının anlamındaki çokluk ve abartıyı ifade etmek için belli bazı kalıplara dönüştürülmesiyle meydana gelen kalıplara mübalağa vezinleri denir. Bu vezinlerin yaygın ve meşhur olanları *فُعُول*, *مِفْعَال*, *فَعَّال*, *فَعِيل*, *فَعَل* kalıplarıdır. Bunların dışında *فُعَال*,

¹⁵⁷ Endelüsî, *İrtişâfu'd-Darab*, 2/662; Muhammed Bahâüddîn Abdullah b. Abdîrîr-Rahmân b. Abdillâh İbn 'Akîl, *Şerhu İbn Akil 'alâ elfîyyeti İbn Mâlik*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdilhamîd (Kahire: Dâru't-Turâs, 1400), 1/39.

¹⁵⁸ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/416.

¹⁵⁹ Ebû Bîşr 'Amr b. 'Osmân b. Kanber el-Hârisî Sîbeveyh, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1408/1988), 3/521.

¹⁶⁰ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/88.

فَاعُول، فُعْلَةٌ، مُفْعِيل، فِعِيل gibi vezinlerde gelen bazı kelimelerin Arap dilinde mübalağa ifade etmek için kullanıldığı belirtilmiştir.¹⁶¹

Zeccâc, eserinde bu konuya değinirken çoğu zaman sadece ele aldığı kelimelerin mübalağa ifade eden kelimeler olduklarını belirtmekle yetinmiştir. Örneğin وَعَرَّيْتُمْ بِاللَّهِ الْعُرُورُ “O çok aldatıcı (şeytan) Allah hakkında da sizi aldattı.” (Hadîd 57/14) âyetinde zikredilen الْعُرُورُ kelimesini ele alan Zeccâc, bu kelimenin فُعُول vezninde gelen mübalağa bildiren isimlerden olduğunu belirtmiştir. Konuyu biraz daha detaylandırmak adına yukarıda aktarılan vezinde gelen kelimelerin, Arap dilinde أَكُول “çok fazla yiyen” ve ضَرْبٌ “çokça döven” kelimeleri gibi örneklerin kullanıldığını aktarmıştır. Ayrıca şeytanın insanları çok fazla kandırdığı için الْعُرُورُ kelimesiyle isimlendirildiğini vurgulayarak bu kelimenin ifade ettiği mübalağaya değinmiştir.¹⁶²

Yukarıda zikredilen vezinlerin dışında da bazı kelimelerin mübalağa ifade edebileceğine değinen Zeccâc اسْجُدُوا لِلرَّحْمَنِ وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ اسْجُدُوا لِلرَّحْمَنِ “Onlara, Rahmân’a secdeye kapanın denildiğinde...” (Furkân 25/60) âyetinde zikredilen الرَّحْمَنِ kelimesinin فُعْلَان vezninde olup mübalağa ifade eden isimlerden olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Arap dilinde bu vezinde kullanılan عَطْشَان “fazla susayan”, رِيَان “suya çokça kanan”, فَرْحَان “çok sevinçli” ve خُرْيَان “fazla ayıplı” gibi birçok örnek bulunduğunu aktarmıştır.¹⁶³

Zeccâc, bazen harflerin de kelimelere eklenerek mübalağa ifade edebileceğini belirterek رَبَّائِيَيْنَ “Rabbe hâlis kullar olunuz.” (Âl-i İmrân 3/79) âyetinde zikredilen رَبَّائِيَيْنَ kelimesinde bulunan “elif-nûn” harflerinin mübalağa ifade etmek için kelimeye

¹⁶¹ Hamelâvî, *Şeza'l-'Arf*, 62.

¹⁶² Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 5/99.

¹⁶³ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/58.

eklendiğini söylemiştir. Bu kullanımın Arap dilinde bulunduğu dair لَحْيَانِي “sakalı çok gür olan” ve جُمَانِي “saçı çok fazla olan” kelimelerini örnek olarak aktarmıştır.¹⁶⁴

Müellif, كَذَلِكَ نُرِي إِبْرَاهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ “İbrahim’e yerin ve göğün hükümranlığını şöylece gösteriyorduk.” (En‘âm 6/75) âyetinde zikredilen مَلَكُوتُ kelimesinin الملك kelimesi gibi olduğunu fakat anlam bakımından daha mübalağalı olduğuna değinmiştir. Bunun nedenini ise kendisinde zaid olarak bulunan “vâv-te” harflerinin mübalağa ifade etmesiyle açıklamıştır. Aynı şekilde söz konusu kelimeyle aynı vezinde olan الرَّغْبُوتُ ve الرَّغْبُوتُ gibi kelimelerde de “vâv-te” harflerinin mübalağa ifade etmek için zaid olduklarını iddia etmiştir.¹⁶⁵ Bu gibi kelimelere değinen bazı dilciler ise sadece zikri geçen kelimelerin sonlarında bulunan “vâv-te” harflerinin ifade ettiği anlama değinmeden zaid olduğunu belirtmişler.¹⁶⁶

3.3. Nahiv İlmi

Nahiv kelimesi sözlükte “yönelmek, izini takip etmek, yol, yön, taraf, miktar” gibi anlamlarda kullanılmaktadır.¹⁶⁷ Nahiv kelimesinin terim anlamına dair farklı tanımlar yapılmıştır. Sarf ilmini nahiv ilminin bir parçası olarak gören dilciler, nahiv ilmini, “kelimenin müfred veya terkip durumunu ele alan bilim dalı” olarak tanımlarken, her iki ilim dalını farklı sayan dilciler ise “kelimenin i‘rab veya binâ durumunu ele alan bilim dalı” olarak tanımlamıştır.¹⁶⁸

Dilcilerin birçoğu bu ilmin kurucusunun Ebu’l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) olduğunu iddia etmiştir. İsimlendirmeye dair rivayetlerin çoğuna göre Hz. Ali’nin kelime çeşitlerini

¹⁶⁴ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 1/367.

¹⁶⁵ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 2/214.

¹⁶⁶ İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufassal*, 4/183.

¹⁶⁷ Râzî, *Muhtârü’s-Sihâh*, 1/306; Firûzâbâdî, *el-Kâmûs*, 1337.

¹⁶⁸ Ebû Muhammed Bedruddîn Hasan b. Kasım b. Abdillâh b. Ali el-Mısri el-Mâlikî el-Murâdî, *Tavzîhu’l-Mekâsîd ve’l-Mesâlik bi-şerhi Elfîyyeti İbn Mâlik*, thk. Abdurrahman Ali Süleyman (Kahire: Dâru’l-Fikri’l-‘Arabî, 1428), 3/1508; Fâkihî, *Şerhu Kitabi’l-Hudûd*, 53-54.

ve i‘raba dair bazı bilgileri Ebu’l-Esved ed-Düeli’ye öğrettikten ten sonra, انْحُ هذا النحو “*Bu yolu takip ederek ilerle*” demesidir.¹⁶⁹

Kur’an’ı dil ilimleriyle açıklamaya çalışan Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur’ân*’da kimi zaman âyetleri ele alırken cümlelerin öğelerine işarette bulunarak nahiv ilmiyle ilgili bazı bilgilere yer vermiştir. Bazen konuyla alakalı geniş açıklamalarda bulunurken çoğu zaman ise sadece kısa ve öz bilgiler sunmuştur. Onun nahiv ilmiyle ilgili açıklamalarını aşağıdaki başlıklarla sunmak mümkündür.

3.3.1. Merfu‘at

Merfu‘at, merfu‘ kelimesinin çoğulu olup “*Fâil olma alametini taşıyan kelime*” şeklinde tanımlanmıştır. Merfu olan isimlerden hangisinin asıl olduğu hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bazı dilciler failin asıl olduğunu savunurken kimi dilciler asıl olanın mübteda olduğunu iddia etmiştir. Kimi dilciler ise her ikisinin de asıl olduğu görüşünü benimsemiştir.¹⁷⁰ Zeccâc’ın bu eserinde ele aldığı merfu‘at aşağıdaki başlıklar altında ele alınacaktır.

3.3.1.1. Fâil

Fiil cümlesinin temel öğelerinden olan fâil, “*kendisinden önce zikredilen fiil veya fiile benzeyenlerin kendisine isnad edildiği ve fiilin kendisiyle meydana geldiği şey*” şeklinde tanımlanmıştır.¹⁷¹

Zeccâc, bu eserinin birçok yerinde fâil konusu üzerinde durmuştur. O, bu konuyu fâilin fiil ile müzekkerlik-müenneslik uyumu, tekillik-çoğulluk uyumu gibi farklı açılardan ele almıştır. وَلَا يُعْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ “*Hiç kimseden (Allah izin vermedikçe) şefaahat kabul olunmaz*” (Bakara 2/48) âyetini açıklarken fiile te’nis alametinin bitişme konusuna değinen Zeccâc, fâil mecazî müennes olduğunda fiile te’nis alametinin bitişme zorunluluğu olmadığını فُيْلَ مِنْكَ الشَّفَاعَةُ şeklinde her iki kullanımın da caiz olduğunu belirtmiştir.

¹⁶⁹ Murâdî, *Tavzîhu’l-Mekâsîd*, 1/265; İsmail Durmuş, “Nahiv”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/300.

¹⁷⁰ İbnu’l-Hâcib, *el-Kâfiye*, 14; Ebu’l-Fidâ’, *el-Kunnâs*, 1/134.

¹⁷¹ İbnu’l-Hâcib, *el-Kâfiye*, 14.

Fâil hakiki bir müennes olduğunda ise kabih olmakla beraber fiil müzekker olarak gelebileceğini iddia etmiş ve bu durumu, fâilin hakikî müennes olduğu için fiilin müennes olarak gelmesine ihtiyaç olmadığı şeklinde gerekçelendirmiştir.¹⁷² Oysaki dilcilerin çoğu fâil hakikî müennes olarak geldiğinde ve kendisiyle fiil arasına herhangi bir fasılanın olmaması şartıyla fiile te'nis alametinin bitişmesinin zorunlu olduğu iddia etmişlerdir. Bazı dilciler, Sîbeveyh'ten aktardıkları قال فلانة cümlesinde olduğu gibi fâilin hakikî müennes olması durumunda te'nis alametinin zorunlu olmadığını fakat bu kullanımın çok az olduğu için kendisine kıyas yapılamayacağını belirtmiştir.¹⁷³ Zeccâc hem müzekker hem de müennes için kullanılabilen bir ismin fâil olması durumunda fiile te'nis alametinin bitişmesinin zorunlu olduğunu belirtmiştir. Örneğin Kasım kelimesinin bir kadın ismi olarak kullanıldığında fiile te'nis alameti bitştirilmeden kullanılmasının caiz olamayacağını vurgulamıştır. Zira fiile te'nis alameti bitştirilmezse Kasım kelimesinin müennes olduğuna delalet edebilecek herhangi bir alamet bulunmayacağını ifade etmiştir.¹⁷⁴

Fâil kuralsız çoğul olduğunda fiilin müzekker veya müennes olarak gelmesinin caiz olduğuna işarete bulunan Zeccâc, فَتَادَتْهُ الْمَلَائِكَةُ “Melekler ona seslendiler” (Âl-i İmran 3/103) âyetinin فَتَادَاهُ الْمَلَائِكَةُ şeklinde de okunduğunu ve bu iki kullanımın caiz oluşunu kuralsız çoğul olan bir kelimenin, tevil yoluyla hem müennes hem de müzekker olarak kabul edilmesiyle gerekçelendirmiştir.¹⁷⁵

Yaygın kullanıma göre fâil fiilden sonra tesniye veya çoğul olarak gelirse fiil müfred kalıbında gelir. Bazı Araplar ise أكلوني البراغيث cümlesindeki kullanımı tercih ederek fiile tesniye veya çoğul alametini bitştirmiştir.¹⁷⁶ Birçok dilci gibi bu son kullanımın Arap dilinde varlığını kabul eden Zeccâc, ثُمَّ عَمُوا وَصَمُّوا كَثِيرٌ مِنْهُمْ “Sonra içlerinden çoğu yine kör

¹⁷² Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/118.

¹⁷³ Ebu'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî İbn Cinnî, *el-Luma' fi'l-'Arabiyye*, thk. Fâiz Fâris (Kuveyt: Dâru'l-Kutubi's-Sekâfiyye, ts.), 32; Ebu'l-Fidâ', *el-Kunnâş*, 1/308; Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdullah el-Ensârî el-Mısri İbn Hişâm, *Evdahu'l-Mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, thk. Yusuf Muhammed el-Bikâ'î (Beyrût: Dâru'l-Fikr, ts.), 2/95; İbn 'Akil, *Şerhu İbn Akil*, 2/92.

¹⁷⁴ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/118.

¹⁷⁵ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/341.

¹⁷⁶ İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 2/89; İbn Mâlik, *Şerhu Teshîli'l-Fevâ'id*, 2/116.

ve sağır oldu.” (Mâide 5/3) âyetinde zikredilen كَثِيرٌ kelimesinin merfu olmasını üç farklı şekilde tevil edilebileceğini belirtmiştir. Birinci vecihte كَثِيرٌ kelimesinin fâil olan “vâv” zamirinden bedel olmasıdır. Diğer bir tevil ise أكلوني البراغيث kullanımını kabul eden dilcilere göre fâilin çoğul olması durumunda fiilin çoğul olarak gelebilmesidir. Üçüncü ve kendi tercihi olan görüş ise كَثِيرٌ kelimesinin mahzûf bir mübtedanın haberi olmasıdır.¹⁷⁷

Arap dilinde fâil müzekker olmasına rağmen müennes bir kelimeye izafe edildiği için fiilin müennes olarak gelmesine dair örnekler bulunmaktadır. Bu bağlamda Zeccâc, يَلْتَقِطُهُ بِعَضِّ السَّيَّارَةِ “Geçen kervanlardan biri onu bulup alsın.” (Yusuf 12/10) âyetinde zikredilen يَلْتَقِطُهُ fiilinin, Hasan-ı Basrî tarafından تَلْتَقِطُهُ şeklinde okunduğunu ve bütün dilcilerin bu okuyuşun caiz oluşunu kabul ettiklerini ve bu durumu müzekker olan بَعْضُ kelimesinin السَّيَّارَةِ kelimesine izafe edildiği için müenneslik kazandığı şeklinde gerekçelendirmişlerdir. Bu iddialarını ise aşağıdaki şiirle desteklemişlerdir.

وَتَشْرِقُ بِالْقَوْلِ الَّذِي قَدْ أَدْعَتْهُ كَمَا شَرَفَتْ صَدْرُ الْقَنَاةِ مِنَ الدَّمِ

“Mızrağın ucunda kanın donup kalması gibi yaymak istediğin söz de boğazında kalıp düğümlenmektedir.”¹⁷⁸

يُنْمِ بَدَا لَهُمْ مِنْ بَعْدِ مَا رَأَوْا الْآيَاتِ لَيْسَجُنَّهُ حَتَّىٰ حِينِ “Sonra onlar, Yûsuf’un suçsuzluğunu ortaya koyan delilleri gördükten sonra yine de mutlaka onu bir süre zindana atmayı uygun buldular.” (Yusuf 12/35) Halebî, bu âyetin i‘râbında بَدَا fiilinin fâili hakkında dört görüş olduğu söylemiştir. Birinci görüşe göre fâil سجن kelimesine dönen gizli bir zamirdir. İkinci görüşe göre fâil, mezkûr fiilden anlaşılan masdara dönen zamirdir. Üçüncü görüşe göre fâil, mahzûf olup âyetin siyakından anlaşılmaktadır. Kûfeli dilciler tarafından kabul

¹⁷⁷ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 2/158.

¹⁷⁸ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 3/76.

edilen dördüncü görüşe göre كَيْسَجُنُّنَهُ cümlesi fâildir.¹⁷⁹ Zeccâc ise burada bu dört görüşün dışında bir görüşü benimseyerek بَدَا fiilinin fâile ihtiyaç duymadığını iddia etmiştir.¹⁸⁰

3.3.1.2. Nâib-i Fâil

Fiil cümlesinde fâil hazfedildikten sonra yerine geçen nesneye nâib-i fâil denir. Fâilin yerine geçtiği için fâil için geçerli olan fiilden sonra gelmesi, merfu olması, fiiline te'nis alametinin bitişmesi ve cümlede asıl öge olması gibi hükümlere sahip olur. Fâil hazfedildikten sonra onun yerine mef'ûlun bih, masdar, zarf-ı zaman, zarf-ı mekân ve mecrûr gibi isimler geçebilir.¹⁸¹

Zeccâc, bu eserinde bu konuya değinirken nâib-i fâil yerine “مَفْعُولٌ مَا لَمْ يُسَمَّ فَاعِلُهُ” terimini kullanmıştır. Nâib-i fâilin fiil ile müzekkerlik-müenneslik uyumundaki konusuna işarette bulunan Zeccâc, زَيْنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا, “*Inkâr edenlere dünya hayatı süslü gösterildi*” (Bakara 2/212) âyetinde zikredilen الْحَيَاةَ kelimesinin nâib-i fâil olduğu için merfu olduğunu belirttikten sonra زَيْنَ fiilinin müzekker olarak geldiğini fakat müennes olarak getirilmesinin mümkün olabileceğini iddia etmiştir. Daha sonra bu fiilin müzekker olarak gelmesini nâib-i fâilin mecâzi müennes olmasıyla gerekçelendirmiştir. Ayrıca fiil ile nâib-i fâil arasında bulunan fasıla nedeniyle de fiile te'nis alametinin bitişmesinin zorunlu olmayacağını vurgulamıştır.¹⁸²

Aynı konuya örnek olabilecek وَلَا يُفْبِلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ “*Hiç kimseden (Allah izin vermedikçe) şefaât kabul olunmaz*” (Bakara 2/48) âyetini açıklarken fiile te'nis alametinin bitişme konusuna değinen Zeccâc, nâib-i fâil mecâzi müennes olduğunda fiile te'nis alametinin bitişme zorunluluğu olmadığını dolayısıyla Arap dilinde فُيْلُ مِنْكَ الشَّفَاعَةُ، وَقَدْ فُيْلْتُ مِنْكَ الشَّفَاعَةُ şeklindeki her iki kullanımın da caiz olduğunu belirtmiştir.¹⁸³

¹⁷⁹ Halebî, *ed-Durru'l-Masûn*, 6/494.

¹⁸⁰ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/84-85.

¹⁸¹ İbnu's- Sâiğ, *el-Lemha*, 1/315; Murâdî, *Tavzîhu'l-Mekâsîd*, 2/599.

¹⁸² Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/242.

¹⁸³ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/118.

Masdarın nâib-i fâil olabilmesi için muhtass (sıfat alarak, izafe edilerek veya başka bir şekilde sınırlandırılmış) olması gerekir. Örneğin سِيرٌ سِيرٌ cümlesinde masdar muhtass olmadığı için nâib-i fâil olamaz fakat سِيرٌ سِيرٌ شَدِيدٌ cümlesinde ise masdar sıfat alarak muhtass olduğu için nâib-i fâil olabilir. Bu konuya örnek olarak zikredilen فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ نَفْحَةً وَاحِدَةً “Sûr’a bir defa üfürülünce...” (Hakka 69/13) âyetini tahlil eden Zeccâc, نَفْحَةً kelimesinin kendisinden sonra zikredilen وَاحِدَةً kelimesiyle nitelendirilerek muhtass olmasından dolayı merfu olup nâib-i fâil olduğuna değinmiştir. Daha sonra Ahfeş’ten, okunuşuna dair bir açıklamaya değinmeden zikredilen bu kelimenin mansub olduğuna dair bir rivayette bulunmuştur. Arap dilinde böyle bir kullanımın caiz olduğunu belirten Zeccâc, bu kullanıma göre فِي الصُّورِ kelimesinin nâib-i fâil olduğunu zikretmiştir.¹⁸⁴

Fâilin başına tekid için “min” harfi gelebildiği gibi nâib-i fâilin başına da gelebilir. Örneğin Zeccâc, مِنْ خَيْرٍ مِنْ رَبِّكُمْ مِنْ خَيْرٍ مِنْ رَبِّكُمْ “Rabbinizden size bir hayır indirilmesini istemezler.” (Bakara 2/105) âyetini açıklarken مِنْ خَيْرٍ kelimesinin mahallen merfu olup nâib-i fâil olduğunu ve burada “min” harfinin tekid için nâib-i fâilin başında geldiğini ifade etmiştir.¹⁸⁵

3.3.1.3. Mübteda ve Haber

İsim cümlesinde genellikle cümlenin başında gelen isme mübteda denir. Mübteda, “Önünde lafzî bir âmil olmayan ve kendisi hakkında hüküm verilen isim veya soru ya da olumsuzluk edatlarından sonra gelen ve kendisinden sonraki ismi merfu kılan müştak (türemiş) kelime” şeklinde tanımlanmıştır.¹⁸⁶

Mübteda merfû olup kendisini ref eden âmil hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Basralı dilcilerin çoğuna göre bu âmil ibtida (ismin başta gelmesi) olup manevî bir kavramdır. Bazı dilcilere göre ismin başında lafzî bir âmilin olmaması şeklinde açıklanan

¹⁸⁴ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 5/168.

¹⁸⁵ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/167.

¹⁸⁶ İbnu’l-Hâcib, *el-Kâfiye*, 16; Ebu’l-Fidâ’, *el-Kunnâş*, 1/141; Murâdî, *Tavzihu’l-Mekâsîd*, 1/470.

manevî bir olgudur. Zeccâc'a dayandırılan görüşe göre âmil, manevî bir kavram olan isnad bağıdır. Kûfeli dilcilerin çoğunluğu mübtada ve haberin birbirlerini ref ettiğini iddia ederek âmilin lafzî olduğunu benimsemiştir. Bazı Kûfeli dilciler ise haberde bulunan zamirin, âmil olduğunu iddia etmiştir.¹⁸⁷

İsim cümlesinin diğer bir ögesi haberdir ve genellikle mübtedadan sonra gelir. Haber, “kendisiyle cümlelerin tamamlandığı öge” şeklinde tanımlanmıştır. Haber müfred, cümle ve şibh-i cümle olmak üzere üç farklı şekilde gelebilir. Haber de mübtada gibi merfû olup kendisini ref eden âmil hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Dilcilerin çoğuna göre bu âmil mübtedadır. Bazı dilcilere göre mübtedanın da âmili olan ibtida (ismin başta gelmesi) kavramıdır. Diğer bazı dilciler ise mübtada ve ibtida kavramının birlikte ref amelini gerçekleştirdiği görüşünü benimsemiştir. Kûfeli dilcilerin çoğuna göre mübtada ve haberin her biri diğerinde amel eder.¹⁸⁸

Zeccâc, bu eserinde âyetleri i‘rab ederken yeri geldikçe mübtada ve haber konusu üzerinde durarak konuyla ilgili açıklamalarda bulunmuştur. Örneğin بَرَاءَةٌ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ مِنَ الْمُشْرِكِينَ “Allah ve Resûlünden, kendileriyle antlaşma yapmış olduğunuz müşriklere kesin bir uyarıdır.” (Tevbe 9/1) âyetini i‘rab eden Zeccâc, بَرَاءَةٌ kelimesinin merfu olduğunu ve bunun iki farklı şekilde açıklanabileceğini belirtir. Birincisine göre بَرَاءَةٌ kelimesi mahzûf bir mübtedanın haberidir. İkinci tevcihe göre بَرَاءَةٌ kelimesi mübtada olup إِلَى الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ cümlesi haberdir. Bu son tevile göre بَرَاءَةٌ kelimesinin nekre olmasına rağmen mübtada olması, kendisinden sonra gelen car ve mecrûr ile vasıflanarak tahsis edilmesinden dolayıdır.¹⁸⁹

Yukarıda aktarılan örnekte nekre bir ismin sıfat almasından dolayı mübtada olmasının caiz olabileceğini açıkça ifade eden Zeccâc, سُورَةٌ أَنْزَلْنَاهَا وَفَرَضْنَاهَا “Bu, bizim indirdiğimiz ve (hükümlerini) farz kıldığımız bir sûredir.” (Nûr 24/1) âyetindeki سُورَةٌ kelimesinin merfu

¹⁸⁷ Ukberî, *el-Lubâb*, 1/125-126; İbn Ya‘îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 1/22.

¹⁸⁸ Enbârî, *el-İnsâf*, 1/38; Ukberî, *el-Lubâb*, 1/28-129; İbn Ya‘îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 1/223-224; İbn ‘Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, 1/201.

¹⁸⁹ Zeccâc, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, 2/346.

olmasını, mahzûf bir mübtedanın haberi olmakla açıklamış ve bu kelimenin nekre bir isim olmasından dolayı mübteda olmasının çirkin olduğunu iddia etmiştir.¹⁹⁰ Oysaki bu kelimedden hemen sonra kendisine sıfat olan أَتْرَلْنَاهَا cümlesi bulunmaktadır. Bu sıfat sayesinde tahsis edilen nekre ismin, mübteda olabileceği açıkça belirtilmiştir.¹⁹¹

Mübteda ve haberin sayı ve cinsiyet bakımından birbirlerine uymaları gerekir. Bu bağlamda Zeccâc, وَقَالُوا مَا فِي بُطُونِ هَذِهِ الْأَنْعَامِ خَالِصَةٌ لِّذُكُورِنَا, “Dediler ki: «Şu hayvanların karınlarında olanlar yalnız erkeklerimize aittir.» (En‘âm 6/139) âyetindeki خَالِصَةٌ kelimesinin merfu olup “mâ” edatının haberi olduğunu belirtmiş ve müennes olarak gelmesini “mâ” edatının anlamının gözetilmesine bağlamıştır. Çünkü “mâ” edatından cemaat anlamı kastedilerek müennes kabul edilebileceğini belirtmiştir.¹⁹²

Tek bir mübtedanın birden fazla haber alması konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Çoğu dilciler, haberin birden fazla olmasını, aralarında atıf harfi olmasına bakılmaksızın caiz görmüşlerdir. İbn ‘Uşfûr ve bazı dilciler ise arada atıf harfi olmadan bir mübtedanın, birden fazla haber alamayacağı görüşünü benimsemiştir. Diğer bazı dilciler birden fazla haberin aynı anlamı ifade etmesi halinde bu durumun caiz olabileceğini fakat farklı anlamlarda olmaları halinde caiz olamayacağı görüşünü savunmuştur. Bu konuya değinen Zeccâc, الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلَاوَتِهِ أُولَئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ, “Kendilerine verdiğimiz Kitabı gereğince okuyanlar var ya, işte ona ancak onlar inanırlar.” (Bakara 2/121) âyetini i‘rab ederken الَّذِينَ kelimesinin mübteda olduğunu يَتْلُونَهُ cümlesinin haber olduğunu belirtmiştir.

Daha sonra أُولَئِكَ cümlesinin de mübtedaya haber olabileceğini ve bu durumda هَذَا حُلُوٌّ حَامِضٌ örneğinde olduğu gibi bir mübtedanın iki haber alabileceğini açıkça ifade etmiştir.¹⁹³

¹⁹⁰ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 4/22.

¹⁹¹ Halebî, *ed-Durru’l-Masûn*, 8/377.

¹⁹² Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 2/238.

¹⁹³ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 1/178.

Haber, cümle olarak gelmesi durumunda mübteda dönen bir zamirin veya onun yerine geçebilecek bir bağın olması gerekir.¹⁹⁴ Bazı cümlelerde bu bağ bulunmadığında dilciler birtakım tevillerde bulunarak bu bağın varlığına değinmiştir. Örneğin وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذُرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا “İçinizden ölenlerin geride bıraktıkları eşleri, kendi kendilerine dört ay on gün (iddet) beklerler.” (Bakara 2/234) âyetinde bu konuyu ele alan Zeccâc, الَّذِينَ kelimesinin mübteda olduğunu ve haber olan يَتَرَبَّصْنَ cümlesinde mübtedaya dönen bir zamir olmadığı için dilcilerin farklı görüşler ileri sürdüğünü belirtmiştir. Ahfeş’in mübtedaya dönen zamirin mahzûf olduğunu ve cümlenin aslında يَتَرَبَّصْنَ بَعْدَهُمْ أَوْ يَتَرَبَّصْنَ بَعْدَ مَوْتِهِمْ şeklinde bir görüşe sahip olduğunu ifade eden Zeccâc, Basralı dilcilerin ise cümlede mübtedanın hafzedildiğini ve cümlenin aslının يَتَرَبَّصْنَ بِأَزْوَاجِهِمْ şeklinde olduğu görüşünü benimsediklerini ifade etmiştir.¹⁹⁵

3.3.1.4. Kâne ve Benzerlerinin İsmi

Kâne ve benzerleri mübteda ve haberin başına gelerek mübtedayı merfu kılıp kendilerine isim, haberi de mansub kılıp kendilerine haber yaparak isim cümlesinde hem anlam hem de şekilsel olarak etkide bulunurlar. “Kâne” ve benzerleri olarak isimlendirilen كَانٌ-صَارَ- gibi fiiller grubu arasında كَانٌ fiili en çok kullanıma sahip olduğu için mezkûr fiiller onun adıyla anılır. Bu fiiller ayrıca el-ef’âlu’un-nâkisa ve nevâsih adıyla da anılır. Bu fiiller haber almadıkları sürece sadece isim ile anlamları tamamlanmadıkları için kendilerine el-ef’âlu’un-nâkisa ismi verilmiştir. Başlarına geldikleri mübteda ve haberi i’rab ve anlam bakımından etkileyerek mübteda ve haberin hükümlerini ortadan kaldırdıkları içinde kendilerine nevâsih denilmiştir.¹⁹⁶

¹⁹⁴ İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 1/233; İbnu’l-Hâcib, *Şerhu’l-Kâfiye*, 1/344; İbn ‘Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, 1/203-204.

¹⁹⁵ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 1/269.

¹⁹⁶ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 349; Ebu’l-Fidâ’, *el-Kunnâş*, 2/37-38; Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî, *Şerhu Katri’n-Nedâ ve Belli’s-Sadâ*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Kahire, 1383), 127; Şâtibî, *el-Mekâsîdu’s-Şâfiye*, 2/136.

“Kâne” ve benzerlerinin ismini ref eden âmil hakkında Basra ve Kûfeli dilciler tarafından farklı görüşler ileri sürülmüştür. Basralı dilcilerin çoğuna göre bu âmil “kâne” ve benzerleridir. Kûfeli dilcilerin çoğunluğu ise “kâne” ve benzerlerinin, isim de herhangi bir etki etmediğini iddia ederek ismi ref eden âmilin bu fiiler gelmeden önceki âmilin aynısı olduğunu belirtmişlerdir.¹⁹⁷

Zeccâc, bu eserinin birçok yerinde fazla bir detaya girmeden “kâne” ve benzerleri konusuna değinir. Çoğu zaman herhangi bir açıklama yapmadan sadece bu fiillerin isim ve haberini belirtir. Bazen de cümlede isim ve haberin tam olarak belli olmadığı durumlarda kendi tercihini belirterek bazı açıklamalarda bulunur. Nitekim إِذْ دَعَوْهُمْ إِذْ نَتَقْنَا الْجَبَلَ مِنْ دُونِ أَيْدِيهِمْ فَيَصْبَأُونَ عَصَاهُمْ لِيُلْقُوا فِي السَّمِ بِمَا كَانُوا يَكْفُرُونَ (A'râf 7/5) âyetini i'rab eden Zeccâc, إِذْ دَعَوْهُمْ إِذْ نَتَقْنَا ظَالِمِينَ “Azabımız kendilerine geldiğinde, “(Biz bunu hak ettik.) Gerçekten biz zalimler olmuştuk” demekten başka söyleyecekleri kalmamıştı.” (A'râf 7/5) âyetini i'rab eden Zeccâc, إِذْ دَعَوْهُمْ إِذْ نَتَقْنَا ظَالِمِينَ cümlesinin takdiren merfu olup “kâne” fiilinin ismi olması ve دَعَوْهُمْ kelimesinin takdiren mansub olup “kâne” fiiline haber olmasının daha güzel olacağını ifade etmiştir. Aynı şekilde إِذْ دَعَوْهُمْ إِذْ نَتَقْنَا ظَالِمِينَ cümlesinin takdiren mansub olup “kâne” fiilinin haberi, دَعَوْهُمْ kelimesinin ise takdiren merfu olup “kâne” fiiline isim olmasının da caiz olabileceğini belirtmiştir. Fakat bu son i'raba göre دَعَوْهُمْ kelimesinin müennes olmasından dolayı فَمَا كَانَتْ دَعْوَاهُمْ şeklinde kullanımın daha yaygın olduğunu vurgulayarak birinci i'rab şeklini tercih etme nedenini açıklamış olduğu söylenebilir.¹⁹⁸ Ancak bazı dilciler, كان موسى صاحبي örneğinde olduğu gibi “kâne” ve benzerlerinde isim ve haber olan kelimedeki i'rab gizli olduğunda birincisinin isim, ikincisinin de haber olmasının zorunlu olduğunu belirterek Zeccâc'ı yapmış olduğu i'rab tercihinden dolayı eleştirmiştir.¹⁹⁹ Bu eleştiriye karşılık bazı dilciler ise Zeccâc'ın فَمَا كَانَتْ دَعْوَاهُمْ şeklinde kullanımın daha yaygın olduğu sözünden de anlaşılacağı üzere “kâne”

¹⁹⁷ Endelüsî, *et-Tezyîl ve't-Tekmîl*, 4/115; Ukberî, *el-Lubâb*, 1/169; Murâdî, *Tavzîhu'l-Mekâsîd*, 1/492.

¹⁹⁸ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/258.

¹⁹⁹ Halebî, *ed-Durru'l-Masûn*, 5/253.

fiilin müzekker olarak gelmesinin دَعَوِيهِمْ kelimesinin “kâne” fiiline isim olmayıp haber olmasının bir karinesi olabileceğini belirtmiştir.²⁰⁰

Kâne ve benzerleri bazen kendilerine haber almayıp sadece isimle yetinirler, bu durumda tamme olarak isimlendirilirler. Örneğin Zeccâc, وَإِنْ تَكُ حَسَنَةً يُضَاعِفْهَا، “(Yapılan) çok küçük bir iyilik de olsa onun sevabını kat kat arttırır.” (Nisâ 4/40) âyetinde zikredilen حَسَنَةً kelimesinin mansub ve merfu olmak üzere iki farklı şekilde okunduğunu belirttikten sonra mansub okunduğunda تَكُ fiilinin haberi olduğunu, merfu okunduğunda ise geçen fiilin ismi olduğunu ve bu durumda bu fiilin, tamme olup merfu isimle yetinerek habere ihtiyaç duymadığını söylemiştir.²⁰¹

Kâne ve benzeri fiillerde bazen merfu olan isim mahzûf olarak ta gelebilir. Örneğin Zeccâc, لَيْسَ بِأَمَانِيكُمْ وَلَا أَمَانِي أَهْلِ الْكِتَابِ، “İş ne sizin kuruntunuza ne de kitap ehlinin kuruntusuna göredir.” (Nisâ 4/123) âyetini açıklarken لَيْسَ fiilinin isminin mahzûf olduğunu ve cümlenin anlamı لَيْسَ ثَوَابُ اللَّهِ بِأَمَانِيكُمْ وَلَا أَمَانِي أَهْلِ الْكِتَابِ “Allah’ın sevabı temenniyle elde edilemez. Ancak salih amel ile elde edilebilir.” şeklinde olduğunu belirtip, mahzûf olan bu kelimenin bir önceki âyetten anlaşıldığını ifade etmiştir.²⁰²

3.3.1.5. İnne ve Benzerlerinin Haberi

İnne ve benzerleri mübteda ve haberin başına gelerek mübtedayı mansub kılıp kendilerine isim, haberi de merfu kılıp kendilerine haber yaparak isim cümlesinde hem anlam hem de şekilsel olarak etki ederler. Dicilerin çoğuna göre, inne ve benzerleri olarak isimlendirilen harflerin sayısı altı olup şunlardır: كَأَنَّ - لَعَلَّ - لَيْتَ - لَكِنَّ - أِنَّ - إِنَّ. Sîbeveyh ve bazı dilciler ise إِنَّ ve إِنَّ harflerini bir sayarak bunların beş tane olduğunu iddia etmiştir.

²⁰⁰ Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. en-Nüriddîn Alî b. ‘Âdil en-Nu‘mânî ed-Dımaşkı el-Hanbelî İbn ‘Adîl, *el-Lubâb fî ‘Ulûmi’l-Kitâb*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd- Ali Muhammed Mu‘avvad (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1419), 9/18.

²⁰¹ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 2/43.

²⁰² Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 2/90.

Bu harfler arasında إِنَّ edatı en çok kullanıma sahip olduğu için mezkûr harfler onun adıyla anılır. Bu harfler, anlam ve yapı bakımından fiile benzedikleri için “الحروف المشبهة بالفعل” diye isimlendirilmiştir. Ayrıca başlarına geldikleri mübteda ve haberi i‘rab ve anlam bakımından etkileyerek mübteda ve haberin hükümlerini ortadan kaldırdıkları içinde kendilerine nevâsîh ismi de verilmiştir.²⁰³

İnne ve benzerlerinin haberini, ref eden âmil hakkında Basra ve Kûfeli dilciler farklı görüşler ileri sürmüştür. Basralı dilcilerin çoğuna göre bu âmil “inne” ve benzerleri iken, Kûfeli dilcilerin çoğunluğu ise “inne” ve benzerleri, haber de herhangi bir etki etmediğinden haberi ref eden âmilin bu harfler gelmeden önceki âmilin aynısı olduğunu iddia etmişlerdir.²⁰⁴

Zeccâc, bu eserin farklı yerlerinde “inne” ve benzerleri konusuna değinir. Kimi zaman bu harflerin sadece isim ve haberlerini belirtmekle yetinirken kimi zaman konuyla ilgili tartışmalara ve farklı tevillere yer verir. İnne ve benzerlerinin haberi asıl itibariyle mübtadanın haberi olduğu için mübtedanın haberi için zikredilen şartlara sahip olması gerekir. Dolayısıyla “inne” ve benzerlerinin haberi cümle olarak geldiğinde isme dönen bir zamir veya onun yerine geçecek bir bağın olması gerektiğine vurgu yapan Zeccâc, إِنَّ “Gerçek şu ki, iman edip iyi işler yapanlara gelince, elbette biz iyi iş yapanların ecrini zayi etmeyiz.” (Kehf 18/30) âyetini açıklarken “inne” edatının haberinde üç farklı tevil olduğunu belirtir ve bunları şu şekilde aktarır:

- 1- إِنَّ لَا نُضِيعُ أَجْرَ مَنْ أَحْسَنَ عَمَلًا cümlesi “inne” edatının haberi olup bu cümleyi isme bağlayan zamirin mahzûf olmasıdır. Bu durumda âyetin takdiri
إِنَّ لَا نُضِيعُ أَجْرَ مَنْ أَحْسَنَ عَمَلًا مِنْهُمْ şeklinde olur.

²⁰³ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 48; İbn Ya‘îş, *Şerhu ‘l-Mufasssal*, 4/521; İbn Hişam, *Şerhu Katr*, 126; Şâtibî, *el-Mekâsîdu ‘ş-Şâfiye*, 2/305; Süyûtî, *Hem ‘u ‘l-Hevâmi ‘*, 1/484.

²⁰⁴ Endelüsî, *et-Tezyîl ve ‘t-Tekmil*, 5/6; Enbârî, *el-İnsâf*, 1/144; Ebu‘l-Bekâ Muhibuddîn Abdullah b. el-Hüseyin b. Abdilâh el-Bağdâdî el-Ukberî, *et-Tebyîn ‘an Mezâhibi ‘n-Nahviyyine ‘l-Basriyyîn ve ‘l-Kûfiyyîn*, thk. Abdurrahmân el-‘Useymin (Beyrût: Dâru‘l-Ğarbi‘l-İslâmî, 1406/1986), 1/333; Murâdî, *Tavzîhu ‘l-Mekâsîd*, 1/523; Şâtibî, *el-Mekâsîdu ‘ş-Şâfiye*, 2/308.

2- “İnne” edatının haberi *إِنَّا لَا نُضِيعُ أَجْرَ مَنْ* cümlesi olup *أُولَئِكَ هُم جَنَّاتٌ عَدْنٍ* cümlesi ise isim ve haber arasına girmiş mu‘tarize bir cümledir.

3- *إِنَّا لَا نُضِيعُ أَجْرَ مَنْ أَحْسَنَ عَمَلًا* cümlesi “inne” edatının haberi olup bu cümleyi isme bağlayan şeyin haberdeki cümlenin, ismi de kapsayacak genel bir anlam ifade etmesidir. Çünkü *أَمِنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ*, *مَنْ أَحْسَنَ عَمَلًا* cümlesini de kapsamaktadır.²⁰⁵

Mübteda ve haber konusunda tek bir mübtedanın birden fazla haber alması konusunda farklı görüşler olduğunu aktarmıştık. Zeccâc’ın, *إِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ* “*Sen elbette dosdoğru bir yol üzere (peygamber) gönderilenlerdensin.*” (Yâsin 36/3-4) âyetinde en güzel i‘rab şeklinin *لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ* cümlesinin “inne” edatının haberi olup *عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ* cümlesinin “inne” edatının ikinci haberi olmasıdır diyerek “inne” edatının birden fazla haber alabileceği görüşünü açıkça benimsediği söylenebilir.²⁰⁶

İnne ve benzerlerine bazen kâffe “mâ” sı diye isimlendirilen bir edat bitişebilir. Bu durumda “inne” ve benzerleri çoğunlukla kendisinden sonra zikredilen öğelerde amel etmeyip fiil cümlesinin başında da gelebilir.²⁰⁷ Bu bağlamda Zeccâc, *إِنَّمَا صَنَعُوا كَيْدًا سَاجِرًا* “*Şüphesiz yaptıkları bir sihirbaz hilesidir.*” (Tâhâ 20/69) âyetinde *كَيْدًا* kelimesinin merfu ve mansub olmak üzere iki farklı şekilde okunduğu belirttikten sonra merfu okuyuşa göre bu kelimenin “inne” edatının haberi, “mâ” edatının ise ism-i mevsul olup “inne” edatının ismi olduğunu, mansub okuyuşa göre ise *صَنَعَ* fiilinin mef‘ûlu olduğunu ve bu durumda “inne” edatı amel edemediği için kendisinden sonra fiil cümlesinin gelmesinin caiz olduğunu ifade etmiştir.²⁰⁸

²⁰⁵ Zeccâc, *Me ‘âni’l-Kur ‘ân*, 3/231.

²⁰⁶ Zeccâc, *Me ‘âni’l-Kur ‘ân*, 4/209.

²⁰⁷ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 48; İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 4/519-520; Şâtibî, *el-Mekâsidu’ş-Şâfiye*, 2/361.

²⁰⁸ Zeccâc, *Me ‘âni’l-Kur ‘ân*, 3/299.

Asıl itibariyle mübteda ve haber olan inne ve benzerlerinin isim ve haberi, sayı ve cinsiyet bakımından birbirlerine uymaları gerekir. Bu bağlamda Zeccâc, لَعَلَّ السَّاعَةَ قَرِيبٌ, “*Sen nereden bileceksin belki de o saat (kıyamet) yakındır.*” (Şûrâ 42/17) âyetindeki قَرِيبٌ kelimesinin merfu olup لَعَلَّ edatının haberi olduğunu ismin ise السَّاعَةَ kelimesi olduğunu belirtmiştir. İsim ve haber arasında cinsiyet bakımından bulunan uyumsuzluğu gidermek adına şu açıklamayı yapmıştır:

“Haberin müzekker olarak gelmesi, السَّاعَةَ kelimesinin mecâzi müennes olmasından ve البعث kelimesi anlamında kullanılmasından olabilir. Ayrıca isim olan السَّاعَةَ kelimesinden önce müzekker bir muzâf olan مجيء kelimesi takdir edilerek bu uyumsuzluk giderilebilir.”²⁰⁹

İnne ve benzeri fiillerde bazen haber mahzûf olarak ta gelebilir. Örneğin Zeccâc, إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَيَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ “*İnkâr edenler ile Allah’ın yolundan ve Mescid-i Haram’dan alıkoyanlar...*” (Hacc 22/25) âyetinde “inne” edatının haberinde iki farklı görüş bulunduğunu; birinci görüşe göre âyetin takdiri هَذِهِ صِفَتُهُمْ هَلَكُوا şeklinde olup mahzûf olan هَلَكُوا cümlesinin “inne” edatının haberi olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra ise kendisinin de tercih ettiği ikinci görüşe göre âyetin sonunda zikredilen مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ cümlesinin inne edatının haberi olmasının caiz olabileceğini açıklamıştır.²¹⁰ Ancak bazı müfessirler, Zeccâc’ı yapmış olduğu i‘rab tercihinden dolayı eleştirerek bu ikinci görüşün kabul edilemeyeceğini belirtmiştir. Zira مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ cümlesi “inne” edatının haberi olduğu iddia edilirse نَذِقُ filinin meczûm olmaması gerekirdi. Ayrıca cümlede şart edatı olan “men” edatına cevap olabilecek bir cümlede bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu

²⁰⁹ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 4/301.

²¹⁰ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 3/341.

cümlenin “men” edatının cevabı olarak i‘rab edilmesi ve “inne” edatının haberinin mahzûf olması daha isabetli olacağı söylenebilir.²¹¹

İnne ve benzerlerinin haberi, farklı kıraat şekillerine göre değişebilir. Örneğin فَكَانَ عَاقِبَتُهُمَا “Nihayet ikisinin de sonu, içinde ebedî kalacakları ateş olacaktır.” أَكْهَمًا فِي النَّارِ خَالِدَيْنِ فِيهَا (Haşr 59/17) âyetinde فِي النَّارِ cümlesi “enne” edatının haberidir. Cumhurun kıraatine göre خَالِدَيْنِ kelimesinin mansub olup hal olduğunu belirten Zeccâc, aynı kelimenin İbn Mesud tarafından خَالِدَانَ şeklinde okunduğunu ve bu durumda “enne” edatının haberi olduğunu söylemiştir. Ancak bu okuyuşun Arap dili kurallarına göre caiz olmasına rağmen Mushaf’a muhalif olduğunu da vurgulamıştır.²¹²

3.3.1.6. Leyse’ye Benzeyen Mâ ve Lâ Harflerinin İsmi

“Mâ” ve “lâ” harfleri “leyse” fiili gibi olumsuzluk anlamı ifade ettikleri için onun gibi mübteda ve haberin başına gelerek mübtedayı merfu kılıp kendilerine isim, haberi de mansub kılıp kendilerine haber yaparlar. Bu harflerin amel etmesi Hicazlıların görüşü olup, Beni Temîm ise bu harflerin amel etmeyeceği görüşünü benimsemişlerdir. Ayrıca bu harflerin amel edebilmesi için bazı şartlar ileri sürülmüştür. Örneğin “mâ” edatının bu ameli yapabilmesi için kendisinden sonra zaid olan “in” harfinin bulunmaması, ifade ettiği olumsuzluğun “illâ” ile bozulmaması, şibh-i cümle dışında kendisiyle ismi arasında fasılanın bulunmaması ve haberinin isimden önce gelmemesi gibi şartları taşıması gerekir. “Lâ” edatı için bu şartlara ek olarak isim ve haberinin nekre olması gibi şartlar koşulmuştur.²¹³

Zeccâc bu konuya değinirken “mâ” edatının amel etmesinin Hicaz lehçesine göre mümkün olabileceğini açıkça ifade etmiştir. Örneğin مَا هَذَا بَشَرًا “Bu bir insan değil.”

²¹¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Hazrecî el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-Ahkâmi’l-Kur’ân*, thk. Ahmed el-Beraddûni-İbrahim Eттаfeyyîş (Mısır: Dâru’l-Kutubi’l-Mısriyye, 1384/1964), 12/31-32; Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Yemenî eş-Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr* (Dimaşk; Beyrut: Dâru İbn Kesîr; Dâru’l-kelimi’t-tayyib, 1414),3/528.

²¹² Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 5/119.

²¹³ İbnu’l-Hâcib, *el-Kâfiye*, 27; İbn Mâlik, *Şerhu Teshîli’l-Fevâ’id*, 1/369; Ebu’l-Fidâ’, *el-Kunnâş*, 1/212; Murâdî, *Tavzîhu’l-Mekâsîd*, 1/506-510.

(Yûsuf 12/31) âyetini i‘rab ederken Sîbeveyh, Halîl ve ilk dilcilerin tümü بَشْرًا kelimesinin “mâ” edatının haberi olduğu için mansub olduğunu ve bu edatın anlam ve amel etmede ليس gibi olduğunu iddia ettiğini ifaden eden Zeccâc, bu lehçenin Hicazlılara ait olduğunu ve bu lehçenin en eski ve en güzel lehçe olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca Temîm lehçesinin مَا هَذَا بَشْرًا şeklinde olduğunu fakat bu şekildeki okuyuşun sağlam bir rivayet olmadan caiz olamayacağını belirtmiştir.²¹⁴

“Lâ” edatının “leyse” gibi amel etmesi görüşünü bazı dilciler kabul ederken bazı dilciler ise sadece isimde amel ettiği görüşünü benimsemiştir.²¹⁵ Bu bağlamda Zeccâc, لَا لَعُوَ فِيهَا وَلَا تَأْتِيْمٌ “Ama burada (içki yüzünden) ne saçmalama vardır ne de günaha girme.” Tûr 52/23) âyetini i‘rab ederken bu âyette zikredilen لَعُوَ kelimesinin merfu olarak okunduğunda mübteda veya “leyse” ye benzeyen “lâ” edatının ismi olup haberinin ise فِيهَا olduğunu açıkça ifade etmiştir.²¹⁶

“Lâ” edatının “leyse” gibi amel etmesi görüşünü bazı dilciler kabul ederken bazı dilciler ise sadece isimde amel ettiği görüşünü benimsemiştir.²¹⁷ “Lâ” edatının “leyse” gibi amel etmesi görüşünü benimseyen Zeccâc, لَا لَعُوَ فِيهَا وَلَا تَأْتِيْمٌ “Ama burada (içki yüzünden) ne saçmalama vardır ne de günaha girme.” (Tûr 52/23) âyetini i‘rab ederken bu âyette zikredilen لَعُوَ kelimesinin merfu olarak okunduğunda mübteda veya “leyse”ye benzeyen “lâ” edatının ismi olup haberinin ise فِيهَا olduğunu açıkça ifade etmiştir.²¹⁸

لَا edatı hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Kimi dilciler bu edatın müstakil bir kelime olduğunu iddia ederken bazı dilciler ise bu edatın aslında ليس olduğunu; “sin” harfi

²¹⁴ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 3/87.

²¹⁵ Süyûtî, *Hem‘u’l-Hevâmi‘*, 1/456.

²¹⁶ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 5/51.

²¹⁷ Süyûtî, *Hem‘u’l-Hevâmi‘*, 1/456.

²¹⁸ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 5/51.

“te” harfine dönüştürüldükten sonra “ye” harfinin, elife dönüştürülerek لَات şekli aldığını iddia etmiştir. Dilcilerin çoğu bu edatın aslında ل edatı olup kendisine kelimenin müennes oluşunu veya mübalağa ifade etmek için ت harfinin eklendiği görüşünü benimsemişlerdir. Bu durumda ل edatından farklı olarak sadece zaman ifade eden kelimelerde amel edip, isim ve haberinin bir arada zikredilemediğinden birinin hazfedilmesi gerekir.²¹⁹ Dilcilerin çoğuyla aynı görüşü benimseyen Zeccâc, وَلَاتٍ حِينَ مَنَاصٍ, “Hâlbuki artık kurtulma zamanı değildi.” (Sâd 38/3) âyetini i‘rab ederken لَات edatında bulunan ت harfinin, fiillerin sonuna te’nis alameti olarak bitişen sakin “te” harfi gibi olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra حِينَ kelimesinin mansub olarak okunduğunda “leyse” gibi amel eden لَات edatının haberi olduğunu isminin ise mahzûf olup âyetin takdiri; وَلَيْسَ الْوَقْتُ حِينَ مَنَاصٍ şeklinde olacağını belirtmiştir. Farklı bir kıraate göre حِينَ kelimesi merfu okunduğunda ise “leyse” gibi amel eden لَات edatının ismi olup bu durumda haberin mahzûf olduğunu ve âyetin takdiri; وَلَيْسَ حِينَ مَنَاصٍ لَنَا şeklinde olduğunu açıklamıştır.²²⁰

3.3.1.7. Cinsi Nefyeden Lâ Harfinin Haberi

Cinsi nefyeden “lâ” edatının “inne” edatı gibi isim cümlesinin başına gelerek mübtedayı mansub kılıp kendisine isim yapar haberi de merfu kılarak kendisine haber yapar. İsmnin muzâf veya şibh-i muzâf olması durumunda “lâ” edatının haberi merfu kılarak onda amel etmesinde dilcilerin görüş birliği vardır. İsmnin müfred olması durumunda ise dilcilerin çoğu aynı görüşü benimserken Sîbeveyh ve bazı dilciler ise haberde amel etmediğini iddia etmişlerdir. “Lâ” edatının bu ameli yapabilmesi için ifade ettiği olumsuzluk anlamıyla beraber kesin olarak cinsi nefyetmesi, isim ve haberinin nekre olması, kendisiyle ismi

²¹⁹ Murâdî, *Tavzîhu'l-Mekâsîd*, 1/523; İbn Hişam, *Şerhu Katr*, 147; Şâtîbî, *el-Mekâsîdu's-Şâfiye*, 2/259; Süyûtî, *Hem'u'l-Hevâmi*, 1/458.

²²⁰ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/240.

arasında fasılanın bulunmaması ve kendisinden önce cer harfinin bulunmaması gibi şartları taşıması gerekir.²²¹

Zeccâc bu konu hakkında zikretmiş olduğu örneklerde bu edatın haberine değindiğini tespit edemedik. Ancak sadece birkaç yerde “lâ” edatının “inne” edatı gibi amel ettiğini belirtmekle yetinmiştir. Örneğin o, لَا رَبُّبَ فِيهِ “*Onda asla şüphe yoktur.*” (Bakara 2/2) âyetini i‘rab ederken Sîbeveyh’e göre رَبُّبَ kelimesinin “lâ” edatının ismi olduğu için mansub olduğunu ve bu edatın “inne” gibi amel ettiğini ifade etmiştir.²²²

Bir önceki başlık altında ele aldığımız وَلَا تَجِدُنَّ حِينَ مَنَاصٍ “*Hâlbuki artık kurtulma zamanı değildi.*” (Sâd 38/3) âyetinde Zeccâc, farklı i‘rab vecihlerini aktardıktan sonra Ahfeş’e göre “lâ” edatının “inne” edatı gibi ismini mansub kıldığını ve kendisine te’nis “ta” sının bitiştığını belirterek bu âyette “lâ” edatının cinsini nefyeden edat olmasının da mümkün olabileceğini vurgulamıştır.²²³

Cümlede “lâ” edatı tekrar edildiğinde amel etmesinin caiz olduğu görüşünü benimseyen Zeccâc, لَا لَعُوَ فِيهَا وَلَا تَأْتِيْمَ “*Ama burada (içki yüzünden) ne saçmalama vardır ne de günaha girme.*” (Tûr 52/23) âyetinin bazı kurrâ tarafından وَلَا تَأْتِيْمَ şeklinde mansub olarak okunduğunu ve bu durumda “lâ” edatının cinsi nefyeden edat olduğunu belirtmiş ancak âyette “lâ” edatı tekrar edildiği için kendisinden sonra gelen kelimelerin merfu okunmasının daha güzel olacağını fakat mansub olarak ta okunmasını dilciler tarafından kabul edildiğini ifade etmiştir.²²⁴

3.3.2. Mansubat

Mansubat, mansub kelimesinin çoğulu olup “*mef’ûl olma alametini taşıyan kelime*” şeklinde tanımlanmıştır. Mansubat arasında mef’ûllerin asıl olduğu diğerlerinin ise

²²¹ İbn Hişâm, *Evdahu’l-Mesâlik*, 2/3; İbn ‘Akil, *Şerhu İbn Akil*, 2/5-6; Ezherî, *Şerhu’t-Tasrih*, 1/337.

²²² Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/69.

²²³ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 4/240.

²²⁴ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 5/51.

mef'ûllere benzediği için fer olduğu belirtilmiştir.²²⁵ Mef'ûller dilcilerin çoğuna göre (mef'ûl-un mutlak, mef'ûl-un bih, mef'ûl-un fih, mef'ûl-un leh ve mef'ûl-un me'ah) olmak üzere beş tanedir. Bazı dilciler bunlara mef'ûlun minhi ekleyerek bu sayıyı altıya çıkarmışlardır. Kûfeliler mef'ûl-un leh'i, Zeccâc ise mef'ûl-un me'ah'ı, eksilterek mef'ûllerin sayısını dörde indirmişlerdir. Kimi dilciler Zeccâc'ın Kûfeliler gibi mef'ûl-un leh'in, tevilen mef'ûl-un mutlak olduğunu ve mef'ûllerin sayısını üçe indirdiğini iddia etmiştir.²²⁶ Konu hakkında farklı görüşler mef'ûl-u leh başlığı altında detaylı bir şekilde irdelenecektir. Zeccâc'ın bu eserinde ele aldığı mansubat konuları aşağıdaki başlıklar altında incelenecektir.

3.3.2.1. Mef'ûl-un Mutlak

Mef'ûl-un mutlak, “*fiil veya şibh-i fiilden sonra gelen asıl öge olmayan masdarın, âmilini tekid etmesi, âmilinin çeşidini açıklaması veya sayısını bildirmesi*” şeklinde tanımlanmıştır. Mef'ûl-un mutlak diye isimlendirilmesinin nedeni herhangi bir harf-i cer veya başka bir kayda ihtiyaç duymadan kendisine mef'ûl teriminin kullanılmasıdır.²²⁷

Zeccâc'ın bu eserinde mef'ûl-un mutlak terimini kullandığını tespit edemedik. Ancak birçok dilci gibi mef'ûl-un mutlakın yerine aynı anlamı ifade eden masdar²²⁸ ve masdarun müekkid²²⁹ gibi terimleri kullanmıştır. Örneğin *وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا* “*tam bir teslimiyetle boyun eğmedikçe...*” (Nisâ 4/65) âyetinde zikredilen *تَسْلِيمًا* kelimesinin müekkid masdar olduğunu belirterek mef'ûl-un mutlak kavramı yerine masdarun müekkid tamlamasını tercih etmiştir. Daha sonra tekid için olan masdarların, fiilin iki defa zikredilmesinin yerine geçtiğini ifade ederek, *سَلَّمْتُ سَلَّمْتُ* cümlesinin anlamca *سَلَّمْتُ تَسْلِيمًا* şeklindeki kullanımla aynı anlamda olduğunu açıklamıştır.²³⁰

²²⁵ İbnu'l-Hâcib, *el-Kâfiye*, 18; Ebu'l-Fidâ', *el-Kunnâş*, 1/154; Takiyyuddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdiddâim et-Teymî Nâzırû'l-Ceyş, *Temhîdu'l-Kavâ'id bi Şerhi Teshîli'l-Fevâ'id*, thk. Alî Muhammed Faḥîr vd. (Kahire: Dâru's-Selam, 1428), 2/845.

²²⁶ İbn Hişâm, *Şerhu Katr*, 201; Şâtibî, *el-Mekâsîdu's-Şâfiye*, 3/267; Ahmed b. el-Huseyn b. el-Habbâz İbnu'l-Habbâz, *Tevcihu'l-Luma'*, thk. Fâyiz Zekî Muhammed (Kahire: Dâru's-Selam, 1428/2007), 165.

²²⁷ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdullah el-Ensârî el-Mısırî İbn Hişâm, *Şerhu Şuzûri'z-Zeheb fî Ma'rîfeti Kelâmi'l-'Arab*, thk. Abdülğani ed-Dakr (Suriye: eş-Şirketu'l-Muttehide, ts.), 292; İbn 'Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, 2/169; Fâkihî, *Şerhu Kitabi'l-Hudûd*, 214.

²²⁸ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/101.

²²⁹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/162.

²³⁰ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/58.

Mef'ûl-un mutlakın âmili bazen hazfedilebilir. Örneğin *قَالَ مَعَادُ اللَّهِ "Allah'a sığınırız. dedi."* (Yûsuf 12/79) âyetinde zikredilen *مَعَادٌ* kelimesinin masdar olmak üzere mansub olduğunu belirten Zeccâc, mef'ûl-un mutlakın âmilinin mahzûf olduğunu ve âyetin takdirinin *أَعُوذُ بِاللَّهِ مَعَادًا* şeklinde olduğunu ifade etmiştir.²³¹

Masdar olan mef'ûl-un mutlakın çoğunlukla kendisinde amel eden âmiliyle aynı harfleri taşıması gerekir. Bazen başka kelimeler masdarın yerine kullanılarak mef'ûl-un mutlak olabilir. Bu kelimelerden bazıları; masdara izafe edilen *كل* ve *بعض* kelimeleri, masdara dönen zamir veya ism-i işaret, masdara sıfat olan kelime, masdarla aynı kök harflerden oluşan farklı bir babın masdarı, ism-i masdar ve masdarın eş anlamlısı olan masdardır.²³² Zeccâc, *لَوَلَّيْتُمْ مِنْهُمْ فِرَارًا*, "*Mutlaka onlardan yüz çevirip kaçardın*" (Kehf 18/18) âyetinde zikredilen *فِرَارًا* kelimesinin *فَرَزْتُ* fiiliyle aynı anlamda olan *وَلَّيْتُ* fiiline mef'ûl-un mutlak olduğunu belirtmiştir.²³³

3.3.2.2. Mef'ûl-un Bih

Mef'ûl-un bih, "*failin gerçekleştirmiş olduğu eylemden etkilenen nesne*" şeklinde tanımlanmıştır. Basralı dilciler mef'ûl-u, mansub kılan âmilin fiil olduğu görüşünü benimsemişlerdir. Kûfeli dilcilerin çoğu fiil ve failin beraber âmil olduğunu iddia ederken bazı Kûfeli dilciler, mezkûr âmilin sadece fâil olduğu görüşünü benimsemiştir. Kûfeli bazı dilcilere göre âmil, mef'ûlun mef'ûl olması şeklinde açıklanan manevî bir olgudur.²³⁴

Zeccâc, bu eserinde mef'ûl-un bih terimini sınırlı sayıda kullanırken bazen ise onun yerine *منصوب بوقوع الفعل عليه* "*Kendisinde etki eden fiil ile mansubtur.*"²³⁵ şeklindeki ifadeyi tercih etmiştir. Kullanmış olduğu bu ifadeyle mef'ûl-un bihin tanımına ve kendisinde amel eden âmile de işarete bulunduğu söylenebilir. Örneğin o, *وَأَذْكُرُ عَبْدًا أَيُّوبَ*, "*Kulumuz*

²³¹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/101.

²³² İbn 'Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, 2/173-174.

²³³ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/224.

²³⁴ İbnu'l-Hâcib, *el-Kâfiye*, 18; Enbârî, *el-İnsâf*, 1/66; Fâkihî, *Şerhu Kitabi'l-Hudûd*, 200.

²³⁵ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/251.

Eyyûb 'u de an.” (Sâd 38/41) âyetinde zikredilen عَبَدْنَا kelimesinin, mef'ûl-un bih oluşunu *مَنْصُوبٌ بِوُقُوعِ الْفِعْلِ عَلَيْهِ* şeklindeki ifadesiyle belirtmiştir.²³⁶

Mef'ûl-un bihi nasb eden âmil fiil olabileceği gibi fiil anlamını ifade eden isimler de olabilir. Örneğin Zeccâc, *أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ كِفَاتًا أَحْيَاءَ وَأَمْوَاتًا*, “*Biz yeryüzünü dirileri de ölüleri de toplayan (bir yurt) yapmadık mı?*” (Mürselât 70/25) âyetinde zikredilen أَحْيَاءَ kelimesinin isim olan كِفَاتًا kelimesiyle mansub olduğunu bildirmiştir.²³⁷ Zeccâc’ın tercih etmiş olduğu bu i‘rab şekli ancak كِفَاتًا kelimesinin masdar veya ism-i failin çoğul sığası olarak kabul edilmesi durumunda mümkün olabilir.²³⁸

Arap dilinde bazı kelimeler başlarındaki cer harfinin hafzedilmesinden dolayı mansub olur. Bu durum “مَنْصُوبٌ بِنَزْعِ الْحَافِضِ” şeklinde isimlendirilmiştir.²³⁹ Örneğin Zeccâc, *الْشَّيْطَانُ يَعِدُّكُمْ الْفَقْرَ* “*Şeytan sizi fakirlikle korkutur.*” (Bakara 2/268) âyetini tahlil ederken *يَعِدُّكُمْ الْفَقْرَ* cümlesinin anlamının *يَعِدُّكُمْ بِالْفَقْرِ* şeklinde olduğunu, “ba” cer harfi hafzedildikten sonra fiilin الْفَقْرَ kelimesini mansub kıldığını belirtir. Müellif, yapmış olduğu bu açıklamayı aşağıdaki şiirle destekler:

أَمَرْتُكَ الْحَيْرَ فَأَفْعَلَنَ مَا أَمَرْتُ بِهِ فَقَدْ تَرَكْتُكَ ذَا مَالٍ وَذَا نَسَبٍ

“*Sana iyiliği emrettim sen de bu emre uy. Çünkü ben seni varlıklı ve mal sahibi kıldım.*”²⁴⁰

²³⁶ Zeccâc, *Me ‘âni ‘l-Kur ‘ân*, 4/251.

²³⁷ Zeccâc, *Me ‘âni ‘l-Kur ‘ân*, 5/209.

²³⁸ Halebî, *ed-Durru ‘l-Masûn*, 10/637; İbn ‘Adîl, *el-Lubâb*, 20/76.

²³⁹ Ebu ‘l-Fidâ’, *el-Kunnâş*, 2/88; Hasan, *en-Nahvu ‘l-Vâfi*, 2/171.

²⁴⁰ Zeccâc, *Me ‘âni ‘l-Kur ‘ân*, 1/298.

Mef'ûl-un bihi nasb eden âmil biliniyorsa hazfedilmesi caizdir. Bazen ise iştiğâl²⁴¹, nidâ,²⁴² tahzîr²⁴³ ve iğrâ²⁴⁴ gibi konuların bazısında âmilin hazfedilmesi zorunludur.²⁴⁵ Zeccâc, mef'ûl-un bihin âmilinin hazfedilmesinin zorunlu olduğu yerlerden biri olan iştiğâl konusuna değinirken bu kavramı kullanmamış fakat onun yerine منصوب بفعل مضمر "Mezkûr fiilin açıkladığı mahzûf bir fiille mansubtur." şeklindeki ifadesiyle bu kavramın terim anlamına işaret etmiştir. Örneğin o, فَإِيَّايَ فَاعْبُدُونِ "O hâlde, ancak bana kulluk edin."(Ankebût 29/56) âyetini i'rab ederken إِيَّايَ kelimesinin mahzûf bir fiile mef'ûl-un bih olup mansub olduğunu, mezkûr fiilin ise mahzûf olan fiile delalet ettiğini belirtir. Daha sonra âyetin takdiri فَاعْبُدُونِي - فَاعْبُدُوا إِيَّايَ şeklinde olduğunu ve ikinci fiil zikredildiğinden dolayı birinci fiilin zikredilmesine ihtiyaç duyulmadığını ifade ederek birinci fiilin hazfedilmesinin zorunlu olduğunu belirtmiştir.²⁴⁶

Zeccâc, mef'ûl-un bihin âmilinin hazfedildiği yerlerden biri olan iğra konusuna sadece bir yerde bu kavramı kullanarak değinmiştir. Örneğin o, شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ "Ramazan ayı, içinde Kur'an'ın indirildiği aydır." (Bakara 2/185) âyetini i'rab ederken شَهْرُ kelimesinin mansub olarak ta okunduğunu ve bu durumda iki farklı şekilde i'rab edilebileceğini belirtmiştir. Birinci görüşe göre bir önceki âyette zikredilen أَيَّامًا kelimesine bedel olarak mansub olduğunu belirttikten sonra ikinci görüşe göre mahzûf olan ism-i fiile mef'ûl olarak mansub olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra âyetin takdirinin رَمَضَانَ

²⁴¹ İштиğâl, "başta zikredilip mahzûf bir fiile mef'ûl-un bihi olan isimden sonra gelen amilin, önceki isme dönen zamirinde amel ettiği için baştaki isimde amel edememesi" şeklinde tanımlanmıştır. Tafsilatlı bilgi için bkz. Fâkihî, Şerhu Kitabi'l-Hudûd, 201.

²⁴² Münâda konusunu müstakil bir başlık altında ele alacağız.

²⁴³ Tahzîr, "mahzûf bir fiile mef'ûl-un bihi olan "iyyâke" vb. kelimelerle muhatabı tehlikeden sakındırmak" şeklinde tanımlanmıştır. Mezkûr kelimeler. Daha geniş ayrıntı için bkz. Fâkihî, Şerhu Kitabi'l-Hudûd, 206.

²⁴⁴ İğrâ, "mahzûf bir fiile mef'ûl-un bihi olan bazı kelimelerle muhatabı güzel şeyleri yapması için teşvik etmek" şeklinde tanımlanmıştır. Ayrıntı için bkz. Murâdî, Tavzihu'l-Mekâsîd, 3/1157.

²⁴⁵ Murâdî, Tavzihu'l-Mekâsîd, 2/628.

²⁴⁶ Zeccâc, Me'âni'l-Kur'ân, 4/130.

شَهْرَ عَلَيْكُمْ شَهْرَ şeklinde olduğunu ve شهر kelimesinin mansub olmasının iğrâ üzere olduğunu açıklamıştır.²⁴⁷

Zeccâc, mef'ûl-un bihin âmîlinin hazfedildiği yerlerden biri olan tahzîr konusuna ise bu kavramı kullanmadan değinmiştir. Örneğin فَقَالَ لَهُمْ رَسُولُ اللَّهِ نَاقَةَ اللَّهِ وَسُقْيِيهَا “Allah'ın Resûlü onlara: “Allah'ın devesine ve onun su hakkına dokunmayın!” dedi.” (Şems 91/13) âyetini i'rab eden Zeccâc, نَاقَةَ kelimesinin mahzûf olan bir fiile mef'ûl olduğu için mansub olduğunu belirtir ve âyetin takdirinin ذُرُوا نَاقَةَ اللَّهِ şeklinde olduğunu açıklamıştır.²⁴⁸ Yapmış olduğu bu takdir, نَاقَةَ kelimesinin mansub olmasının tahzîr konusuyla ilintili olduğuna işaret etmektedir. Bazı müfessirler bu kelimenin tahzîr üzere mansub olduğunu açıkça belirtmiştir.²⁴⁹

3.3.2.3. Mef'ûl-un Fîh

Zarf diye isimlendirilen mef'ûl-un fîh, “eylemin gerçekleştiği zaman veya mekânı bildiren isim” şeklinde tanımlanmıştır. Bir ismin zarf olabilmesi için kendisinde “fi” harfinin anlamını barındırması gerekir.²⁵⁰

Zeccâc, bu eserinde mef'ûl-un fîh terimini kullanmamıştır. Ancak birçok dilci gibi mef'ûl-un fîh yerine kullanılan zarf kelimesini kullanmayı tercih etmiştir. Bazen de zarf yerine vakt kelimesini kullanmıştır.²⁵¹ Yapmış olduğu i'rab tahlillerinde genellikle sadece ilgili kelimenin mansub ve zarf olduğunu belirtmekle yetinmiştir. Örneğin o, وَجَاءُوا آبَاءَهُمْ

عِشَاءً يَبْكُونَ “Akşamleyin ağlayarak babalarına geldiler.” (Yûsuf 12/16) âyetinde zikredilen

عِشَاءً kelimesinin sadece zarf olup mansub olduğunu söylemiştir.²⁵²

²⁴⁷ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/219.

²⁴⁸ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 5/254.

²⁴⁹ Halebî, *ed-Durru'l-Masûn*, 11/24; İbn 'Adîl, *el-Lubâb*, 20/365.

²⁵⁰ İbnu'l-Hâcib, *el-Kâfiye*, 23; İbn Hişam, *Şerhu Katr*, 284; Şâtîbî, *el-Mekâsidu's-Şâfiye*, 3/308; Fâkihî, *Şerhu Kitabi'l-Hudûd*, 218.

²⁵¹ Tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece iki yerde bu kavramı kullanmıştır. Bkz. Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/20, 263.

²⁵² Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/77.

Mef'ûl-un fihi nasb eden âmil fiil olabileceği gibi fiil anlamı ifade eden isimler de olabilir. Örneğin Zeccâc, أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ “Oruç, sayılı günlerdedir.” (Bakara 2/184). âyetini i‘rab ederken أَيَّامًا kelimesinin mansub olmasının iki farklı şekilde olabileceğini belirtir. Kendisine göre en güzel olanı i‘rabın ise bu kelimenin zarf (mef'ûl-un fih) olmasıdır. Bu durumda âyetin takdiri; عَلَيْكُمْ الصِّيَامُ فِي هَذِهِ الْأَيَّامِ şeklinde olduğunu ve mef'ûl-un fihte amel eden şeyin bir önceki âyette zikredilen الصِّيَامُ kelimesi olduğunu açıkça ifade etmiştir.²⁵³

Zeccâc kimi zaman bazı kelimelerin kimi dilciler tarafından zarf olarak kabul edilmesine itirazda bulunur. Örneğin o, عَلَيْهِمْ ثِيَابٌ مِّنْ سُندُسٍ “Üzerlerinde ipekten elbiseler vardır.” (İnsan 76/21) âyetinde zikredilen عَلَيْهِمْ kelimesinde farklı okuyuşlara değindikten sonra عَلَيْهِمْ şeklindeki okuyuşa göre bazı dilcilerin bu kelimenin zarf olduğunu iddia ettiklerini belirtir. Ancak bu kelimenin zarf olması durumunda “ye” harfinin sakin olamayacağı şeklinde bir gerekçe zikrederek bu görüşe itiraz eder.²⁵⁴ Ebû Hayyân, Zeccâc'ın bu görüşünü benimseyerek bu kelimenin ism-i fâil kalıbında olduğu için zarf olamayacağını iddia etmiştir. Fakat Halebî, باطنها، ظاهرها، داخلها، خارج الدار، gibi örneklerin Arap dilinde kullanıldığını söyleyerek bu kelimenin zarf olabileceği görüşünü benimsemiştir.²⁵⁵

Arap dilinde bazı kelimeler hem zarf-1 zaman hem de zarf-1 mekân olarak kullanılmaktadır. Örneğin Zeccâc, هُنَالِكَ دَعَا زَكَرِيَّا رَبَّهُ “Orada Zekeriya, Rabbine dua etti.” (Âl-i İmran 3/38) âyetinde zikredilen هُنَالِكَ kelimesinin mahallen mansub olduğunu belirttikten sonra bu kelimenin zarf-1 zaman veya zarf-1 mekân olabileceğini açıkça ifade etmiştir.²⁵⁶ Zeccâc, aynı kelime için Yunûs suresinin 30. âyetini açıklarken bu kelimenin zarf-1 zaman olduğunu belirtmekle yetinmiştir.²⁵⁷ Fakat bazı müfessirler, هُنَالِكَ

²⁵³ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/218.

²⁵⁴ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 5/204.

²⁵⁵ Halebî, *ed-Durru'l-Masûn*, 10/616; İbn 'Adîl, *el-Lubâb*, 20/318.

²⁵⁶ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/340.

²⁵⁷ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/15.

kelimesinin zarf-ı mekân olmasının daha güzel olduğunu zira bu kelimedede asıl olanın mekân anlamını ifade etmesidir şeklinde açıklamada bulunmuştur.²⁵⁸

3.3.2.4. Mef'ûl-un Leh

Mef'ûl-un lieclih ve mef'ûl-un min eclih gibi farklı şekillerde de isimlendirilen mef'ûl-un leh, “*Âmiliyle ortak zaman ve faile sahip olan bir masdarın, eylemin yapılış nedeni için zikredilmesi*” şeklinde tanımlanmıştır.²⁵⁹

Basralı dilcilerin çoğu mef'ûl-un lehi nasb eden âmilin, sebebiyet ifade eden “lam” harfinin hazfedilmesi sebebiyle fiil olduğu görüşünü benimsemişlerdir. Zeccâc ve Kûfeli dilcilerin çoğu mef'ûl-un lehin, mef'ûl-un mutlak olduğu görüşünü benimsemiştir. Zeccâc’a göre mef'ûl-un lehi nasb eden âmil, mef'ûl-un leh olan masdarla aynı kök harflerden oluşan gizli bir fiildir. Kûfeli dilcilere göre ise âmil, mef'ûl-un leh olan masdarla aynı anlamı taşıyan mezkûr fiildir.²⁶⁰

Zeccâc’ın *Me’âni’l-Kur’ân*’da konu hakkında yapmış olduğu bazı açıklamalar kendisine nispet edilen yukarıdaki görüşle örtüşürken diğer bazı açıklamaların örtüşmediği görülmektedir. Nitekim Zeccâc, *يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ*, “*Ölüm korkusuyla, yıldırım seslerinden parmaklarını kulaklarına tıkarlar.*” (Bakara 2/19) âyetinde zikredilen *حَذَرَ الْمَوْتِ* kelimesinin mef'ûl-un leh olduğu için mansub olduğunu belirtir.

Daha sonra ise bu kelimenin mansub olmasını “lam” harfinin hazfedilmesinden dolayı değil de belki masdar (mef'ûl-un mutlak) tevilinde olmasından kaynaklandığını ifade ederek âyetin takdiri *يَحْذَرُونَ حَذَرًا* şeklinde olduğunu belirtir ve “*yıldırım seslerinden parmakları kulaklara tıkamak*” cümlesi ile “*ölümden korkmak*” cümlesi aynı anlamı ifade eder sözleriyle de bu görüşünü destekler.²⁶¹ Ancak Zeccâc’ın Bakara sûresinin 243. âyetinde geçen *حَذَرَ الْمَوْتِ* kelimesini tahlil ederken tercih etmiş olduğu bu görüşe aykırı

²⁵⁸ Halebî, *ed-Durru'l-Masûn*, 6/192; İbn ‘Adîl, *el-Lubâb*, 10/318.

²⁵⁹ İbnü’s- Sâiğ, *el-Lemha*, 1/361; Murâdî, *Tavzihu'l-Mekâsîd*, 2/598; İbn Hişâm, *Şerhu Şuzûri’z-Zeheb*, 295.

²⁶⁰ Ezherî, *Şerhu’t-Tasrîh*, 2/757; Sabbân, *Hâşiyetus-Sabbân*, 2/179.

²⁶¹ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/92.

bir açıklamada bulunduğu görülmektedir. Zira o, حَدَّرَ الْمَوْتِ kelimesinin mef'ûl-un leh olduğunu ve hazfedilen “lam” harfinden dolayı mansub olduğunu açıkça ifade etmiştir.²⁶²

Zeccâc'ın eseri incelendiğinde mef'ûl-un leh hakkında farklı iki görüşe sahip olduğu görülmektedir. Birçok yerde sadece ilgili kelimenin mef'ûl-un leh olduğunu belirtmekle yetinirken bazen ise aynı kelimenin hem mef'ûl-un leh hem de masdar (mef'ûl-un mutlak) olabileceğini ifade eden açıklamalarda bulunmuştur. Örneğin Zeccâc, Rûm sûresi 24. âyette zikredilen حَوْفًا وَطَمَعًا kelimelerinin mef'ûl-un leh oldukları için mansub olduklarını belirtmiştir.²⁶³ Fakat o, Secde sûresi 16. âyette bulunan aynı kelimelerin ilk önce mef'ûl-un leh oldukları için mansub olduklarını ifade eder. Daha sonra bu iki kelimenin gerçekte masdar (mef'ûl-un mutlak) olduklarına dair açıklamalarda bulunur.²⁶⁴

3.3.2.5. Mef'ûl-un Me'ah

Mef'ûl-un me'ah, “beraberlik anlamı ifade eden “vâv” harfinden sonra zikredilen mansub isim” diye tanımlanmıştır.²⁶⁵ Mef'ûl-un me'ahı mansub kılan âmil hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Basralı dilcilerin çoğu bu âmilin kendisinden önce zikredilen “vâv” harfi vasıtasıyla fiil veya şibh-i fiil olduğu görüşünü benimsemişlerdir. Abdülkâhir el-Cürcânî (ö. 471/1078-79), sadece “vâv” harfinin âmil olduğunu iddia etmiştir. Zeccâc ise âmilin mahzûf bir fiil olduğu görüşünü tercih etmiştir. Onun bu görüşü, Arap dilinde mef'ûl-un me'ah'ın varlığını yok saymayı gerektirdiğinden zayıf görülmüştür. Kûfeli bazı dilcilere göre âmil, hilaf üzere mansub olmak şeklinde açıklanan manevî bir olgudur.²⁶⁶

Birçok dilci, mef'ûl-un me'ahı mansub kılan âmilin mahzûf bir fiil olmasını tercih etmesinden dolayı Zeccâc'ın Arap dilinde mef'ûl-un me'ah olmadığı görüşünü benimsediğini iddia etmiştir. Kendisine nispet edilen bu görüşü *Me'âni'l-Kur'ân*'da destekleyecek herhangi bir açıklama tespit edilememiştir. Aksine bazı âyet tahlillerinde

²⁶² Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/276.

²⁶³ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/138.

²⁶⁴ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/158.

²⁶⁵ İbn 'Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, 2/202.

²⁶⁶ Enbârî, *el-İnsâf*, 1/200; Ukberî, *el-Lubâb*, 1/279; Ebû Muhammed Bedruddîn Hasan b. Kasım b. Abdillâh b. Ali el-Mısri el-Mâlikî el-Murâdî, *el-Cene'd-Dâni fi Hurûfi'l-Me'âni*, thk. Fahreddin Kabâve - Muhammed Nedim Fazıl (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998), 1/155.

ilgili kelimenin mef'ûl-un me'ah olduğunu açıkça belirten ifadeler bulunmaktadır. Örneğin Zeccâc, يَا جِبَالُ أَوِي مَعَهُ وَالطَّيْرُ “Ey dağlar! Kuşların eşliğinde onunla birlikte tespih edin.” (Sebe’ 34/10) âyetinde zikredilen الطَّيْرُ kelimesinin mansub olmasının farklı şekilde tevcih edilebileceğini belirtir. Daha sonra bu kelimenin نُصِبَ عَلَى مَعْنَى “me’a anlamı üzere mansub olmuştur” şeklindeki ifadesiyle mef'ûl-un me'ah olduğu için mansub olduğunu açıkça ifade etmiştir.²⁶⁷ Aynı şekilde Zeccâc, وَسَخَّرْنَا مَعَ دَاوُدَ الْجِبَالَ يُسَبِّحْنَ وَالطَّيْرَ, “Dâvûd ile birlikte, Allah’ı tespih etmeleri için dağları ve kuşları onun emrine verdik.” (Enbiyâ 21/79) âyetinin مَعَ الطَّيْرِ anlamında olduğunu belirterek الطَّيْرُ kelimesinin mef'ûl-un me'ah olduğunu belirtmiştir.²⁶⁸

Zeccâc, فَأَجْمَعُوا أَمْرَكُمْ وَشُرَكَاءَكُمْ “Siz de ortaklarınızla beraber toplanıp yapacağınızı kararlaştırın.” (Yûnus 10/71) âyetini i’rab ederken شُرَكَاءَكُمْ kelimesinin mahzûf bir fiille mansub olduğunu iddia eden Ferrâ’nın görüşünün yanlış olduğunu belirtmiştir. Daha sonra فَصِيلَهَا وَفَصِيلَهَا لو تَرَكْتِ النَّاقَةَ وَفَصِيلَهَا örneğinde olduğu gibi شُرَكَاءَكُمْ kelimesinin de mef'ûl-un me'ah olması görüşünü tercih ederek, âyetin takdirinin مَعَ شُرَكَائِكُمْ şeklinde olduğunu ifade etmiştir.²⁶⁹

3.3.2.6. Kâne ve Benzerlerinin Haberi

Kâne ve benzerleri mübteda ve haberin başına gelerek mübtedayı merfu kılıp kendilerine isim, haberi de mansub kılıp kendilerine haber yaparak isim cümlesinde hem anlam hem de şekilsel olarak etkide bulunurlar. Kâne ve benzerlerinin haberini mansub kılan âmil hakkında Basralı ve Kûfeli dilciler aynı görüşte olup bu âmilin kâne ve benzerleri olduğunu belirtmişlerdir. Ancak mansub olma nedeni hakkında farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Basralı dilcilere göre bu ismin mansub olması haber olmasından

²⁶⁷ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 4/184.

²⁶⁸ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 3/324.

²⁶⁹ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 3/23.

kaynaklanmaktadır. Ancak Kûfeli dilcilere göre ise bu ismin mansub olması hal olmasından ötürüdür.²⁷⁰

Basralı dilcilerden olan Zeccâc, Tâhâ sûresi 97. âyette zikredilen *“İbâdet edip durduğun”* cümlesini i‘rab ederken عَاكِمًا kelimesinin, nakıs fiillerden olan ظَلَّ fiilinin haberi olduğu için mansub olduğunu ve bu kelimenin hal üzere mansub olamayacağını ifade etmiştir.²⁷¹ Müellifin yapmış olduğu bu açıklamasından Basralı dilcilerin görüşünü benimseyip Kûfeli dilcilerin görüşüne muhalefet ettiği anlaşılmaktadır.

Zeccâc eserinde bu konuya değinirken çoğu zaman herhangi bir açıklama yapmadan sadece bu fiillerin isim ve haberini belirtmiştir. Bazen de cümlede isim ve haberin birbirleri arasındaki müzekkerlik ve müenneslik uyumuna dair bazı açıklamalarda bulunmuştur. Örneğin *“Sonra onların mazeretleri, demekten başka bir şey olmadı.”* (En‘âm 6/23) âyetini i‘rab ederken فَتَنُّهُمْ kelimesinin, فَتَنَّتْهُمْ şeklinde mansub olarak okunduğunu ve bu durumda تَكُنُّ fiilinin haberi olup أَنْ قَالُوا cümlesinin de isim olduğunu belirtmiştir. Daha sonra isim ve haberin uyumu için aslında mübteda ve haber olan أَنْ قَالُوا cümlesi ile الفتنة kelimesi aynı şeyi ifade ettiklerinden dolayı تَكُنُّ fiilinin müennes olarak geldiğini ifade etmiştir. Ayrıca أَنْ قَالُوا cümlesinin مَعَالِيَهُمْ kelimesi ile tevil edilerek müzekkerlik ve müenneslik uyumunun sağlanabileceğini belirtmiştir.²⁷²

Kâne ve benzerlerinin haberinde asıl olan haberin isimden sonra gelmesidir. Ancak herhangi bir engel olmadığında haberin isimden önce gelmesi caizdir.²⁷³ Örneğin Zeccâc, *“Doğru sözlü iseniz atalarımızı getirin, demelerinden başka delilleri yoktur.”* (Câsiye 45/25) âyetini i‘rab ederken حُجَّتَهُمْ kelimesinin, mansub olarak

²⁷⁰ Endelüsî, *et-Tezyîl ve't-Tekmil*, 4/131; Murâdî, *Tavzîhu'l-Mekâsîd*, 1/492; Şâtîbî, *el-Mekâsîdu's-Şâfiye*, 2/137.

²⁷¹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/306.

²⁷² Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/190.

²⁷³ Murâdî, *Tavzîhu'l-Mekâsîd*, 1/494; İbn Hişam, *Şerhu Katr*, 129-132; İbn 'Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, 1/271; Ezherî, *Şerhu't-Tasrih*, 1/242.

okunduğunda كَانَ fiilinin haberi olup قَالَوا cümlesinin de isim olduğunu belirterek haberin isimden önce gelmesinin caiz olduğuna işarette bulunmuştur.²⁷⁴

ليس ve ما دام gibi başında “mâ” edatı bulunan fiiller dışındaki nakıs fiillerde haberin âmilinden önce gelebilmesi konusunda dilcilerin görüş birliği vardır.²⁷⁵ Örneğin Zeccâc, فَانظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الظَّالِمِينَ “Şimdi bak, zalimlerin sonu nasıl oldu!” (Yûnus 10/39) âyetini i‘rab ederken كَيْفَ kelimesinin, mahallen mansub olup كَانَ fiilinin haberi olduğunu belirterek haberin âmilinden önde gelmesinin mümkün olduğunu ifade etmiştir.²⁷⁶

Zeccâc, فَمَا زَالَتْ تِلْكَ دَعْوَاهُمْ, “Bu feryatları sürüp gider.” (Enbiyâ 21/15) âyetini i‘rab ederken تِلْكَ kelimesinin, mahallen mansub veya mahallen merfu olup زَالَتْ fiilinin haberi veya ismi olabileceği şeklinde iki farklı şekilde i‘rab edilebileceğini ve bu konuda dilciler arasında ihtilafın olmadığını açıklamıştır.²⁷⁷ Ancak birçok dilci isim ve haberde i‘rabın gizli olması durumunda birinci kelimenin isim olup ikinci kelimenin haber olması gerektiğini açık bir şekilde ifade etmiştir.²⁷⁸

3.3.2.7. İinne ve Benzerlerinin İsmi

İinne ve benzerleri mübteda ve haberin başına gelerek mübtedayı mansub kılıp kendilerine isim, haberi de merfu kılıp kendilerine haber yaparak isim cümlesinde hem anlam hem de şekilsel olarak etki ederler.²⁷⁹

İinne ve benzerlerinin, ismini mansub kılan âmil olduğu görüşü hususunda Basralı ve Kûfeli dilciler arasında herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır. Ancak Kûfeli dilciler bu harflerin sadece isimde amel edip haberde herhangi bir etkisi bulunmadığı görüşünü

²⁷⁴ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 4/331.

²⁷⁵ Endelüsî, *et-Tezyîl ve’t-Tekmil*, 4/494; İbn Hişam, *Şerhu Katr*, 133; Ezherî, *Şerhu’t-Tasrih*, 1/244.

²⁷⁶ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 3/18.

²⁷⁷ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 3/313.

²⁷⁸ İbn Mâlik, *Şerhu Teshîli’l-Fevâ’id*, 1/350; Endelüsî, *et-Tezyîl ve’t-Tekmil*, 4/174; İbn ‘Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, 1/273; Nâzırı’l-Ceyş, *Temhîdu’l-Kavâ’id*, 3/1155.

²⁷⁹ İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 4/521; İbn Hişam, *Şerhu Katr*, 126; Şâtibî, *el-Mekâsîdu’s-Şâfiye*, 2/305.

benimsemişlerdir.²⁸⁰ Zeccâc ise الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِقُونَ “Şüphesiz inananlar (Müslümanlar) ile Yahudiler, Sabiiler...” (Mâide 5/69) âyetini i‘rab ederken الصَّابِقُونَ kelimesinin merfu olması konusunda dilciler arasında farklı görüşler olduğunu açıklamıştır. Daha sonra bazı dilcilerin “inne” edatı amel etmede zayıf olduğu için sadece isimde amel edip haberde etki edemediğine dair görüşün yanlış olduğunu açık bir şekilde ifade etmiştir.²⁸¹ Basralı dilcilerden olan Zeccâc, bu harflerin ismini mansub kılıp haberini merfu kıldığı görüşünü benimseyerek Kûfeli dilcilere muhalefet etmiştir.

Zeccâc, bu eserinde “inne” ve benzerlerinin ismi konusuna değinirken çoğu zaman sadece ilgili kelimenin isim olmasını belirtmekle yetinmiştir. Örneğin إِنَّ يَوْمَ الْفُصْلِ مِيقَاتُهُمْ أَجْمَعِينَ “Şüphesiz, hüküm günü, hepsinin bir arada buluşacağı zamandır.” (Duhân 44/40) âyetini i‘rab eden Zeccâc, يَوْمَ الْفُصْلِ kelimesinin “inne” edatının ismi olduğu مِيقَاتُهُمْ kelimesinin ise haber olduğunu ifade etmiştir.²⁸²

Dilcilerin çoğuna göre, “inne”, “lâkinne” ve “enne” edatlarının ismi üzerine başka bir kelime atf edildiğinde bu kelimenin mansub ve merfu olarak okunması caizdir. Bazı dilciler matuf olan kelimenin merfu olmasını, mahzûf bir mübtedanın haberi olmasıyla gerekçelendirirken diğer bazı dilciler asıl itibariyle mübteda olan bu edatların isminin merfu konumuna atf edilmesiyle delillendirmiştir.²⁸³ Yukarıda zikredilen son görüşü benimseyen Zeccâc, قَالَ رَبِّ إِنِّي لَا أَمْلِكُ إِلَّا نَفْسِي وَأَخِي “Mûsa, Ey Rabbim! Ben ancak kendime ve kardeşime söz geçirebilirim.” (Mâide 5/25) âyetinde zikredilen أَخِي kelimesinin, merfu olmasının nedenini “inne” edatının ismiyle beraber olan merfu konumu gözetilerek atf edilmesi olduğunu açıkça ifade etmiştir.²⁸⁴

²⁸⁰ Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî en-Nahvî İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl fi’n-Nahv*, thk. ‘Abdulhuseyn el-Fetlî (Beyrut: Mu’essesetu’r-Risâle, ts.), 1/230; Endelüsî, *et-Tezyîl ve’t-Tekmîl*, 5/6; Şâtibî, *el-Mekâsîdu’s-Şâfiye*, 2/308; Süyûtî, *Hem’u’l-Hevâmi*, 1/484.

²⁸¹ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2/155-156.

²⁸² Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 4/326.

²⁸³ İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 4/539-540; İbn ‘Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, 1/376-377; Süyûtî, *Hem’u’l-Hevâmi*, 3/239-240.

²⁸⁴ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2/133.

Bazı dilciler bu edatların ismi ile olan konumunun gözetilmesinin sadece atıf konusuyla sınırlı olduğunu iddia ederken Ferrâ, Zeccâc ve diğer bazı dilciler atf-ı beyan, te'kid ve sıfat için de bunun caiz olabileceği görüşünü benimsemişlerdir.²⁸⁵ Örneğin Zeccâc, بِالْحَقِّ عَلَامُ الْغُيُوبِ “De ki: “Şüphesiz Rabbim gerçeği ortaya koyar. O, gaybleri hakkıyla bilendir.” (Sebe’ 34/48) âyetini i‘rab ederken عَلَامُ kelimesinin merfu olarak olmasını “inne” edatının ismiyle beraber olan merfu konumunun gözetilerek sıfat olmasıyla gerekçelendirmiştir.²⁸⁶

Zeccâc “enne” edatından “nûn” harfî hazfedildiğinde amel etmesinin caiz olduğu görüşünü benimsemiştir. Örneğin وَأَخِرُ دَعْوَاهُمْ أَنِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ “Onların dualarının sonu da şudur: Hamd, âlemlerin Rabbi Allah’a mahsustur.” (Yûnus 10/10) âyetini i‘rab eden Zeccâc, أَنِ edatından “nûn” harfinin hazfedildiğini ve isminin de mahzûf olduğunu açık bir şekilde belirtmiş ve âyetin takdirinin أَنِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ şeklinde olduğunu ifade etmiştir.²⁸⁷ Aynı şekilde “keenne” edatından da “nûn” harfî hazfedildiğinde amel etmesinin caiz olduğu görüşünü benimsemeyen Zeccâc, كَأَنَّمَا يَدْعُنَا إِلَى ضُرٍّ مَسَّهُ “Sanki kendisine dokunan bir sıkıntı için bize hiç yalvarmamış gibi.” (Yûnus 10/12) âyetini i‘rab ederken كَأَنَّمَا edatından “nûn” harfinin hazfedildiğini ve isminin de mahzûf olduğunu ifade ederek âyetin takdirinin كَأَنَّمَا يَدْعُنَا şeklinde olduğunu belirtmiştir.²⁸⁸

3.3.2.8. Cinsi Nefyeden Lâ Edatının İsmi

Dilcilerin çoğuna göre cinsi nefyeden “lâ” edatının “inne” edatı gibi isim cümlesinin başına gelerek mübtedayı mansub kılıp kendisine isim yapar haberi de merfu kılarak kendisine haber yapar. Sîbeveyh ve bazı dilciler ise bu edatın sadece isimde amel edip haberde amel etmediğini iddia etmişlerdir.²⁸⁹

²⁸⁵ Şâtibî, *el-Mekâsîdu’s-Şâfiye*, 2/376; Süyûtî, *Hem’u’l-Hevâmi*, 3/241.

²⁸⁶ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 4/194.

²⁸⁷ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 3/7.

²⁸⁸ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 3/9.

²⁸⁹ İbn Hişâm, *Evdahu’l-Mesâlik*, 2/3; İbn ‘Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, 2/5-6; Ezherî, *Şerhu’t-Tasrîh*, 1/337.

“Lâ” edatının ismi, muzâf veya şibh-i muzâf olması durumunda mu‘rab olduğu, müfred olması durumunda ise istiğrak (kapsama) ifade eden “min” harfinin anlamını içerdiği veya “la” edatıyla beraber *عَشْرَ مِائَةٍ* kelimesi gibi mürekkebe olduğu için mebni olduğu belirtilmiştir.²⁹⁰ Ancak bazı dilciler Zeccâc’ın isimde bulunan harekenin i‘rab harekesi olduğunu ve sondaki tenvinin tahfif için düşürüldüğü görüşünü benimsediğini iddia etmiştir.²⁹¹

Zeccâc, konu hakkında zikretmiş olduğu örneklerde sadece birkaç yerde “lâ” edatının ismini zikretmekle yetinirken bazen de konuyu biraz daha detaylandırarak aktarmıştır. Örneğin o, *لَا رَيْبَ فِيهِ* “*Onda asla şüphe yoktur.*” (Bakara 2/2) âyetini tahlil ederken Sîbeveyh’in “lâ” edatının, kendisinden sonraki ismi “inne” edatı gibi mansub kıldığını ancak mansub olan kelimenin tenvinsiz olması gerektiğini iddia ettiğini belirtmiştir. Daha sonra Sîbeveyh’in “lâ” edatı ve kendisinden sonraki isimle tek bir kelime olduğu görüşünü benimsediğini ifade etmiştir.²⁹²

Çoğu zaman detaya inmeyen Zeccâc, *يَوْمٌ لَا يَبِيعُ فِيهِ وَلَا خِلَالٌ* “*Hiçbir alışveriş ve dostluğun bulunmadığı bir gün.*” (İbrahim 14/31) âyetini tahlil ederken *يَبِيعُ* ve *خِلَالٌ* kelimelerinin mansub olarak ta okunabileceğini ve bu durumda mezkûr kelimeleri mansub kılan âmilin “lâ” edatı olduğunu belirtmekle yetinmiştir.²⁹³

3.3.2.9. *Münâdâ*

Münâdâ mufaale babından ism-i mef‘ûl kalıbında gelen bir isim olup sözlükte “*çağrılan, seslenilen*” anlamlarına gelmektedir.²⁹⁴ Terim olarak ise, “*أُدْعُو* gibi mahzûf bir fiilin yerine lafzen veya takdiren geçen nidâ edatlarından biri ile muhataba seslenmek ve konuşanın sözüne kulak vermesini sağlamaktır.” şeklinde tanımlanmıştır.²⁹⁵ Arap dilinde

²⁹⁰ İbnu’s- Sâiğ, *el-Lemha*, 1/489; İbn Hişam, *Muğni’l-Lebîb*, 1/313; Murâdî, *Tavzihu’l-Mekâsîd*, 2/598.

²⁹¹ İbnu’l-Esir, *el-Bedî’*, 1/572; İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 4/183; İbn Mâlik, *Şerhu Teshîli’l-Fevâ’id*, 2/116.

²⁹² Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 1/69.

²⁹³ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 3/133.

²⁹⁴ Râzî, *Muhtâru’s-Sihâh*, 307; Zebidî, *Tâcu’l-‘Arûs*, 40/59.

²⁹⁵ İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 5/51-52; İbnu’l-Hâcib, *el-Kâfiye*, 19; Ebu’l-Fidâ’, *el-Kunnâş*, 1/161; Fâkihî, *Şerhu Kitabi’l-Hudûd*, 207-208.

kullanılan başlıca nidâ edatları şunlardır: آ، أ، هَيَّا، أَيَّ، يا Bu edatlar çağrılanın uzak ve yakınlığına göre farklı şekillerde kullanılmaktadırlar. أَيَّ، أ، edatları yakın münâdâlar için، آ، هَيَّا، أَيَّ edatları uzak olan münâdâlar için، يا edatı ise bütün münâdâlar için kullanılmaktadır.²⁹⁶

Münâdâyı mansub kılan âmil hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Dilcilerin çoğu bu âmilin zorunlu olarak hazfedilen fiil olduğu görüşünü benimsemiştir. Bazı dilciler ise bu âmilin kendisinden önce zikredilen nidâ edatları olduğunu iddia etmiştir.²⁹⁷

Münâdâ, muzâf, şibh-i muzâf ve nekre-i gayr-i maksûde olduğunda mu‘reb iken müfred (‘alem ve nekre-i maksûde) olduğunda mahallen mansub olarak merfu olduğu alamet üzere mebni olur.²⁹⁸

Zeccâc, bu eserinde âyetleri i‘rab ederken yeri geldikçe münâdâ konusu üzerinde durarak konuyla ilgili açıklamalarda bulunmuştur. Örneğin يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ “*Ey İsrail oğulları.*” (Bakara 2/40) âyetini i‘rab eden Zeccâc, يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ kelimesinin muzâf münâdâ olmasından ötürü mansub olduğunu ve mansub olma gerekçesini ise cümlede anlamca bulunan دَعَوْتُ vb. bir fiile mef‘ûl olmasıyla açıklamıştır.²⁹⁹

Basralı dilciler başında ال takısı bulunan bir kelimenin münâdâ olamayacağı görüşünü benimserken Kûfeli dilciler ise bu durumun caiz olabileceğini iddia etmiştir.³⁰⁰ Bakara sûresinin yirmi birinci âyetinde zikredilen يَا أَيُّهَا النَّاسُ cümlesini i‘rab ederken konuyla ilgili geniş açıklamalarda bulunan Zeccâc, أَيَّ edatının müfred münâdâ olduğu için damm üzerine mebni olduğunu النَّاسُ kelimesinin ise münâdânın sıfatı olduğunu belirtmiştir.

²⁹⁶ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 349; İbnu'l-Hâcib, *el-Kâfiye*, 54; Ebu'l-Fidâ', *el-Kunnâş*, 2/108.

²⁹⁷ Enbârî, *el-İnsâf*, 1/266-267; Ukberî, *el-Lubâb*, 1/329; İbn Ya‘îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 5/51-52.

²⁹⁸ İbn Cinnî, *el-Luma'*, 106; İbn Hişâm, *Evdahu'l-Mesâlik*, 4/12-15; Nâzıru'l-Ceyş, *Temhîdu'l-Kavâ'id*, 7/3541.

²⁹⁹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/110.

³⁰⁰ Enbârî, *el-İnsâf*, 1/275; Ukberî, *el-Lubâb*, 1/444.

Daha sonra *يا أَيُّهَا الرَّجُلُ* cümlesinin *يا الرَّجُلُ* şeklinde kullanılmasının caiz olamayacağını ifade ederek bu durumu *يا* edatının *ال* takısı gibi ma'rifelik ifade ettiği için iki ta'rif edatının bir arada kullanılmayacağı şeklinde gerekçelendirmiştir. *ال* takısı alan bir kelimenin münâdâ olabilmesi için *أَيَّ* edatının vasıta kılınması gerektiğini vurgulamıştır.³⁰¹

Damm üzere mebni olan müfred münâdânın, i'rabtaki konumu gözetilerek kendisine sıfat olan kelimenin mansub olabileceği gibi münâdânın zahiri harekesi gözetilerek sıfatın merfu olması mümkündür.³⁰² Bu konuya işaret eden Zeccâc, *يا زَيْدُ الظَّرِيفُ والظَّرِيفَ* örneğinde olduğu gibi sıfat olan *الظَّرِيفَ* kelimesinin merfu veya mansub olmasının caiz olduğunu açıklamıştır. Bu kuraldan hareketle Ebû Osman el-Mâzinî'nin (ö. 249/863) *يا أَيُّهَا الرَّجُلُ* cümlesindeki *الرَّجُلُ* kelimesinin sıfat olmasından ötürü mansub olmasının da mümkün olduğunu iddia etmiştir. Ancak Basralı hiçbir dilcinin bu görüşü benimsemediğini vurgulayan Zeccâc, onun bu iddiasının kabul edilmeyeceğini belirtmiştir. Zira ele alınan örnekte *الرَّجُلُ* kelimesi görünürde sıfat olmasına rağmen gerçekte münâdâ olarak kabul edildiğini ifade etmiştir.³⁰³

Zeccâc, münâdâ konusunda dilciler arasında farklı görüşlerin bulunduğu *اللَّهُمَّ* kelimesini detaylı bir şekilde ele alarak açıklamalarda bulunmuştur. Bazı dilcilerin bu kelimenin aslında *يا اللهُ أُمَّ بِحَيْرٍ* şeklinde olduğuna dair görüşlerine itirazda bulunan Zeccâc, bu iddialarının doğru olmadığını gerekçelendirmiştir. Halil, Sîbeveyh ve ilmine güvenilen dilcilerin *اللَّهُمَّ* kelimesinin aslında *يا اللهُ* şeklinde olduğunu ve *يا* edatı hazfedildikten sonra kelimenin sonuna şeddeli “mim” harfinin ivaz olarak getirildiği görüşünü

³⁰¹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/93.

³⁰² İbn Cinnî, *el-Luma'*, 109; Ukberî, *el-Lubâb*, 1/333; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 1/326.

³⁰³ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/93.

benimsediklerini belirten Zeccâc, bu görüşü destekleyen bazı açıklamalarda bulunmuştur.³⁰⁴

اللَّهُمَّ kelimesiyle ilgili başka bir konuya değinen Zeccâc, Sîbeveyh'in bu kelimenin sonunda şeddeli "mim" harfinin bulunmasından dolayı kendisine sıfat alamayacağını iddia ettiğini ve bunun için قُلِ اللَّهُمَّ فَاطِرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ "De ki: "Ey göklerin ve yerin yaratıcısı olan Allah'ım!" (Zümer 39/46) âyetinde zikredilen فَاطِر kelimesinin mansub olmasının münâdâ olmasından ötürü olduğunu iddia ettiğini belirtmiştir. Daha sonra Zeccâc, Sîbeveyh'in görüşüne muhalefet ederek فَاطِر kelimesinin mansub olmasının sıfat olmasından kaynaklandığını belirterek kendi tercihinin ortaya koymuştur.³⁰⁵

Zeccâc, damm üzere mebni olan müfred münâdânın, bazen mansub olmasının mümkün olabileceğini şöyle açıklamıştır: İbn kelimesi 'aleme izafe edilmesi koşuluyla kendisinden önceki isimle beraber tek bir isim olarak kabul edilir. Bunun için bütün dilciler يا زيد بن عمرو cümlesinde müfred münâdâ olan زيد kelimesinin mansub olmasını tercih ederken dammeli olmasının da caiz olduğunu belirtmişlerdir. Bu açıklamalardan hareketle Zeccâc, يا عيسى ابن مريم "Ey Meryem oğlu İsa!" (Mâide 5/112) âyetinde zikredilen عيسى kelimesinin müfred münâdâ olmasına rağmen يا زيد بن عمرو örneğinde olduğu gibi mansub olmasının da caiz olduğunu belirtmiştir.³⁰⁶ Ancak bazı dilciler yukarıda zikredilen kuralın sadece i'rabı açık olan kelimelerde geçerli olduğunu dolayısıyla i'rabı gizli olan عيسى gibi kelimelerde bu kuralı uygulamanın bir anlam ifade etmediğini belirtmişlerdir.³⁰⁷

3.3.2.10. Müstesnâ

Müstesnâ istif'âl babından ism-i mef'ûl olup mücerred siğası olan ثِي fiili lugatte "ayırıp uzaklaştırmak, kıvrıp bükme, dürmek, ikinci olmak" gibi anlamlarda kullanılmıştır.³⁰⁸

³⁰⁴ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/331-332.

³⁰⁵ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/332-333.

³⁰⁶ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/178.

³⁰⁷ Uşmûnî, *Şerhul-Uşmûnî*, 3/26.

³⁰⁸ Râzî, *Muhtâru's-Sihâh*, 50; Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, 37/304.

Bir nahiv terimi olarak müstesnâ “إِلَّا ve benzeri bir edat vasıtasıyla mezkûr veya mahzûf isimden gerçekten veya hükmen çıkarılan şey” şeklinde tanımlanmıştır. İstisnâ cümlesinde müstesnâ, müstesnâ minh ve istisnâ edatı olmak üzere üç unsur bulunmaktadır. İstisnâ edatından önceki ögeye müstesnâ minh (kendisinden çıkarılan), edattan sonra ki ögeye de müstesnâ (çkarılan), kendileri vasıtası ile çıkarma işlemi gerçekleştirilen edilen kelimelere de istisnâ edatı denilmektedir.³⁰⁹

İstisnâ edatları, biri harf (إِلَّا), ikisi isim (سِوَى - غَيْرِ), ikisi fiil (لَا يَكُونُ - لَيْسَ), üçü bazen fiil bazen de harf (عَدَا - حَالَ - حَاشَا) olmak üzere sekiz tanedir. Bunlardan pratikte en çok kullanılan إِيَّا edatıdır.³¹⁰

Müstesnâyı mansub kılan âmil hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Basralı dilcilerin çoğu bu âmilin istisnâ edatından önceki fiil veya istisnâ edatı vasıtasıyla fiil anlamı olduğu görüşünü benimsemiştir. Bazı dilciler ise bu âmilin kendisinden önce zikredilen istisnâ edatı olduğunu iddia etmiştir. Kûfeli bazı dilciler إِيَّا edatının aslında إِنَّ edatının tahfif edilerek لِي edatına idğam edilmesinden meydana geldiğini, nasb ameli için إِنَّ edatı gözetilirken ref' amelinde atıf harfi olan لِي edatının gözetildiğini iddia etmişlerdir.³¹¹ Zeccâc'ın konu hakkındaki görüşüne dair iki farklı rivâyet bulunmaktadır. Enbârî, *el-İnsâf* adlı eserinde Zeccâc'a göre âmilin إِيَّا edatı olduğunu iddia etmiştir.³¹² Bazı dilciler ise Zeccâc'a göre âmilin إِيَّا edatının yerine geçtiği اَسْتَثْنِي fiili olduğunu belirtmişlerdir.³¹³

³⁰⁹ İbn Mâlik, *Şerhu Teshîli'l-Fevâ'id*, 2/116; Fâkihî, *Şerhu Kitabi'l-Hudûd*, 240-241; Hasan, *en-Nahvu'l-Vâfi*, 2/315; Muhammed 'Id, *en-Nahvu'l-Musaffâ* (Kahire: Mektebetu's-Şebab, 1975), 483.

³¹⁰ İbn Hişâm, *Evdahu'l-Mesâlik*, 2/221-222; Şâtibî, *el-Mekâsîdu's-Şâfiye*, 3/390; Mer'î b. Yûsuf b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kermî el-Makdisî, *Delilu't-Talibin li-Kelâmi'n-Nahviyyin* (Kuveyt: İdâretu'l-Mahtûtât ve'l-Mektebâti'l-İslâmiyye, 2009), 64.

³¹¹ Enbârî, *el-İnsâf*, 1/212; Ukberî, *el-Lubâb*, 1/303; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/46-47.

³¹² Enbârî, *el-İnsâf*, 1/212.

³¹³ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyh*, 2760; Ukberî, *el-Lubâb*, 1/303; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/47.

Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*'da müstesnânın âmili hakkında sadece bir yerde âmilin *إِلَّا* edatı olduğunu belirten (إِلَّا) نصب ifadesini³¹⁴ tespit edebildik. *“Sonra pek azınız hariç, yüz çevirerek sözünüzden döndünüz.”* (Bakara 2/83) âyetini i'rab eden Zeccâc, *فَلْيَلَّا* kelimesinin istisnâ üzere mansub olduğunu belirttikten sonra âyetin anlamının *اسْتَنْبِي فَلْيَلَّا مِنْكُمْ* şeklinde olduğunu ifade etmiştir.³¹⁵ Yapmış olduğu bu tevil, bazı dilciler tarafından kendisine nispet edilen; “âmilin *إِلَّا* edatının yerine geçtiği *اسْتَنْبِي* fiili olduğu” görüşünü desteklemektedir.

Müstesnânın mansub olmasının zorunlu olduğu yerlerden biri, olumlu ve tam bir cümleden sonra zikredilmesidir.³¹⁶ Bu bağlamda Zeccâc, *تَوَلَّوْا إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ*, *“İçlerinden pek azı hariç, yüz çevirdiler.”* (Bakara 2/246) âyetini i'rab ederken, *فَلْيَلَّا* kelimesinin istisnâ üzere mansub olduğunu ve bu durumda müstesnânın olumlu cümleden sonra geldiği için mansub olmasının zorunlu olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra bazılarının yukarıdaki âyeti *تَوَلَّوْا إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ* şeklinde rivayet etmelerine karşı çıkararak böyle bir kıraati bilmediğini ayrıca dil kuralları açısından da tevil edilemeyeceğini vurgulamak için yukarıdaki açıklamayı yaptığını belirtmiştir.³¹⁷

Dilciler, istisnâyı genel olarak muttasıl ve munkatı' olmak üzere iki kısma ayırmaktadırlar. Muttasıl istisnâda olumsuz ve tam cümleden sonra gelen müstesnânın mansub olması caiz olup bedel yapılması daha evladır.³¹⁸ Bu bağlamda cümlede muttasıl istisnânın bulunduğu *مَا فَعَلُوهُ إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ*, *“İçlerinden pek azı hariç, bunu yapmazlardı.”*

(Nisâ 4/66) âyetini i'rab eden Zeccâc, *فَعَلُوهُ* kelimesinin merfu olmasını “cümlesindeki “vâv” zamirine bedel olmasıyla açıklamıştır. Aynı cümlenin Kur'an dışında olması

³¹⁴ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/114.

³¹⁵ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/147.

³¹⁶ İbnu'l-Hâcib, *el-Kâfiye*, 25; Ebu'l-Fidâ', *el-Kunnâs*, 1/195; Murâdî, *Tavzihu'l-Mekâsîd*, 2/669; İbn Hişâm, *Evdahu'l-Mesâlik*, 2/223.

³¹⁷ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/279.

³¹⁸ İbn Cinnî, *el-Luma'*, 66; İbnu'l-Hâcib, *el-Kâfiye*, 25; Murâdî, *Tavzihu'l-Mekâsîd*, 2/669; İbn Hişâm, *Evdahu'l-Mesâlik*, 2/225.

kaydıyla قَلِيلٌ kelimesinin istisnâ üzere mansub olmasının da mümkün olabileceğini belirtmiştir.³¹⁹

İstisnânın munkatı‘ olması durumunda müstesnânın istisna üzere mansub olması daha güzel olup bedel olması caizdir.³²⁰ Zeccâc, مَا بِالْدَّارِ أَحَدٌ إِلَّا حِمَارًا, örneği üzerinden konuya değinmiş ve munkatı‘ istisnada müstesnânın mansub olmasının tercih edildiğini fakat bedel olmasının da caiz olabileceğini açıklamıştır. Daha sonra ise görüşünü desteklemek adına aşağıdaki şiirle istişhâta bulunmuştur.

وَبُلْدَةٍ لَيْسَ بِهَا أَنْيْسٌ إِلَّا الْيَعْفَايُزُ وَإِلَّا الْعَيْسُ

“Nice beldeler var ki içinde dost olarak sadece ceylan yavruları ve beyaza çalan kumral renkli develer vardır.”

Çünkü şiirde الْيَعْفَايُزُ ve الْعَيْسُ kelimelerinin merfu olması أَنْيْسٌ kelimesine bedel olmalarından dolayıdır.³²¹

غير kelimesi, istisnâ edatı olarak kullanıldığında kendisinden sonraki isim muzâfun ileyh olduğundan sürekli mecrûr olduğu için müstesnânın hak ettiği i‘rabı alır.³²² Bu bağlamda Zeccâc, لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرُ أُولِي الضَّرَرِ, “Müminlerden özür sahibi olmaksızın (cihattan geri kalıp) oturanlarla...” (Nisâ 4/95) âyetinde zikredilen غَيْرُ kelimesinin merfu olmasını sıfat olmasıyla açıklarken mansub olarak okunmasını müstesnâ olmasıyla açıklamıştır.³²³

3.3.2.11. Hâl

Hâl kelimesi sözlükte “kişinin üzerinde bulunduğu durum, değişmek, dönmek ve şimdiki zaman” gibi anlamlarda kullanılmaktadır.³²⁴ Nahiv terminolojisinde “Hâl, eylem

³¹⁹ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 2/59.

³²⁰ İbn Cinnî, *el-Luma‘*, 67; İbnu’l-Hâcib, *el-Kâfiye*, 25; Murâdî, *Tavzihu’l-Mekâsîd*, 2/670.

³²¹ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 2/59.

³²² İbn Cinnî, *el-Luma‘*, 68; İbnu’l-Esîr, *el-Bedi‘*, 1/217; Ukberî, *el-Lubâb*, 1/308.

³²³ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 2/75-76.

³²⁴ İbn Sîde, *el-Muhkem*, "hv", 4/8; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-Muhît*, 989.

yapılırken zi'l-hâl'in hangi hal/durum üzere olduğunu açıklayan lafız" şeklinde tanımlanmıştır.³²⁵

Mansûb ve nekre olan hâl ögesi çeşitli yönleriyle ele alınmış ve buna göre bazı kısımlara ayrılmıştır. Cümlede yeni bir anlam tesis edip etmeme açısından hâl-i mübeyyine/müessise-müekkide, anlamının geçici veya kalıcı olması bakımından hâl-i müntakile-sâbite/lâzime gibi çeşitli tasniflere tabi tutulmuştur. Yapısı bakımından müfred (cümle olmayan), cümle ve şibh-i cümle şeklinde üç kısma ayrılan hâl, pratikte çoğunlukla müfred müştak ve müntakile olarak kullanılmaktadır.³²⁶

Zeccâc, bu eserinde hâl konusuna değinirken çoğu zaman sadece ilgili kelimenin hâl üzere mansub olmasını belirtmekle yetinmiştir. Örneğin *أَنَّ دَابِرَ هَؤُلَاءِ مَقْطُوعٌ مُصْبِحِينَ* "Sabaha çıkarken onların sonu kesilmiş olacak." (Hicr 15/66) âyetini i'rab ederken sadece *مُصْبِحِينَ* kelimesinin hâl üzere mansub olduğunu ifade etmiştir.³²⁷

Hâl olan kelime anlam bakımından mübtedânın haberine benzediği için genellikle müştak bir kelime olması gerekir. Dolayısıyla masdarın hâl olabilmesi için müştak ile tevil edilmesi gerekir.³²⁸ Bu bağlamda Zeccâc, *وَلَهُ أَسْلَمَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا* "Göklerdeki ve yerdeki herkes ister istemez O'na boyun eğmişken" (Âl-i İmran 3/83) âyetinde zikredilen *طَوْعًا* kelimesinin masdar olup hal üzere mansub olduğunu ve müştak olan *طَاعِينَ* kelimesiyle tevil edildiğini ifade etmiştir. Daha sonra ise bu tevilin Arap dilinde kullanılan *جُنْتُ رَاكِضًا وَمَاشِيًا* örneğinin *جُنْتُكَ رَكُضًا وَمَشِيًا* şeklinde tevil edilmesi gibi olduğu açıklamıştır.³²⁹

فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ "Meleklerin hepsi de hemen secde ettiler." (Hicr 15/30) âyetini tahlil eden Zeccâc, *أَجْمَعُونَ* kelimesinin Sîbeveyh ve Halîl'e göre ikinci te'kid olduğu

³²⁵ İbnu'l-Hâcib, *el-Kâfiye*, 24; Ebu'l-Fidâ', *el-Kunnâş*, 1/181; Fâkihî, *Şerhu Kitabi'l-Hudûd*, 224.

³²⁶ İbn Hişâm, *Evdahu'l-Mesâlik*, 2/249-255; Ezherî, *Şerhu't-Tasrîh*, 1/605; 'İd, *en-Nahvu'l-Musaffâ*, 453-466.

³²⁷ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/149.

³²⁸ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufassal*, 2/10-12; İbnu's- Sâiğ, *el-Lemha*, 1/384; Endelüsî, *et-Tezyil ve't-Tekmil*, 9/43.

³²⁹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/369.

Müberred ise bu kelimenin meleklerin toplu halde secde ettiklerine delalet ettiğini söyleyerek kelimenin hâl olduğuna işarette bulunduğunu belirtmiştir. Daha sonra ise Sivebeyh ve Halil'in görüşünün daha güzel olduğunu zira أَجْمَعُونَ kelimesi marife olduğu için hâl olamayacağını vurgulayarak kendi tercihinin belirtmiştir.³³⁰ Zeccâc burada açıkça hal ögesinin nekre olması gerektiği görüşünü benimseyerek dilcilerin cumhuruna muhalefet ettiği söylenebilir. Zira dilcilerin çoğu, hâl ögesinin nekre olmasının zorunlu olmayıp bazen marife olabileceği görüşüne sahiptir.

Basralı dilcilere göre mazi fiille başlayan fiil cümlesinin, hal olabilmesi için başında “kad” harfinin olması gerekir. Kûfeli dilciler ise böyle bir şartın gerekli olmadığını iddia etmişlerdir.³³¹ Bu bağlamda Zeccâc, أَجْمَعُونَ كَمْ حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ، “Yahut yürekleri sıkılarak size gelenler...” (Nisâ 4/90) âyetinde zikredilen حَصِرَتْ fiilin dilcilere göre hal olup “kad” harfinin mahzûf olduğunu zira mazi fiilinin “kad” harfi olmadan hâl olamayacağını açıkça ifade ederek kendi ekolü olan Basralıların görüşünü tercih etmiştir.³³²

Hâlin te'nis- tezkir bakımından zil hâle uyması gerektiği konusuna değinen Zeccâc, إِهْمَا لِيَأْتِيَنَّكَ نَذِيرًا لِّلْبَشَرِ، “O (cehennem), insanlık için, büyük uyarıcı musibetlerden biridir.” (Müddessir 74/35-36) âyetinde zikredilen نَذِيرًا kelimesinin hâl üzere mansub olduğunu zil hâlin ise “nâr” kelimesine dönen “hâ” zamiri olduğunu belirttikten sonra söz konusu uyumun sağlanması için “nâr” kelimesinin azap anlamında olduğunu ifade etmiştir.³³³

3.3.2.12. Temyîz

Temyîz sözlükte “uzaklaştırmak, bir şeyi diğerinden ayırmak, arasını açmak” anlamına gelmektedir.³³⁴ Nahiv ilmi terminolojisinde ise tefsir, tebyîn ve mümeyyiz gibi farklı

³³⁰ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/146.

³³¹ Enbârî, *el-İnsâf*, 1/205; Ukberî, *et-Tebyîn*, 1/386.

³³² Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/72.

³³³ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 5/194.

³³⁴ İbn Sîde, *el-Muhkem*, "myz", 9/97-98; İbn Manzûr, *Lisân'l-'Arab*, "myz", 5/412.

şekilde isimlendirilen temyîz “Müfred bir lafızdaki veya cümledeki kapalılığı gidermek için getirilen nekre isim,” şeklinde tanımlanmıştır.³³⁵

Temyîz, müfred ismin temyîzi ve cümlenin temyîzi olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Müfred ismin temyîzi, önceki cümlede geçen müfred malfûz isimden kapalılığı kaldıran temyîze denilmektedir. Bu da uzunluk, hacim, ağırlık ve sayılardan sonra gelen temyîz şeklinde dört kısma ayrılmaktadır. Cümlenin temyîzi ise kendinden önceki cümlede fiil-fâil, mübtedâ-haber arasındaki nispette melhuz olan (var olduğu düşünülen) kapalılığı kaldırmak/ gidermek için getirilen temyîzdir.³³⁶

Zeccâc, bu eserinde temyîz konusuna değinirken çoğu zaman sadece ilgili kelimenin temyîz üzere mansub olmasını belirtmekle yetinmiştir. Bazı yerlerde temyîz terimi yerine tefsîr terimini tercih etmiştir.³³⁷ Bazen ise temyîzin terim anlamına işaret eden açıklamalarda bulunmuştur. Örneğin بِالْأَحْسَرِينَ أَعْمَالًا “De ki: Size, (yaptıkları) işler bakımından en çok ziyana uğrayanları bildirelim mi?” (Kehf 18/103) âyetini i‘rab eden Zeccâc, أَعْمَالًا kelimesinin temyîz üzere mansub olduğunu belirttikten sonra bu kelimenin temyîz olmasını şöyle açıklamıştır: الْأَحْسَرِينَ kelimesi onların sadece zarara uğradıklarını ifade eder. Temyîz olan أَعْمَالًا kelimesiyle zararın hangi yönden olduğu açıklanarak cümledeki ibham (kapalılık) giderilmiştir.³³⁸

Basralı dilcilerin çoğuna göre temyizın nekre olması gerekir. Kûfeli dilciler ise nekre olmasının zorunlu olmayıp ma‘rife olarak ta gelebileceğini iddia etmiştir.³³⁹ Bu bağlamda Zeccâc, وَمَنْ يَرْغَبُ عَنْ مِلَّةِ إِبْرَاهِيمَ إِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ “Kendini bilmeyenden başka İbrahim’in dininden kim yüz çevirir?” (Bakara 2/130) âyetinde zikredilen نَفْسَهُ kelimesinin, -temyîzin nekre olarak gelmesinin zorunlu olmadığı görüşünü benimseyen - bazı dilcilere göre temyîz olduğunu belirtmiştir. Daha sonra ise ma‘rife olan kelimenin temyîz

³³⁵ İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/203; İbn Hişâm, *Şerhu Şuzûri'z-Zeheb*, 329; Fâkihî, *Şerhu Kitabi'l-Hudûd*, 238.

³³⁶ Murâdî, *Tavzîhu'l-Mekâsîd*, 2/727-729; İbn Hişâm, *Şerhu Katr*, 238-239; Muhammed b. Abdurrahim b. Huseyn el-Meylânî, *Şerhu'l-Muğni*, thk. Ahmed Hilmi el-Kûgî - Muhammed Mehdî ed-Diyarbakrî (Diyarbakır: Mektebetu Seydâ, 1428), 51-52.

³³⁷ Örnek için bkz. Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/42,146.

³³⁸ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/256.

³³⁹ İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/207; Ebu'l-Fidâ', *el-Kunnâş*, 1/118; Murâdî, *Tavzîhu'l-Mekâsîd*, 2/726.

olamayacağını açıkça ifade ederek kendi ekolü olan Basralıların görüşünü tercih etmiştir.³⁴⁰

Temyîzin sayı bakımından mümeyyeze uyması konusuna değinen Zeccâc, *وَحَسَنٌ أَوْلَيْكَ رَفِيفًا*, “*Bunlar ne iyi arkadaştır.*” (Nisâ 4/69) âyetini tahlil ederken *رَفِيفًا* kelimesinin temyîz üzere mansub olduğunu ve bu kelimenin müfred olup çoğul yerine kullanıldığını belirtmiştir. Temyîz konusundaki bu olgunun müştak olmayan *رَجُلٌ* gibi cins ifade eden kelimelerde de olabileceğini vurgulayarak, bazı dilcilerin müfredin çoğul yerine kullanılmasının sadece müştak kelimelere özgü olduğu görüşüne itirazda bulunmuştur.³⁴¹

Bazı dilciler temyîzin terim anlamını “*min*” anlamında olan *nekre bir ismin ibhamı gidermesi*” şeklinde olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla temyiz olan kelimenin, cinsi açıklayan “*min*” harfinin anlamını taşıması gerekir.³⁴² Bu bağlamda Zeccâc, *مِلْءُ الْأَرْضِ* “*Dünya dolusu altın*” (Âl-i İmran 3/91) âyetinde zikredilen *ذَهَبًا* kelimesinin temyiz üzere mansub olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra ise bu cümlemin aslında *مَا يَمْلَأُهُ مِنَ الذَّهَبِ* şeklinde olduğunu, aynı şekilde *عِنْدِي عَشْرُونَ دِرْهَمًا* cümlesinin de anlamca *مَا يُعَادِلُ هَذَا الْمِقْدَارَ مِنَ* şeklinde olduğunu belirterek temyîz ögesinin “*min*” harfinin anlamını taşıdığına işaret etmiştir.³⁴³

3.3.3. *Mecrûrât*

Mecrûrât, mecrûr kelimesinin çoğulu olup “*muzâfun ileyh olma aletini taşıyan kelime*” şeklinde tanımlanmıştır. Mecrûrât, harf-i cer veya izâfe vasıtasıyla mecrûr olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.³⁴⁴ Dolayısıyla Zeccâc’ın bu eserinde ele aldığı mecrûrâtlar iki başlık altında ele alınacaktır.

³⁴⁰ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/184.

³⁴¹ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2/60.

³⁴² İbn Mâlik, *ŞerhuTeshîli’l-Fevâ’id*, 1/322; İbnu’s- Sâiğ, *el-Lemha*, 1/402.

³⁴³ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/372.

³⁴⁴ İbnu’l-Hâcib, *el-Kâfiye*, 28; Ebu’l-Fidâ’, *el-Kunnâş*, 1/213.

3.3.3.1. Harf-i Cerler

Yaygın olarak kullanılan harf-i cerler البَاء- التَّاء- الكَاف- اللَّام- الواو- مُذ- مُنذ- حَلَا- عَدَا- رَبُّ- Harfleri كي- لعل- متى on yedi tane olup yaygın olmayan إلى- حَيْثُ- فِي- إِلَى- عَنْ- عَن- مِنْ- حَاشَا- Harfleri حروف الإضافة diye isimlendirilmiştir. Ayrıca fiilin anlamını isme ulaştırdıkları için Harfleri حَيْثُ- مُذ- مُنذ- الكَاف- الواو- التَّاء- رَبُّ şeklinde de isimlendirilmiştir. Bu harflerden حَيْثُ harfleri sadece zâhir (zamir olmayan) ismin başına gelebilirken diğerleri ise zamirlerin de başına gelebilir.³⁴⁵

Zeccâc, eserinde konuyla ilgili âyet tahlilleri arasında kimi zaman harf-i cerler hakkında bilgi vermekte bazen de bu harflerin cümleye kattığı anlamı açıklamaktadır. Burada onun harf-i cerler hakkında zikretmiş olduğu bilgiler, tespit edebildiğimiz kadarıyla aktarılacaktır.

Zeccâc, مِنْ harfinin farklı anlamlardaki kullanımını üzerinde durmaktadır. Bunlar; التبعض³⁴⁶ (ba'ziyet)³⁴⁶ (cinsi açıklamak)³⁴⁷ (başlangıç)³⁴⁸ (pekiştirme)³⁴⁹ gibi anlamlardır. Örneğin o, بِشَيْءٍ مِنَ الصَّيِّدِ “Avdan bir şeyle” (Mâide 5/94) âyetindeki مِنْ harfinin ba'ziyet için kullanıldığını açıkladıktan sonra فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ “O halde, pislikten, putlardan sakının” (Hacc 22/30) âyetinde olduğu gibi burada مِنْ harfinin cinsi açıklamak anlamında da kullanılmış olabileceğini belirtmiştir.³⁵⁰ Zeccâc, مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ “İlk gününden beri...” (Tevbe 9/108) âyetindeki مِنْ harfinin zaman ifade eden bir kelimenin başında geldiğini ancak bu tür kelimelerin çoğunlukla مُذ ve مُنذ harf-i cerleriyle

³⁴⁵ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 4/454; İbn Hişâm, *Evdahu'l-Mesâlik*, 3/3; Şâtibî, *el-Mekâsidu's-Şâfiye*, 3/561.

³⁴⁶ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/106.

³⁴⁷ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/166.

³⁴⁸ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/387.

³⁴⁹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/57.

³⁵⁰ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/166-167.

kullanılması gerektiğini vurguladıktan sonra burada مِنْ harfinin kullanılmasını bu harfin başlangıç ve ba'ziyet anlamlarını ifade etmede asıl olmasıyla gerekçelendirmiştir.³⁵¹ Zeccâc, وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ “Biz her peygamberi ancak...” (Tevbe 9/108) âyetindeki مِنْ harfinin te'kid için olduğunu açıkça ifade etmiştir.³⁵²

Zeccâc bu eserinde ب harfinin farklı anlamlardaki kullanımına işaret etmektedir. Örneğin o, بِأَنَّهُمْ ظَلَمُوا “Zulme uğramaları sebebiyle...” (Hacc 22/39) âyetini مَا ظَلَمُوا şeklinde tevil ederek ب harfinin sebebiyet ifade ettiğini açıkça belirtmiştir.³⁵³ ب harfinin diğer bir anlamına değinen Zeccâc بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ “Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla.” (Fâtiha 1/1) âyetindeki ب harfinin ibtidâ (başlama) anlamında olduğunu belirttikten sonra Sîbeveyh'in bu harfin ilsâk (bitişme) anlamında olduğuna dair görüşünü aktarmıştır.³⁵⁴ Söz konusu harfin farklı bir anlamı için ise وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ “İnanmadıkları halde” (Bakara 2/8) âyetini örnek olarak aktaran Zeccâc âyette zikredilen ب harfinin olumsuzluk anlamını pekiştirmek için geldiğini belirtir. Bu iddiasını ise مَا زَيْدٌ أَخُوكَ cümlesini kullanan bir kişinin, muhatabın مَا edatını duymamış olma ihtimaline karşın مَا زَيْدٌ بِأَخِيكَ cümlesine ب harfini ekleyerek olumsuzluğu pekiştirdiği şeklindeki ifadeleriyle açıklamıştır.³⁵⁵

Zeccâc bu eserinde ل harfinin farklı anlamlardaki kullanımına değinmiştir. Örneğin o, إِذَا أَيُّ دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ “Size hayat verecek şeylere sizi çağırdığı zaman...” (Enfâl 8/24) âyetini ل harfinin sebebiyet ifade ettiğini açıkça belirtmiştir.³⁵⁶ ل harfinin farklı bir anlamına işaret eden Zeccâc لِيُؤْتِيَهُمْ سُقَاتًا “Evlerine

³⁵¹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/387.

³⁵² Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/57.

³⁵³ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/349.

³⁵⁴ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/45.

³⁵⁵ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/82.

³⁵⁶ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/331.

tavanlar...” (Zuhruf 43/33) âyetini على يُؤْتِمُّمِ şeklinde tevil ederek ل harfinin على harfi anlamında olduğunu ifade etmiştir.³⁵⁷ ل harfinin ‘akıbet/ sayruret anlamına örnek olarak “Nihayet Firavun ailesi kendilerine düşman ve üzüntü kaynağı olacak olan o çocuğu bulup aldı.” (Kasas 28/8) âyetini aktaran Zeccâc, Firavun ailesi onu kendilerine düşman olsun diye almadıklarını fakat sonuçta kendilerine düşman olduğu şeklindeki açıklamasıyla söz konusu harfin sayruret anlamında olduğunu açıklamıştır.³⁵⁸

Muzâri fiilin başına gelen ل harfi Basralı dilcilere göre harf-i cer olup kendisinden sonra gizli bir اُ edatıyla fiil mansub olmuştur. Kûfeli dilceler ise ل harfinin nasb edatı olduğunu iddia etmişlerdir.³⁵⁹ Bu bağlamda يُرِيدُ اللهُ لِيُبَيِّنَ لَكُمْ “Allah size (bilmediklerinizi) açıklamak...” (Nisâ 4/26) âyetini tahlil eden Zeccâc, ل harfinin nasb edatı olan اُ edatı anlamında olup onun gibi fiili nasb ettiğini iddia eden Kûfeli dilcilerin konu hakkındaki görüşünü aktarmıştır. Daha sonra ise söz konusu iddialarının yanlış olduğunu açıkça belirterek kendi ekolü olan Basralıların görüşünü tercih etmiştir.³⁶⁰

Zeccâc bazı âyetleri tefsir ederken في harfinin farklı anlamlarda kullanılmasına işarette bulunmuştur. Örneğin o, فَرَدُّوا أَيْدِيَهُمْ فِي أَفْوَاهِهِمْ “Onlar (öfkeden parmaklarını ısırarak için) ellerini ağızlarına götürüp...” (İbrahim 14/9) âyeti için farklı anlamlara değinmiştir. İbn Mes‘ud’tan aktarılan rivayete göre فَرَدُّوا أَيْدِيَهُمْ cümlesi “öfkeden parmaklarını ısırarak” anlamında olduğunu ifade etmiştir. Farklı bir tevile göre bu cümlede zikredilen أَيْدِي كَلِمَةٍ “nimetler” anlamında olup cümlenin anlamı “nimetleri inkâr etme” şeklinde olduğunu ve bu durumda في harfi ب harfinin anlamında olup âyetin anlamının ise

³⁵⁷ Zeccâc, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, 4/314.

³⁵⁸ Zeccâc, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, 2/226.

³⁵⁹ Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. İshâk en-Nehâvendî ez-Zeccâcî, *el-Lâmât*, thk. Mâzin el-Mübârek (Dımaşk: Dâru'l-Fıkr, 1985), 66; Enbârî, *el-İnsâf*, 470.

³⁶⁰ Zeccâc, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, 2/35.

“Nimetleri yalanlamışlardır” şeklinde olduğunu belirtmiştir.³⁶¹ Zeccâc في harfinin diğer bir anlamına في تَشَعِ آيَاتٍ “Dokuz mucizeden...” (Neml 27/12) âyetini örnek gösterip, burada في harfinin مِنْ harfi anlamında olduğuna işaret etmiştir.³⁶² وَلَا صَلَّيْنَاكُمْ فِي جُدُوعِ النَّخْلِ “Ve mutlaka sizi hurma dallarına asacağım.” (Tâhâ 20/71) âyetini عَلَى جُدُوعِ النَّخْلِ şeklinde tefsir eden Zeccâc في harfinin عَلَى harfi anlamında kullanıldığına işarete bulunmuştur.³⁶³ Bazı dilciler ise buradaki في harfinin gerçek anlamı olan zarfiyyet anlamında olmasının mümkün olabileceğini zira bazı rivayetlerde ağaç dallarının oyularak sihirbazların içine konulduğu aktarılmaktadır.³⁶⁴

Arap dilinde bazı kelimelerden cer harfi hafzedilebilir bu durumda mecrûr olan kelime mansub olur. Bu olgu “مَنْصُوبٌ بِنَزْعِ الْحَافِضِ” şeklinde isimlendirilmiştir.³⁶⁵ Örneğin Zeccâc, اخْتَارَ “Musa kavminden yetmiş adam seçti.” (A‘râf 7/155) âyetini اخْتَارَ من قَوْمِهِ şeklinde tefsir ederek مِنْ harfi hafzedildikten sonra mecrûr olan kelimenin mansub olduğunu belirtmiştir.³⁶⁶ Ancak bazı dilciler “en” ve “enne” edatlarından harf-i cerrin hafzedilmesinden sonra bu edatların i‘rabı hakkında farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Kimi dilciler mansub konumunda olduğunu iddia ederken bazı dilciler ise harf-i cer varmış gibi mecrûr oldukları görüşünü benimsemiştir.³⁶⁷ Zeccâc ise her iki görüşünde caiz olabileceğini iddia etmiştir. Çünkü فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يَتَرَاجَعَا “...tekrar birbirlerine dönüp evlenmelerinde bir günah yoktur.” (Bakara 2/230) âyetini فِي أَنْ يَتَرَاجَعَا şeklinde tevîl ederek cümleden فِي harfi cerri hafzedildikten sonra en edatının mansub konumunda olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Halîl’in cümleden düşürülen فِي harfinin, anlamı gözetilerek en

³⁶¹ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 3/127.

³⁶² Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 4/84.

³⁶³ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 3/299.

³⁶⁴ Halebî, *ed-Durru’l-Masûn*, 8/76; İbn ‘Adîl, *el-Lubâb*, 13/320.

³⁶⁵ Ebu’l-Fidâ’, *el-Kunnâş*, 2/88.

³⁶⁶ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 2/308.

³⁶⁷ İbnu’l-Hâcib, *Şerhu’l-Kâfiye*, 2/634; İbn ‘Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, 2/152.

edatının mecrûr konumunda olabileceğini iddia ettiğini ve Kisâî'nin de aynı görüşte olduğunu aktardıktan sonra bu iki dilcinin konu hakkında görüşlerini desteklemiştir.³⁶⁸

Zeccâc وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ “Mescidler şüphesiz Allah'ındır.” (Cin 72/18) âyetindeki “enne” edatın mansub veya mahzûf olan “lam” harfi ile mecrûr konumunda olabilmesinin mümkün olduğunu belirtir. Mecrûr olmasını Arapların لَيْسَ بِهِ أَنْيْسَ şeklindeki sözleriyle desteklemiş ve bu cümledeki بَدَلٍ kelimesinin mahzûf olan “rubbe” harfi ile mecrûr olduğunu açıklamıştır.³⁶⁹ Zeccâc yapmış olduğu bu tercihle hocası Müberred'e muhalefet ederek Sîbeveyh'in görüşünü tercih etmiştir. Zira Sîbeveyh “rubbe” harfinin mahzûf olarak cer amelini yapabileceğini açıkça belirtmiştir. Müberred ise söz konusu cümledeki بَدَلٍ kelimesinin “rubbe” harfinin yerine geçen “vâv” harfiyle mecrûr olduğunu ifade ederek “rubbe” harfinin mahzûf olamayacağını iddia etmiştir.³⁷⁰

Bazı dilciler car ile mecrûrun arasına sadece şiir zaruretinden dolayı fasılanın gelebileceğini, ancak Kisâî'ye göre zaruret olmadan da fasılanın caiz olabileceğini belirtmiştir.³⁷¹ Bu bağlamda Zeccâc, فَبَشِّرْنَاهَا بِإِسْحَاقَ وَمِنْ وَرَاءِ إِسْحَاقَ يُعْتُوبَ “Ona da İshak'ı, İshak'ın ardından da Ya'kub'u müjdeledik.” (Hûd 11/71) âyetini i‘rab ederken bazı dilcilerin يُعْتُوبَ kelimesinin mecrûr olduğuna dair iddialarının yanlış olduğunu zira car ile mecrûrun arasına fasılanın giremeyeceği belirterek konu hakkındaki görüşünü açıkça ifade etmiştir.³⁷²

3.3.3.2. İzâfe

Türkçedeki isim tamlaması şeklinde açıklanan izâfet kelimesi if‘âl babından masdar olup, sözlükte “bir şeyi diğeriyle birleştirmek, meyletmek, bir şeyi diğere dayamak” gibi anlamlara gelmektedir.³⁷³ Bir nahiv terimi olarak ise “Birbirine nisbet edilen (bağlanan)

³⁶⁸ Zeccâc, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, 1/264-265.

³⁶⁹ Zeccâc, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, 5/184.

³⁷⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3/498; Müberred, *el-Muktadab*, 2/348.

³⁷¹ İbn Mâlik, *Şerhu Teshîli'l-Fevâ'id*, 3/194; Nâzîru'l-Ceyş, *Temhîdu'l-Kavâ'id*, 6/3064.

³⁷² Zeccâc, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, 3/51.

³⁷³ İbn Manzûr, *Lisân'l-'Arab*, "dyf", 9/208.

iki isimden ikinci ismin, birinci isimdeki tenvin veya tenvinin yerine geçen şey olarak görülmesi” şeklinde tanımlanmıştır.³⁷⁴

İzâfet terkibi birincisine muzâf (tamlanan) ikincisine muzâfun ileyh (tamlayan) denilen iki isimden oluşmaktadır. Muzâfın irabı cümle içindeki konumuna göre değişir. Fakat muzâfun ileyh daima mecrûr olarak gelir. Muzâf daima belirsiz, muzâfun ileyh ise genellikle belirli bazen de belirsiz olur. İzâfet, manevî (mahda) ve lafzî (gayri mahda) olmak üzere iki kısma ayrılır.³⁷⁵ Muzâfın, muzâfun ileyh sebebiyle belirlilik kazanması veya ifade ettiği manadaki genelliğin daralması (tahsîs) durumunda izâfet manevî, aksi durumda ise lafzîdir.³⁷⁶

Genel kabule göre muzâfun ileyhi mecrûr kılan âmil muzâfdır. Zeccâc ve bazı dilciler âmilin gizli olan harf-i cer olduğunu iddia ederken diğer bazı dilcilere göre ise âmil iki isim arasındaki bağ olan izâfet olup manevî bir olgudur.³⁷⁷

Zeccâc, bu eserinde izâfet konusuna değinirken genellikle ilgili kelimenin izâfet yoluyla mecrûr olmasını belirtirken bazen de izâfet kavramının iki ögesi olan muzâf ve muzâfun ileyh ilgili açıklamalara yer vermiştir. Örneğin o, حَاضِرِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ “Mescid-i Haram civarında ...” (Bakara 2/196) âyetini i‘rab ederken bu isim tamlamasının aslında حَاضِرِينَ حَاضِرِينَ şeklinde olduğunu حَاضِرِينَ kelimesinden izâfet edilmesinden dolayı “nûn” harfinin düşürüldüğünü belirtmiştir.³⁷⁸

Bazı durumlarda muzâf olan kelime izâfet yoluyla muzâfun ileyhten ta‘rîf, tahsîs, tezkîr – te’nîs ve mebnilik gibi bazı özellikler kazanabilir.³⁷⁹ Bu bağlamda Zeccâc, مِنْ عَذَابٍ يَوْمِيٍّ Bu bağlamda Zeccâc, مِنْ عَذَابٍ يَوْمِيٍّ “O günün azabından...” (Me‘âric 70/11) âyetini i‘rab ederken يَوْمٍ kelimesinin kesra ve fetha ile okunduğunu aktardıktan sonra kesralı olarak okunmasının muzâfun ileyh

³⁷⁴ Fâkihî, *Şerhu Kitabi'l-Hudûd*, 279.

³⁷⁵ Müberred, *el-Muktadab*, 4/136; İbnu's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-Nahv*, 2/5-6; İbn Hişâm, *Şerhu Şuzûri'z-Zeheb*, 422; Hasan, *en-Nahvu'l-Vâfi*, 3/7.

³⁷⁶ Ebu'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî İbn Cinnî, *el-Hasâis*, thk. Abdülhuseyn el-Fetlî (Beyrût: Müessesetur'risâle, ts.), 2/6; İbnu's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-Nahv*, 2/5-6; İbn 'Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, 3/45.

³⁷⁷ Murâdî, *Tavzîhu'l-Mekâsîd*, 2/783; Şâtibî, *el-Mekâsîdu's-Şâfiye*, 4/12; Süyûtî, *Hem'u'l-Hevâmi*, 2/501.

³⁷⁸ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/231.

³⁷⁹ İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 2/43; İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb*, 1/663-670.

olmasından dolayı olduğunu belirtmiştir. Fetha ile okunmasını ise mübhem olan إِذْ kelimesine izâfe edildiği için muzâfun ileyhten mebnilik elde ederek fetha üzere mebni olmasıyla açıklamıştır. Daha sonra Zeccâc yapmış olduğu bu açıklamayı desteklemek adına aşağıdaki şiirle istişhâta bulunmuştur.

لَمْ يَمْتَعِ الشُّرْبَ مِنْهَا غَيْرَ أَنْ نَطَقْتُ حَمَامَةً فِي عُضْوِنِ ذَاتِ أَوْقَالِ

“Deveyi su içmekten alıkoyan, meyveli ağacın dalları arasındaki bir güvercinin ötmesinden başka bir şey değildi” Çünkü şiirde zikredilen غَيْرَ kelimesinin, أَنْ edatına izafe edildiği için mebni olduğunu belirtmiştir.³⁸⁰ Muzâfin mebnilik kazanabilmesi için muzâfun ileyhinin mebni olması gerektiğini vurgulayan Zeccâc, هَذَا يَوْمٌ يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْ, “Bu, doğrulara, doğruluklarının fayda vereceği gündür.” (Mâide 5/119) âyetini tahlil ederken bazı dilcilerin, يَوْمَ kelimesinin fiile izâfe edildiği için feth üzere mebni olduğunu iddia ettiklerini aktarmıştır. Ancak âyette zikredilen muzâri fiilin mebni olmamasından dolayı bazı dilciler tarafından benimsenen iddianın Basralı dilcilere göre yanlış olduğunu belirtmiştir.³⁸¹

Zeccâc, muzâf olan kelimenin izâfet yoluyla muzâfun ileyhten te’nislik elde edebileceğine işarette bulunmuştur. Örneğin o يَلْتَقِطُهُ بَعْضُ السَّيَّارَةِ “Geçen kervanlardan biri onu bulup alsın.” (Yûsuf 12/10) âyetini Hasan Basri’nin تَلْتَقِطُهُ şeklinde “te” harfi ile okuduğunu ve bütün dilcilere göre bu okuyuşun caiz olduğunu aktarmıştır. Bu dilcilerin müzekker bir kelime olan بَعْضُ kelimesinin müennes olan السَّيَّارَةِ kelimesine izafe edilerek te’nislik kazandığını iddia ettiklerini belirtmiştir. Ayrıca bu iddialarını desteklemek adına aşağıdaki şiirle istaşhâd ettiklerini aktarmıştır.

وَتَشْرِقَ بِالْقَوْلِ الَّذِي قَدْ أَدْعَتْهُ كَمَا شَرِقَتْ صَدْرُ الْفَنَاةِ مِنَ الدَّمِّ

³⁸⁰ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 5/175-176.

³⁸¹ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2/182.

“Mızrağın ucunda kanın donup kalması gibi yaymak istediğin söz de boğazında kalıp düğümlenmektedir.”³⁸²

Zeccâc, *اللَّهُ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ*, “Önce de sonra da emir Allah’ındır.” (Rûm 30/4) âyetini tahlil ederken *قَبْلُ* ve *بَعْدُ* kelimelerinin dammeli okunmasında kurrânın icmaı olduğunu söylemiştir. Ancak bazı dilcilerin *بَعْدٍ* *وَمِنْ قَبْلٍ* şeklinde tenvinli olmasının caiz olduğu iddiası ile diğer bazı dilcilerin *بَعْدٍ* *وَمِنْ قَبْلٍ* *مِنْ* şekline tenvinsiz olabileceği iddialarının yanlış olduğunu belirtmiştir. Zira *قَبْلُ* ve *بَعْدُ* kelimelerinin başlarındaki “min” harfinden dolayı mecrûr olmaları gerekirken, kendilerinden sonraki muzâfun ileyhin hazfedilmesinden dolayı damm üzere mebni olduklarını ifade etmiştir.³⁸³

Zeccâc, *وَأَقَامَ الصَّلَاةَ*, “...namazı dosdoğru kılmayı...” (Enbiyâ 21/73) âyetini tahlil ederken *إِقَامَ* kelimesinin aslında *إِقَامَةً* şeklinde olduğunu, izafe edildikten sonra “te” harfinin düşürüldüğünü ve muzâfun ileyhin, hazfedilen harfin yerine geçtiğini belirtmiştir.³⁸⁴ Ancak bazı dilciler, Ferrâ’ya ait olan bu görüşün zayıf bir görüş olduğunu iddia etmiştir.³⁸⁵

Bazı dilciler, başında *أل* takısı bulunan ismi-i failin tesniye veya çoğul olması durumunda izâfe edilmeden de “nûn” harfinin hazfedilebileceğini iddia etmiştir.³⁸⁶ Bu bağlamda Zeccâc, *وَالْمُقِيمِ الصَّلَاةَ*, “...namazı dosdoğru kılan...” (Hacc 22/35) âyetinde zikredilen *الصَّلَاةَ* kelimesinin muzâfun ileyih olduğu için mecrûr olduğunu ve kendisine izâfe edilen kelimedden “nûn” harfinin düşürüldüğünü belirtmiştir. Ayrıca cümlenin *الصَّلَاةَ* *المُقِيمِ* şeklinde de okunmasının caiz olabileceğini ve bu durumda *الصَّلَاةَ* kelimesinin mef’ûl

³⁸² Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 3/76.

³⁸³ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 4/134.

³⁸⁴ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 3/323.

³⁸⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, 7/453.

³⁸⁶ Müberred, *el-Muktadab*, 4/145; Ebû Ali Hasan b. Ahmed b. Abdilğaffâr el-Fârisî, *el-İzâhu’l-‘Aduî*, thk. Hasan Şâzelî Ferhûd (Kahire, 1969), 149.

olmasından ötürü mansub olduğunu, “nûn” harfinin düşürülmesinin izâfeden dolayı olmayıp kelimedeki uzunluğu azaltmak için olduğunu ifade etmiştir.³⁸⁷

Muzâf ile muzâfun ileyh arasına fasılanın girip giremeyeceği konusunda dilcilerin farklı görüşleri bulunmaktadır. Kûfeli dilcilere göre şiir zaruretinden dolayı fasılanın gelmesi caiz iken Basralı dilciler sadece zarf veya car ve mecrûr ile şiir zaruretinden dolayı fasılanın gelebileceği görüşünü benimsemişlerdir.³⁸⁸ Birçok konuda olduğu gibi bu konuda da kendi ekolünün görüşlerini benimseyen Zeccâc, فَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ مُخْلِفًا وَعْدِهِ رَسُولُهُ, “Sakin Allah’ın, peygamberlerine verdiği sözden cayacağına sanma!” (İbrâhim 14/47) âyetinin مُحَمَّدٌ وَعْدُهُ رَسُولُهُ şeklinde okunduğunu belirtmiştir. Ancak muzâf ile muzâfun ileyh arasına fasılanın giremeyeceğinden dolayı aktarılan kıraatin şaz ve zayıf olduğunu vurgulamıştır.³⁸⁹

Cümledeki anlamın anlaşılması koşuluyla muzâfın hazfedilip yerine muzâfun ileyhinin getirilmesi caizdir. Örneğin Zeccâc, وَأُشْرِبُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ بِكُفْرِهِمْ, “İnkârları yüzünden buzağı sevgisi kalplerine sindirildi.” (Bakara 2/93) âyetine سُمُّوا حَبَّ الْعِجْلِ şeklinde anlam vererek muzâf olan حَبَّ kelimesinin hazfedilip onun yerine muzâfun ileyh olan الْعِجْلُ kelimesinin geçtiğini belirtmiştir.³⁹⁰ Bazen cümlede bulunan birden fazla muzâf ve muzâfun ileyh’in hazfedilmesi caizdir. Örneğin Zeccâc, فَفَبَصَّطُ قَبْضَةً مِنْ أَثَرِ الرَّسُولِ, “O elçinin izinden bir avuç (toprak) alıp ...” (Tâhâ 20/96) âyetini tahlil ederken مِنْ تُرَابٍ حَافِرِ الْفَرَسِ şeklinde tevîl ederek cümlede zincirleme isim tamlamasının mahzûf olduğuna işaret etmiştir.³⁹¹

Zeccâc birçok âyetin tefsirinde mütekellim “ya” sının muzâfun ileyh olma durumunu tafsilatlı olarak aktarmıştır. Örneğin هِيَ عَصَايَ, “O benim asâmdır.” (Tâhâ 20/18) âyetinin هِيَ عَصَايَ şeklinde okunduğunu ve bu okuyuşun Hüzeyl lehçesi olduğunu belirten Zeccâc

³⁸⁷ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 3/347.

³⁸⁸ Enbârî, *el-İnsâf*, 2/349; Ukberî, *el-Lubâb*, 1/444.

³⁸⁹ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 3/138.

³⁹⁰ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/156.

³⁹¹ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 3/304.

عَصَايِ şeklindeki kıraatin daha güzel olduğunu vurgulamıştır. Daha sonra muzâfun ileyh olan mütekellim “ya” sından bir önceki harfin kesralı olması gerektiğini ancak kendisinden önceki harfin “elif” olması durumunda “elif” harfinin hareke alamamasından dolayı kesra alamayacağını belirtmiştir. Hüzeyl kabilesinin ise böyle bir durumda “elif” harfini “ye” harfine dönüştürdüklerini ve dilcilerin çoğunun kendilerinden bu lehçeyi aktardıklarını ifade etmiştir. Zeccâc yapmış olduğu bu açıklamaları Ebû Züeyb adlı şairin şu şiiriyle desteklemiştir.

سَبَقُوا هَوِيَّ وَأَعْنَقُوا لِهَوَاهُمْ فَتُحَرِّمُوا وَلَكُلِّ جَنْبٍ مَضْرَعٌ

“Arzuma uymayıp kendi arzularına sarıldılar ve böylece öldüler. Nitekim her kişinin öleceği yer belirlenmiştir” Zira şiirdeki هَوِيَّ kelimesi aslında هَوَايِ olup kelimedeki “elif” harfi “ye” harfine dönüştürülmüştür.³⁹²

Zeccâc “Mûsâ, kavmine dedi ki: “Ey kavim!..” (Bakara 2/54) وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ يَا قَوْمِ Zeccâc âyetinde muzâfun ileyh olan mütekellim “ya”sının hazfedildiğini “mîm” harfinin kesrasının mahzûf olan “ya” harfine delalet ettiğini belirtmiştir. Söz konusu âyette kurrânın icmaından dolayı sadece يَا قَوْمِ şeklinde okunabileceğini vurgulamıştır. Daha sonra mütekellim “ya”sına izâfe edilen kelimenin, Arap dilinde يَا قَوْمِ “ya” harfinin hazfedilmesi, يا قَوْمِي “ya” harfinin sakın olması, يا قَوْمِي “ya” harfinin fethalı olması ve يَا قَوْمِ “mîm” harfinin dammeli olması üzere dört farklı şekilde okunabileceğini ifade etmiştir.³⁹³

3.3.4. Tevabi‘

Tevâbi‘, tâbi‘ (تَابِع) kelimesinin çoğulu olup sözlükte “*takip eden, arkasından yürüyen, uyan*” vb. anlamlara gelmektedir.³⁹⁴ Bir nahiv terimi olarak ise “*kendinden önceki öğenin aynı irâbını alan ikinci öğe*” anlamına gelmektedir. Önceki isim veya cümleye metbû‘, arkasından gelene ise tâbi‘ denilmektedir. Metbû‘un irâbı ne ise, tâbi‘in irâbı da öyle

³⁹² Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 3/288.

³⁹³ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 1/122-123.

³⁹⁴ Ferâhidî, *Kitabu’l-‘Ayn*, "tb'a", 2/79; İbn Manzûr, *Lisân’l-‘Arab*, "tb'a", 7/27-31; İsfahânî, *el-Mufredât*, "tb'a", 162.

olmak zorundadır. Genel kabule göre tâbiler “sıfat/na‘t, bedel, ‘atf-1 nesak, atf-1 beyân ve te‘kîd” olmak üzere beş kısma ayrılmaktadırlar.³⁹⁵

3.3.4.1. Atıf

Atıf kelimesi sözlükte “eğmek bükmek, bir şeyi ikiye katlamak, meyletmek”, gibi anlamlarda kullanılmıştır.³⁹⁶ Nahiv ilmi terminolojisinde “kendisi ile metbû‘unun atıf harflerinden biri ile aralanan ve metbû‘u ile beraber hükümden kastedilen öge”³⁹⁷ şeklinde tanımlanmıştır. Daha açık bir ifade ile atıf edatları vasıtasıyla iki kelime veya iki cümleyi birbirine bağlamaktır. Atıf harfinden önceki ögeye matûfun aleyh, sonraki ögeye de matûf denilmektedir. Matûf ile matûfun aleyh arasında anlam ilişkisi kuran başlıca atıf (bağlama) harfleri şunlardır: لَكِنَّ، لا، بَلْ، إِمَّا، أَمْ، أَوْ، حَتَّى، ثُمَّ، أَلْفَاءُ، أَلْوَاؤُ،³⁹⁸

Atıf terimi, Basralı dilciler tarafından kullanılırken Kûfeli dilciler ise nesak terimini kullanmayı tercih etmişlerdir.³⁹⁹ Zeccâc, çoğunlukla atıf terimini tercih ederken bazen de Kûfeli dilcilere uyararak nesak terimini kullanmıştır.⁴⁰⁰

Zeccâc, atıf konusuna değinirken bazen atıf harflerinin anlamına değinmiştir. Örneğin o, وَارْكَعِي وَاسْجُدِي وَارْكَعِي “Secde et ve rükû et.” (Âl-i İmrân 3/43) âyetini tahlil ederken namazdaki rükû‘un secdeden önce olmasından dolayı âyetin anlamının وَارْكَعِي وَاسْجُدِي şeklinde olduğunu belirterek “vâv” harfinin sadece hükümdeki ortaklığa delalet edip tertip ifade etmediğini vurgulamıştır.⁴⁰¹ Müellif, وَارْكَعِي وَاسْجُدِي وَارْكَعِي “Andolsun, sizi yarattık. Sonra size şekil verdik. Sonra da meleklerle, Âdem'e secde edin! diye emrettik.” (A‘râf 7/11) âyetinde zikredilen “sümme” harfinin “vâv” harfinin anlamında olduğunu iddia eden Ahfeş’in bu görüşünün Halîl, Sîbeveyh ve birçok dilci tarafından kabul edilmediğini belirterek yanlış olduğunu açıklamıştır. Daha sonra ise “sümme”

³⁹⁵ İbnü'l-Hâcib, *el-Kâfiye*, 14; Ebu'l-Fidâ', *el-Kunnâş*, 1/223; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/218; Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *Nahvu Mîr*, thk. Abdülkadir Ahmed Abdülkadir, çev. Hamid Aktan (Chittagong: Mektebetü'l-Faysal, ts.), 32.

³⁹⁶ Ferâhidî, *Kitabu'l-'Ayn*, "atf", 2/17-18; Tahânevî, *Keşşâfu Istilâhât*, 2/1187.

³⁹⁷ İbnü'l-Hâcib, *el-Kâfiye*, 30; Ebu'l-Fidâ', *el-Kunnâş*, 1/229; Cürcânî, *Kitâbu't-Ta'rifât*, 151.

³⁹⁸ Ebu'l-Fidâ', *el-Kunnâş*, 2/102; İbnü'l-Hâcib, *el-Kâfiye*, 53; Meylânî, *Şerhu'l-Muğni*, 166.

³⁹⁹ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 5/3; Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd-Darab*, 4/1975.

⁴⁰⁰ Bazı örnekler için bkz, Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/106, 155, 241, 276.

⁴⁰¹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/345.

harfinin anlamının “*kendisinden önce zikredilenden daha sonra gelen şey*” olduğunu belirtmiştir.⁴⁰² Zeccâc’ın Ahfeş’e yapmış olduğu bu itirazın yerinde olmadığı söylenebilir. Zira Ahfeş, âyetin zahiri anlamından hareketle “sümme” harfinin “vâv” harfinin anlamında olduğunu iddia etmiştir. Ayrıca âyetin Hz. Âdem’in yaratılışıyla ilgili olduğu şekilde tevil edilerek “sümme” harfinin kendi anlamında kullanılmasının da caiz olabileceğini belirtmiştir.⁴⁰³ Hatta Zeccâc bile “sümme” harfinin anlamından dolayı âyeti benzer şekilde tevil etmiştir.⁴⁰⁴

Basralı dilciler mecrûr zamirin üzerine atf edilirken harf-i cerrin tekrar edilmesinin zorunlu olduğunu iddia ederken Kûfeli dilciler ise bunun zorunlu olmadığı görüşünü benimsemişlerdir.⁴⁰⁵ Bu konuda kendi ekolünün görüşünü tercih eden Zeccâc, وَأَتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ الْأَرْحَامَ *akrabalık haklarına riayetsizlikten de sakının.*” (Nisâ 4/1) âyetinde zikredilen الْأَرْحَامَ kelimesinin mansub olarak okunmasının daha güzel olduğunu vurguladıktan sonra mecrûr olarak okunmasının Arap dili kurallarına göre hatalı olduğunu iddia etmiştir. Zira dilcilere göre mecrûr zamirin üzerine atf edilirken harf-i cerrin tekrar edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Konu hakkında bazı dilcilerin mecrûr zamirin, isimdeki tenvine benzediği için kelimenin bir parçası olarak görüldüğünden üzerine atıp yapılamayacağı şeklindeki gerekçelerini aktarmıştır.⁴⁰⁶ Ancak bazı dilciler الْأَرْحَامَ şeklindeki kıraatin meşhur kıraat imamlarından Hamza’ya ait olduğunu vurgulayarak bu kıraatin hatalı olduğunu iddia eden dilcilerin yanlıya düştüklerini belirtmişlerdir.⁴⁰⁷

Basralı dilciler, merfû muttasıl zamirin üzerine atf edilebilmesi için zamirin munfasıl zamir ile tekîd edilmesi veya aralarında bir fasılanın olması şartı ile caiz olabileceğini iddia ederken, Kûfeli dilciler ise ileri sürülen şartın zorunlu olmadığını iddia

⁴⁰² Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2/260.

⁴⁰³ Ebu’l-Hasen Saîd b. Mes’ade el-Mücâşî el-Belhî el-Ahfeş el-Evsat, *Me’âni’l-Kur’ân*, thk. Hudâ Mahmûd Karâ’a (Kahire: Mektebetu’l-Hânicî, 1990), 1/321.

⁴⁰⁴ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2/260.

⁴⁰⁵ Enbârî, *el-İnsâf*, 2/379; Ukberî, *el-Lubâb*, 1/432.

⁴⁰⁶ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2/5-6.

⁴⁰⁷ Ebû Abdillâh Fahreddin Muhammed b. Ömer b. el-Hasen b. el-Hüseyn et-Teymî er-Razî, *Mefâtihu’l-Ğayb* (Beyrût: Dâru İhyâit-Turâsi’l-Arabî, 1420), 9/480.

etmişlerdir.⁴⁰⁸ Bu bağlamda Zeccâc, فَأَجْمَعُوا أَمْرَكُمْ وَشُرَكَاءَكُمْ “Siz de ortaklarınızla beraber toplanıp yapacağınızı kararlaştırın.” (Yûnus 10/71) âyetinde zikredilen شُرَكَاءَكُمْ kelimesinin merfû olarak okunduğunda araya fasıla olarak giren أَمْرَكُمْ kelimesinden dolayı merfû muttasıl olan “vâv” zamirine atıf edilmesinin caiz olduğunu vurgulamıştır. Daha sonra ise لو تَرَكْتِ الْيَوْمَ وَزَيْدٌ örnek cümlesinde olduğu gibi fasıladan dolaya atıf yapabilmenin caiz olduğunu fakat aynı cümlenin fasıla olmadan وَزَيْدٌ لو تَرَكْتِ وَزَيْدٌ şeklindeki kullanımının güzel olmadığını açıklayarak kendi ekolünün görüşlerini tercih etmiştir.⁴⁰⁹

3.3.4.2. Atf-ı Beyân

Atıf kelimesi sözlükte “eğmek bükme, bir şeyi ikiye katlamak, meyletmek”,⁴¹⁰ beyân ise “açık ve net olmak, akıcı konuşmak” vb. manalara gelmektedir.⁴¹¹ Bir gramer terimi olarak “atf-ı beyân” terkibi “metbû‘unu açıklayan veya tahsîs eden ve müştak ile tevîl edilmeyen câmid bir lafız” şeklinde açıklanmıştır.⁴¹²

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Zeccâc, bu eserinde sadece üç yerde atf-ı beyân terimini kullanmıştır. Bunlardan ikisinde ism-i işâretten sonra zikredilen kelimenin atf-ı beyân olduğunu belirten kısa açıklamalarda bulunmuştur. Birincisi ذَٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ “İşte kitap; onda asla şüphe yoktur.” (Bakara 2/2) âyetidir. Zeccâc, âyette zikredilen الْكِتَابُ kelimesinin merfû olduğunu ve bu kelimenin dilciler tarafından atf-ı beyân diye isimlendirildiğini belirtmiştir. Daha sonra konuyu هَٰذَا الرَّجُلُ أَمْ حُوكَ örneğiyle açıklayarak الرَّجُلُ kelimesinin atf-ı beyân olduğunu ve müşârun ileyhiyi açıkladığını ifade etmiştir.⁴¹³ İkincisi هَٰذَا الْقُرْآنُ “Bu Kur’ân” (Zuhruf 43/31) âyetidir. Zeccâc, yapmış olduğu tahlilde âyette zikredilen الْقُرْآنُ kelimesinin ism-i işâret olan هَٰذَا kelimesini açıkladığını ve bu

⁴⁰⁸ Enbârî, *el-İnsâf*, 2/388; Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd-Darab*, 4/2013.

⁴⁰⁹ Zeccâc, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, 3/23-24.

⁴¹⁰ Ferâhidî, *Kitabu'l-'Ayn*, "atf", 2/17-18; Tahânevî, *Keşşâfu Istilâhât*, 2/1187.

⁴¹¹ Cevherî, *es-Sihâh*, 5/2082; Râzî, *Muhtâru's-Sihâh*, 43.

⁴¹² İbn Mâlik, *Şerhu Teshîli'l-Fevâ'id*, 3/325; İbn Hişam, *Şerhu Katr*, 297; Fâkihî, *Şerhu Kitabi'l-Hudûd*, 254.

⁴¹³ Zeccâc, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, 1/68.

kelimenin Sıbeveyh tarafından atf-1 beyân diye isimlendirildiğini belirtmiştir.⁴¹⁴ Üçüncüsü ise ثَلَاثَ مِائَةٍ سِنِينَ “Üç yüzyıl” (Kehf 18/25) âyetidir. Zeccâc, âyeti i‘rab ederken سِنِينَ kelimesinin mansub olduğunda ثَلَاثَ kelimesine atf-1 beyân olmasının mümkün olduğunu belirtmiştir.⁴¹⁵ Zeccâc son örnekte nekre olan bir ismin atf-1 beyân olduğunu iddia ederek Kûfeli dilcilerin görüşünü tercih etmiştir. Zira Basralı dilciler, nekre olan bir ismin atf-1 beyân olamayacağını iddia etmişlerdir.⁴¹⁶

3.3.4.3. Sıfat

Lugatte “bir şeyi nitelemek, özelliklerini belirtmek, süslemek”⁴¹⁷ gibi anlamlara gelen sıfat kelimesi istilahta “metbû‘undaki bir manaya (niteliğe/özelliğe) mutlak bir şekilde delalet eden tâbi”⁴¹⁸ şeklinde tanımlanmıştır. Cumhura göre sıfat, müştak veya işaret isimleri, ism-i mensûb ve sahip anlamındaki ذُو gibi müştak ile tevil edilebilen isimler olmalıdır. Sıfattan amaç mevsûfu daha belirgin hale getirmek, tahsis etmek, övmek, yermek, acımak veya tekîd etmektir.⁴¹⁹

Zeccâc, bu eserinde sıfat konusuna değinirken çoğu zaman sadece ilgili kelimenin sıfat olmasını belirtmekle yetinmiştir. Örneğin وَمَا جَاءَهُمْ رَسُولٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ “Allah tarafından kendilerine, yanlarında bulunanı tasdik edici bir elçi gelince...” (Bakara 2/101) âyetini i‘rab ederken مُصَدِّقٌ kelimesinin merfû olup رَسُولٌ kelimesinin sıfatı olduğunu belirtmiştir.⁴²⁰

Sıfat ile mevsufun i‘rab, ta‘rif- tenkir, sayı ve cinsiyet bakımından birbirlerine uyması gerekir. Ancak sebabî sıfat diye isimlendirilen ilintili olduğu şeydeki anlama delalet eden sıfatta sayı ve cinsiyet uyumu aranmaz.⁴²¹ Bu bağlamda Zeccâc, الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ أَهْلِهَا “Halkı

⁴¹⁴ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 4/311.

⁴¹⁵ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 3/227.

⁴¹⁶ Ebû Hayyân, *İrtişâfu’d-Darab*, 4/1943; Murâdî, *Tavzîhu’l-Mekâsîd*, 2/989.

⁴¹⁷ İbn Manzûr, *Lisân’l-‘Arab*, "vsf", 9/356; İsfahânî, *el-Mufredât*, "vsf", 873.

⁴¹⁸ İbnu’l-Hâcib, *el-Kâfiye*, 29; Ebu’l-Fidâ’, *el-Kunnâş*, 1/224.

⁴¹⁹ İbn Mâlik, *Şerhu Teshîli’l-Fevâ’id*, 3/306; İbn Hişam, *Şerhu Katr*, 284; Nâzırû’l-Ceyş, *Temhîdu’l-Kavâ’id*, 7/3311-3312.

⁴²⁰ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 1/161.

⁴²¹ Cürcânî, *Nahvu Mîr*, 32.

zalim olan şehir...” (Nisâ 4/75) âyetini tahlil ederken الظَّالِمِ kelimesinin الْقَرِيْبَةَ kelimesinin sıfatı olduğunu ancak burada sıfat olan ism-i failin, fiil yerine kullanıldığından tezkîr-te'nîs konusunda, faile uyması gerektiğinden müennes olan mevsûfunu uyma şartı aranmadığını ifade etmiştir.⁴²²

Mevsûfun akılsız çoğul olması durumunda, sıfatın müfred müennes veya çoğul olarak gelmesi mümkündür. Örneğin Zeccâc, حَدَائِقَ ذَاتَ بَهْجَةٍ “Gönül alıcı güzel bahçeler...” (Neml 27/60) âyetini tahlil ederken, mevsûf olan حَدَائِقَ kelimesinin çoğul olmasına rağmen sıfatının müfred olarak gelmesini, çoğul olan kelimenin جماعة kelimesi ile tevil edilerek müfred kabul edilmesinden dolayı olduğunu belirtmiştir. Ayrıca aynı cümlenin kıraat dışında ذَوَاتَ بَهْجَةٍ şeklinde sıfatın çoğul olarak kullanılmasının caiz olduğunu vurgulamıştır.⁴²³

Görünürde sıfat ile mevsûfun uyumlu olmaması durumunda bazı tevillerle bu uyum sağlanmaktadır. Örneğin Zeccâc, مِّنْ أَحَدٍ عَنْهُ حَاجِزِينَ “Hiçbiriniz buna mâni olamazdınız” (Hakka 69/47) âyetini tahlil ederken, mevsûf olan أَحَدٍ kelimesinin müfred olmasına rağmen sıfatının çoğul olarak gelmesini, أَحَدٍ kelimesinin anlamca çoğul olmasından kaynaklandığını belirtmiştir.⁴²⁴ Aynı şekilde Zeccâc إِنَّ اللَّهَ هُوَ الرَّزَّاقُ ذُو الْقُوَّةِ الْمَتِينُ “Şüphesiz rızık veren, güç ve kuvvet sahibi olan ancak Allah'tır.” (Zâriyât 51/58) âyetini i'rab ederken bazı kurrâ tarafından mecrûr olarak okunan المتينِ kelimesinin الْقُوَّةِ kelimesinin sıfatı olduğunu belirtmiştir. Sıfat ile mevsûf arasındaki uyum için ise mezkûr kelimenin mecazî müennes olmasından dolayı sıfatının müzekker olarak gelmesinin mümkün olduğunu ifade etmiştir.⁴²⁵ Zeccâc bazen sıfat ile mevsûf arasındaki uyum için iki farklı şekilde okunan kelimenin kıraatleri arasında tercihte bulunmuştur. Örneğin o, ثِيَابٌ سُنْدُسٍ

⁴²² Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/63.

⁴²³ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/97.

⁴²⁴ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 5/170.

⁴²⁵ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 5/48.

حُضْرُ “yeşil ipekten elbiseler...” (İnsân 76/21) âyetinde zikredilen حُضْرُ kelimesinin dammeli ve kesralı olarak okunduğunu belirlemiştir. حُضْرُ kelimesinin dammeli okunmasının daha güzel oluşunu, sıfat ile mevsûfun çoğul olmasından dolayı aralarındaki uyumun sağlanmasıyla gerekçelendirmiştir. Ancak kesralı okunduğunda سُنْدُسٍ kelimesine sıfat olacağından, cümlede tevile gidilmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁴²⁶

Mevsûfa delalet edecek bir şeyin olması kaydıyla mevsûfun hazfedilmesi caizdir. Örneğin Zeccâc, أَنْ اَعْمَلِ سَابِغَاتٍ “Geniş zırhlar imal et.” (Sebe’ 34/11) âyetinde zikredilen سَابِغَاتٍ kelimesini ذُرُوعٌ سَابِغَاتٍ şeklinde tevil ederek, mevsûfun, sıfattan anlaşılmasından dolayı hazfedildiğini belirtmiştir.⁴²⁷

Sıfatın mevsûfundan koparılıp, mahzûf bir mübtedanın haberi veya mahzûf bir fiilin mef’ûlu olması caizdir.⁴²⁸ Örneğin Zeccâc, قُلْ اَعْبُدُوا اللَّهَ اَنْحَدُ وَاِلٰيَّا فَاطِرِ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ “De ki; Gökleri ve yeri yoktan var eden Allah’tan başkasını mı dost edineceğim.” (En’âm 6/23) âyetinde zikredilen فَاطِرٍ kelimesinin farklı şekilde i’rab edilmesine değinmiştir. Tercih edilen i’rabın mezkûr kelimenin, mecrûr olup اَللّٰهُ lafzına sıfat olması olduğunu belirtmiştir. Ayrıca aynı kelimenin merfu olup mahzûf bir mübtedaya haber olması veya mansub olup mahzûf bir fiile mef’ûl olmasının da mümkün olduğunu vurgulayarak sıfatın mevsuftan koparılabilirliğine işaret etmiştir.⁴²⁹

3.3.4.4. Bedel

Sözlükte “karşılık, başkasının yerine geçen şey” gibi alamlar ifade eden bedel⁴³⁰ terminolojik açıdan “kendisi ile metbû’u arasında vasıta (edat) olmaksızın metbû’una nisbet edilen hükümden kastedilen tâbi’.” şeklinde tarif edilmektedir.⁴³¹ İrabta kendisinden önceki isme uyan ögeye “bedel” veya “mubdel”, kendisine uyulan isme de

⁴²⁶ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 5/204.

⁴²⁷ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 4/184.

⁴²⁸ İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufassal*, 4/183.

⁴²⁹ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2/188.

⁴³⁰ İbn Manzûr, *Lisân’l-‘Arab*, 49; Zebîdî, *Tâcu’l-‘Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*, 64.

⁴³¹ Ebu’l-Fidâ’, *el-Kunnâş*, 235; İbn Hişam, *Şerhu Katr*, 284; Fâkihî, *Şerhu Kitabi’l-Hudûd*, 261.

“mübdelun minh” denilmektedir. Bedel dört kısma ayrılmaktadır. Bedel, mübdelun minh’in tamamını ifade ediyorsa ise “bedelu’l-kull”, bir kısmını ifade ediyorsa “bedelu’l-ba’d”, tümü veya bir cüzü dışında kendisiyle bağlantılı bir şeyi belirtiyorsa “bedelu’l-iştimâl, mübdelun minh yanlışlıkla söylenmiş ise “bedelu’l-galat” diye isimlendirilir.⁴³²

Zeccâc, bu eserinde bedel konusuna değinirken genellikle sadece ilgili kelimenin bedel olmasını belirtmekle yetinmiştir. Örneğin o, يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ, “Sana haram ayı, yani onda savaşmayı soruyorlar.” (Bakara 2/217) âyetini i‘rab ederken قِتَالٍ kelimesinin mecrûr olup الشَّهْرِ kelimesine bedel olduğunu belirtmiştir.⁴³³ Bazen ise ilgili kelimenin bedel olması hakkında bazı açıklamalarda bulunmuştur. Örneğin Zeccâc, وَأَذْكُرْ عَبْدَنَا أَيُّوبَ, “Kulumuz Eyyûb’u da an.” (Sâd 38/41) âyetini i‘rab ederken أَيُّوبَ kelimesinin mansub olup عَبْدَنَا kelimesine bedel olduğunu belirtmiş ve Eyyûb kelimesinin özel isim olmasından dolayı sıfat olamayacağı için bedel olduğunu açıklamıştır.⁴³⁴

Bedel ile mübdelun minh ta‘rif- tenkir de birbirlerine uyma zorunluğu yoktur. Dolayısıyla marife bir isim nekreye bedel olarak gelebileceği gibi nekre bir ismin marifeye bedel olması caizdir.⁴³⁵ Bu bağlamda Zeccâc, اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا, “Allah bir kitap olarak sözlerin en güzelini indirdi.” (Zümer 39/23) âyetini i‘rab ederken كِتَابًا kelimesinin mansub olup أَحْسَنَ الْحَدِيثِ kelimesine bedel olduğu görüşünü tercih ederek nekre bir ismin marifeye bedel olduğuna işaret etmiştir.⁴³⁶ Bedel ile mübdelun minhin birbiriyle uyumlu olmadığı diğer bir örnek ise إِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ صِرَاطِ اللَّهِ, “Şüphesiz sen doğru yolu, Allah’ın yolunu göstermekteisin.” (Şûrâ 42/52-53) âyetidir. Zira Zeccâc mezkûr âyeti tahlil

⁴³² İbnu’l-Hâcib, *el-Kâfiye*, 31; Ebu’l-Fidâ’, *el-Kunnâs*, 235; İbn ‘Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, 249.

⁴³³ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 1/248.

⁴³⁴ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 4/251.

⁴³⁵ İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 265; Endelüsî, *İrtişâfu’d-Darab*, 1962.

⁴³⁶ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 4/264.

ederken marife olan صِرَاطِ اللَّهِ kelimesinin mecrûr olup nekre olan صِرَاطِ مُسْتَقِيمٍ kelimesine bedel olduğunu belirtmiştir.⁴³⁷

Bedel ile mübdelun minhin sayı bakımından birbirlerine uyması sadece bedelu'l-kull olan kısımda zorunludur.⁴³⁸ Bu bağlamda Zeccâc, وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَإِبْرَاهِيمَ وَعَادًا وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَإِبْرَاهِيمَ “İbrahim, İshak ve Ya’kub’u da an.” (Sâd 38/45) âyetini tahlil ederken وَعَادًا kelimesinin وَعَادًا şeklinde müfred olarak okunduğunu belirtmiştir. Birinci okunuşa göre kelime çoğul olduğu için وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَإِبْرَاهِيمَ kelimelerinin bedel olduğunu ifade etmiştir. Diğer okunuşa göre sadece وَإِبْرَاهِيمَ kelimesinin bedel olduğunu ve bu durumda وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ kelimelerinin وَعَادًا kelimesine atf edildiklerini vurgulayarak bedel ile mübdelün minh arasındaki uyumun gerekliliğine işaret etmiştir.⁴³⁹ Bazı dilciler ise müfred olan وَعَادًا kelimesinin, cins isim olduğu için çoğul olarak kabul edilebileceğini, dolayısıyla birinci okunuşta olduğu gibi her üç kelimenin bedel olmasının mümkün olduğunu iddia etmiştir.⁴⁴⁰

3.3.4.5. Tekîd

Tekîd, sözlükte “teyit etme, pekiştirme, kuvvetlendirme” vb. anlamlara gelmektedir.⁴⁴¹ İstılahta ise “tâbi olduğu unsuru pekiştirip şüpheyi ortadan kaldıran lafız” şeklinde tanımlanmaktadır.⁴⁴² Anlamı pekiştirilen ögeye müekked (pekiştirilen); pekiştiren lafza da müekkid (pekiştiren); pekiştirme işlemine ise tekîd denilmektedir. Arap dilinde tekîd, lafzî ve manevî olmak üzere iki kısma ayrılır. Lafzî tekîd, müekkedin lafzının olduğu gibi tekrar edilmesiyle hem lafzın hem de mananın pekiştirilmesidir. Manevî tekîd ise sınırlı sayıdaki جَمْعٌ، نَفْسٌ، عَيْنٌ، أَجْمَعٌ، أَجْمَعُونَ، جَمْعَاءُ، جَمْعٌ gibi lafızlarla müekkedin anlamının

⁴³⁷ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 4/307.

⁴³⁸ Murâdî, *Tavzîhu’l-Mekâsîd*, 1043; Cevcerî, Şemsu’d-Dîn Muhammed b. ‘Abdulmun‘im el-, *Şerhu Şuzûri’z-Zeheb fî Ma’rifeti Kelâmil-‘Arab*, thk. Nevâf b. Cezâ’ el-Hârisî (Medine: ‘Îmâdetu’l-Bahsi’l-‘İlmî, 1423/2004), 794-795.

⁴³⁹ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 4/252.

⁴⁴⁰ Halebî, *ed-Durru’l-Masûn*, 382; İbn ‘Adîl, *el-Lubâb*, 432.

⁴⁴¹ İbn Manzûr, *Lisân’l-‘Arab*, "vkd" 3/466.

⁴⁴² İbnu’l-Esîr, *el-Bedî’*, 330; İbnu’l-Hâcib, *el-Kâfiye*, 30.

pekiştirilmesidir.⁴⁴³ Tekîd'in gayesi cümlelerin anlamını pekiştirmek ve söylenen sözle ilgili muhatabın aklına gelebilecek tereddüt ve şüpheleri ortadan kaldırmaktır.⁴⁴⁴

Zeccâc, bu eserinde tekîd konusunu ele alırken genellikle ilgili kelimenin sadece tekîd olmasını belirtmekle yetinmiştir. Örneğin o, *“De ki: İşin tamamı Allah'a aittir.”* (Âl-i İmrân 3/154) âyetini i'rab ederken كَلَّمَهُ kelimesinin mansub olarak okunduğunda الْأَمْرُ kelimesine tekîd olduğunu belirtmiştir.⁴⁴⁵ Bazen tekîdin terim anlamına işaretle bulunarak ilgili kelimeye dair bazı açıklamalar yapmıştır. Örneğin Zeccâc, فَلَبِثَ فِيهِمْ أَلْفَ سَنَةٍ إِلَّا خَمْسِينَ عَامًا *“Nûh, bin yıldan elli yıl daha az bir süreyle onların arasında kaldı.”* (Ankebût 29/14). âyetini açıklarken sayılardan istisna olgusunun Arap dilinde mevcut olduğunu ve dilcilere göre bununla sayıların tekîd edilmesinin kastedildiğini belirtmiştir. Çünkü zikredilen bir cümleden, anlamın tamamı kastedilirse, tekîd edatı getirilerek arzu edilen anlamın pekiştirileceği veya anlamının eksikliği kastedilirse istisna edatı getirilerek kastedilen anlamın pekiştirileceğini ifade etmiştir. Daha sonra ise konuyu جَاءَنِي إِخْوَتُكَ örneğiyle açıklayarak, bu cümlelerin جَاءَنِي إِخْوَتُكُمْ şeklinde tekîd edatıyla kullanıldığında إِخْوَتُكُمْ kelimesinden tekîd vasıtasıyla kardeşlerin tümü kastedilerek anlamının pekiştirildiğini belirtmiştir.⁴⁴⁶

Zeccâc bazen tekîd olan kelimenin farklı şekilde i'rab edilebileceğine değinmiştir. Örneğin o, وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ *“Önde olanlar; (erdem, amel ve ödülde) önde olanlar...”* (Vakı'â 56/10) âyetini i'rab ederken birinci kelimenin mübteda, ikinci kelimenin ise tekîd olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca aynı kelimenin bazı tevillerle haber olarak i'rab edilmesinin de caiz olduğunu belirtmiştir.⁴⁴⁷

⁴⁴³ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 219-220; İbnu's- Sâiğ, *el-Lemha*, 705.

⁴⁴⁴ Zemahşerî, *Mufasssal*, 146; Endelüsî, *İrtişâfu'd-Darab*, 1947.

⁴⁴⁵ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/248.

⁴⁴⁶ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/123.

⁴⁴⁷ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 5/87.

Zeccâc bazen tekîd terimini sözlük anlamıyla kullanmıştır. Örneğin o, لَا تَتَّخِذُوا إِلَهَيْنِ اثْنَيْنِ, “İki tanrı edinmeyin...” (Nahl 16/53) âyetini i‘rab ederken اِثْنَيْنِ kelimesinin اِلَهَيْنِ kelimesine tekid olduğunu belirtmiştir.⁴⁴⁸ Ancak mezkûr kelimenin manevî tekîd lafızlarından biri olmadığı gibi lafzî tekîd olmadığı da aşikârdır.

⁴⁴⁸ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 3/166.

SONUÇ

Doğum yeri Bağdat olduğu kesin olarak bilinen Zeccâc'ın doğum tarihi ile ilgili 230/844 veya 241/855 gibi farklı tarihleri işaret eden muhtelif rivayetler bulunmaktadır. Doğum tarihi gibi vefat tarihi için de farklı tarihlerden bahsedilse de çoğu kaynakta 311/923 yılında Bağdat'ta vefat ettiği belirtilmiştir.

İlmî hayatına Kûfeli dilcilerden Sa'leb'in yanında başlamış ve bu ekolün öğretilerini kavramış olan Zeccâc, daha sonra Bağdat'a gelen Basralı dilci Müberred'in yanında ilmî hayatına devam ederek bu ekolün sistematığına vakıf olmuştur.

Birçok ilim dalında muhtelif eserler kaleme alan Zeccâc, uzun bir zaman diliminde yazmış olduğu *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh* adlı eseriyle daha çok şöhret bulmuş ve "Sâhibu'l-Me'âni" lakabıyla anılmıştır. İşaret edilen eserindeki asıl gayesi Kur'ân'ı dil yönünden açıklamak olan Zeccâc; tefsir rivayetleri, nüzûl sebebi, kelâmî ve fikhî bağlamındaki görüşlere ikinci derecede yer vermiştir. Ancak Zeccâc eserinde bu tür nakilleri, kendi zamanından önce yazılan diğer lugavî tefsirlerden daha fazla kullanmıştır. Bu açıdan eser gerek tefsir gerekse filoloji yönünden günümüze kadar ulaşabilen eserlerin en zenginidir. *Me'âni'l-Kur'ân* eserinde kendinden önce yazılan benzer nitelikteki eserlerden de yararlanan Zeccâc'ın kaleme almış olduğu bu eserin ayırt edici özelliklerinden biri de - az bir bölümü hariç - tüm âyetlerin tefsirine yer vermesidir.

İlgili eserinde farklı iki ana kaynaktan yararlanan Zeccâc'ın başvurduğu söz konusu kaynaklardan biri -günümüze kadar ulaşamayan- Ahmed b. Hanbel'in tefsiri diğeri ise kırâat kaynaklarıdır. Zikredilen eserinde kaynak olarak kullandığı çalışmaların isimlerine çoğunlukla değinmeyen Zeccâc, bunun yerine görüşünü aktardığı kişinin sadece ismini zikretmekle yetinmiş, bazen de isim belirtmeden "Bazı müfessirler şöyle tefsir etmiştir" ve "Bazı dilciler böyle demiştir" gibi ifadeler kullanmıştır.

Eserinde aynı bilgileri tekrar etmekten kaçınan Zeccâc, ancak farklı görüşler arasında tercih yapmaktan ve bazı görüşleri eleştirmekten çekinmemiştir. Eserinde bazen varsayımlar üzerinden hareket ederek muhtemel sorulara cevaplar geliştiren Zeccâc, bazen de dil mekteplerinin görüşlerini de zikretmiş ve gerekli gördüğü yerlerde gramer ve lugatten hareketle kelimeleri detaylıca açıklamıştır.

Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eseri gerek kendi döneminde gerekse daha sonraki dönemlerde âlimler tarafından kabul görmüştür. Nitekim “*Zeccâc'ın Me'âni'l-Kur'ân* eserinin bir benzeri daha telif edilmemiştir.” diyen Zerkeşî'nin bu sözü, söz konusu hüsnü kabule bir örnek olarak gösterilebilir. Bu durumun bir göstergesi olarak lugavî tefsir müelliflerinden olan Nehhâs, Zamehşerî ve Ebû Hayyân gibi dilciler, bazı kelimelere ilişkin dil ve gramer konularında Zeccâc'ı referans alarak açıklamalarda bulunmuşlardır. Ayrıca Ezherî, İbn Manzûr ve Zebîdî gibi sözlük müelliflerinin eserlerinde Zeccâc'tan yapmış oldukları alıntılar çok fazladır. Dolayısıyla me'ânî, tefsîr, lugat, nahiv vb. alanlarda yazılmış pek çok kaynakta Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eserinin etkisi bariz bir şekilde görülmektedir.

Zeccâc'ın hangi nahiv ekolünü benimsediğine dair farklı görüşler ileri sürülmüştür. Birçok kaynakta Basralı dilcilerden olduğu belirtilirken, Hudâ Mahmûd Karâ'a, Zeccâc'ın Bağdat ekolünden olduğunu hatta Bağdat ekolünün kurucusu olduğunu iddia etmiştir. Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân* eserini tahkik eden Şelebî, Zeccâc'ın Bağdat ekolünden olmasına rağmen Basra ekolüne daha yakın olduğunu ifade etmiştir. Mezhep taassubundan uzak bir şekilde kimi zaman Basralılar'a muhalefet ederek Kûfe ekolünün görüşlerini tercih eden Zeccâc'ın buna rağmen ilgili eserinde genellikle Basra ekolünün görüşlerine yer vermesi ve kendisini açıkça onlardan sayması sebebiyle onun Basra ekolünden olduğunu düşünmekteyiz.

Zeccâc, bu eserinde lugavî açıklamalarda bulunurken Kur'ân-ı Kerim'den birçok istişhâta bulunmuştur. Nitekim âyetleri tefsir ederken, kelimenin anlamını açıklamak için genellikle başka bir âyeti delil olarak zikretmiştir. Görüşlerini desteklemek amacıyla bazen hadislere de müracaat eden Zeccâc, özellikle lugat bağlamında hadislere başvurmuştur. Görüşlerini temellendirme bağlamında şiire de yer verdiği görülen Zeccâc'ın, bu manada söz konusu eserinde beş yüze yakın şiir beytine yer verdiği müşahede edilmektedir. Öte yandan Zeccâc, istişhâd bağlamında az da olsa bazen farklı Arap lehçelerine de başvurmuştur.

Asıl ve fer' kelimeleri hususu, klasik dilciler tarafından tartışılmıştır. Nitekim Basralı dilciler, müştak kelimelerin masdardan türediğini savunurken; Kûfe dilcileri de bunların fiilden türediğini savunmuştur. Ancak Zeccâc ise bazen fiilin masdardan türediğini

savunurken bazen de müştak kelimelerin fiilden türediğini iddia ederek üçüncü bir yol izlemiştir.

Birçok dilci gibi Kur'an'da muarreb kelimelerin bulunabileceği görüşünü savunan Zeccâc, bu anlamda içinde yabancı kelimelerin bulunduğu iddia edilen âyetleri açıklarken ilgili kelimelere işaret ederek bunların hangi dilden aktarıldığını belirtmiştir.

İştikâk konusuna dair müstakil bir eseri bulunan Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eserinde; "Birden fazla aynı kök harflerine sahip olan iki kelimedenden biri diğerinden türemiştir" mealindeki ifadesiyle kendisine özgü bir iştikâk teorisi geliştirmiştir. Bu teorisi doğrultusunda eserinin farklı yerlerinde birçok kelimenin iştikâkına değinen Zeccâc, ortaya koyduğu bu iştikâk teorisinden ötürü bazı dilciler tarafından tenkit edilmiştir.

Zeccâc, gerek *Me'âni'l-Kur'ân* gerekse de *el-Ezdâd* eserinde Arap dilinde iki zıt anlamı ifaden eden kelimenin bulunmadığını açıkça belirtmesine rağmen yapmış olduğu bazı âyet tahlillerinde ezdâd kelimelere yer verdiği görülmektedir.

Zeccâc'ın aynı şekilde müşterek lafızların farklı anlamlarını, ortak bir anlamda birleştirerek Arap dilinde müşterek lafızların olamayacağı görüşünü benimsediği söylenebilir. Fakat yapmış olduğu bazı âyet tahlillerinde müşterek lafızların varlığını ifade eden açıklamalarda bulunmuştur.

"Aynı cinsten iki harften birincisinin ikincisine idğâm edilmesi gerekir." şeklindeki genel kuralı kabul eden Zeccâc, bazen ikinci harfin de birincisine idğâm edilebileceğini de savunmuştur.

"Fâil hakikî müennes olduğu ve fiil ile fâil arasına herhangi bir fasılanın girmediği durumda, fiilin müennes olması gerekir." şeklindeki genel kuralı kabul eden Zeccâc'ın, kabih de olsa ilgili fiilin müzekker de gelebileceğini belirttiği ve bunu fâilin hakikî müennes olmasından ötürü fiilin müennes olarak gelmesine ihtiyaç olmadığı şeklinde gerekçelendirdiği görülmektedir.

Kûfeli dilcilerin "İnne ve kardeşleri, haberde değil de sadece isimde amel eder." şeklindeki görüşlerine Basralılar gibi muhalefet eden Zeccâc, bu harflerin ismini mansûb kıldığı gibi haberini de merfû kıldığını belirtmiştir.

اللَّهُمَّ kelimesinin sonundaki şeddeli “mim” harfinden dolayı sıfat alamayacağını iddia eden Sîbeveyh’in bu görüşüne katılmayan Zeccâc, ilgili kelimenin sıfat alabileceğini belirtmiştir.

Zeccâc, aynı şekilde “hâl ögesinin nekre olmasının zorunlu olmayıp bazen marife de olabileceğini” savunan cumhur dilcilerin aksine hâl ögesinin nekre olması gerektiğini belirtmiştir.

“Temyîzin nekre olmasının zorunlu olmayıp ma‘rife olarak da gelebileceğini” iddia eden Kûfeli dilcilere muhalefet eden Zeccâc, ma‘rife olan kelimenin temyîz olamayacağını açıkça ifade etmiştir.

Aynı şekilde Kûfeli dilcilerin “Muzârî fiilin başına gelen ۛ harfinin nasb edatı olduğunu” görüşüne itiraz eden Zeccâc, ۛ harfinin harf-i cer olup kendisinden sonra gizli bir ۛ edatıyla fiilin mansub olduğu görüşünü savunmuştur.

Muzâf ile muzâfun ileyh arasına fasılanın girip giremeyeceği konusunda dilcilerin farklı görüşleri bulunmaktadır. Nitekim Kûfeli dilciler, şiir zaruretinden dolayı fasılanın gelmesi caiz olduğu görüşü savunurken Zeccâc, ise sadece zarf veya car ve mecrûr ile şiir zaruretinden dolayı fasılanın gelebileceğini belirtmiştir. Bu sebeple muzâf ile muzâfun ileyh arasına fasılanın girmesini gerektiren kıraati şâz ve zayıf görmüştür.

Zeccâc, mecrûr zamirin üzerine atıf edilebilmesi için harf-i cerrin tekrar edilmesinin zorunlu olduğunu iddia ederek Kûfeli dilcilerin bunun zorunlu olmadığı şeklindeki görüşlerine muhalefet etmiştir. Bu sebeple meşhur kıraat imamlarından Hamza’ya ait olan bir kıraati hatalı görmüştür.

Merfû muttasıl zamire atıf edilebilmesi için zamirin munfasıl zamir ile tekîd edilmesi veya arada bir fasılanın olması şartını ileri süren Zeccâc, Kûfeli dilcilerin ileri sürülen şartın zorunlu olmadığına dair iddialarını eleştirmiştir.

Basralı dilcilerin “nekre bir ismin atf-ı beyân olamayacağı” şeklindeki görüşlerine katılmayan Zeccâc, kendi ekolü olan Basra ekolüne muhalefet ederek nekre bir ismin atf-ı beyân olabileceğini iddia etmiş ve bu noktada Kûfeli dilcilerin görüşünü tercih etmiştir.

KAYNAKÇA

- Abdunnûr, Cebbûr. *el-Mu‘cemu’l-Edebî*. Beyrut: Dâru’l-‘ilim li’l-Melâyîn, ts.
- Abdülbâkî, Ahmed. *min A’lâmi ‘Ulemâi’l-‘Arab fi’l-Karni’s- Sâlisi’l-Hicrî*. Beyrût: Merkezu Dirâsati’l-Vahdeti’l-Arabiyye, 1990.
- Abdülhamid, Muhammed Muhyiddin. *Durûsut’t-Tasrîf*. Beyrût: el-Mektebetu’l-‘Asriyye, 1995.
- Ahfeş el-Evsat, Ebu’l-Hasen Saîd b. Mes‘ade el-Mücâşiî el-Belhî. *Me‘âni’l-Kur‘ân*. thk. Hudâ Mahmûd Karâ‘a. Kahire: Mektebetu’l-Hânicî, 1990.
- Avcı, Casim. “Mes‘ûdî, Ali b. Hüseyin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/353-355. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Bâbânî, İsmail b. Muhammed Emîn b. Mîr Selim el-Bağdâdî. *Hediyyetu’l-‘Ârifîn Esmâu’l-Muelliîfîn Ve Âsâru’l-Musanniîfîn*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabi, ts.
- Babetî, ‘Azîze Fevvâl. *el-Mu‘cemu’l-Mufasssal fi’n-Nahvi’l-‘Arabî*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1992.
- Bağdadî, Abdulkâdir b. Ömer b. Bâyezîd. *Şerhu Ebyâti Muğni’l-Lebîb*. thk. Abdulazi Rebah - Ahmed Yusuf Dekâk. 8 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Me‘mûn li’t-Turâs, 2. Basım, 1988.
- *Hizânetu’l-Edeb Ve Lubbu Lubâbi Lisâni’l-‘Arab*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. 13 Cilt. Kahire: Mektebetu’l-Hancî, 4. Basım, 1418.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Hâtîb. *Târihu Medineti’s-Selâm*. thk. Beşşâr ‘Avvâd Marûf. 21 Cilt. Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1. Basım, 1422/2001.
- Bakırcı, Saffet. “Meâlimü’t-Tenzîl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/203-204. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Beğavî, Ebû Muhammeed Huseyn b. Mes‘ûd b. Muhammed b. el-Ferrâ. *Me‘âlimü’t-Tenzîl fi Tefsîri’l-Kur‘ân*. thk. ‘Abdurrezzâk el-Mehdî. 5 Cilt. b.y.: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, 1420.
- Bendevîş, ‘Allâl b. Abdulkâdir. *El-İmâmu’z-Zeccâc ve Menhecuhu fi Kitâbihi Me‘âni’l-Kur‘ân ve İ‘râbuh*. Suudi Arabistan: Ummu’l-Kura Üniversitesi, Doktora Tezi, ts.
- Brockelmann, Carl. *Târihu’l-Edebi’l-Arabî*. çev. ‘Abdulhalîm en-Neccâr. 6 Cilt. Kahire: Dâru’l-Me‘ârif, 1977.

- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fi. *El-Câmi 'u's-Sahîh*. thk. Mustafa Dîb Buğa. 7 Cilt. Beyrût: Dâru İbn Kesîr, Dâru'l-Yemame, 5. Basım, 1414.
- Bulut, Ali. *Filolojik Tefsirle Rivâyet Tefsirinin Buluşma Noktası: ez-Zeccâc'ın Me'âni'l-Kur'an'ı, Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü*. İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 2009.
- Butrus, Antonyus. *el-Mu'cemu'l-Mufassal fi'l-Ezdâd*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1424.
- Cevâlîkî, Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed b. Muhammed b. el-Hıdr. *El-Mu'arreb mine'l-Kelâmi'l-'Acemî 'ala Hurûfî'l-Mu'cem*. thk. Halîl İmran Mansur. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1419.
- Cevcerî, Şemsu'd-Dîn Muhammed b. 'Abdulmun'im. *Şerhu Şuzûri'z-Zeheb fi Ma'rifeti Kelâmil-'Arab*. thk. Nevâf b. Cezâ' el-Hârisî. 2 Cilt. Medine: 'İmâdetu'l-Bahsi'l-İlmî, 1423/2004.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd. *es-Sihâh Tâcu'l-Luga ve Shâhu'l-Arabiyye*. thk. Ahmed 'Abdulğafur Attâr. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-İlim li'l-Melâyin, 4. Basım, 1407.
- Cürcânî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf. *Nahvu Mîr*. çev. Hamid Aktan. thk. Abdülkadir Ahmed Abdülkadir. Chittagong: Mektebetu'l-Faysal, ts.
- *Kitâbu't-Ta'rifât*. thk. Heyet. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Çelebi, Muharem. *Me'âni'l-Kur'ân ve ez-Zeccâc*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Doktora Tezi, 1976.
- Dâvudî, Şemsuddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed. *Tabakâtu'l-Müfessirîn*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Dayf, Şevki. *el-Medârisu'n-Nahviyye*. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 7. Basım, ts.
- Dihlevî, Abdul'azîz b. Velîyullah. *Bustânu'l-Muhaddisîn*. çev. Muhammed Ekrem en-Nedvî. Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, ts.
- Durmuş, İsmail. "Âmidî, Hasan b. Bişr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/55-56. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- "İstişhâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/397-398. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- "Müberred". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/430-433. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

- “Müşterek”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/171-172. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- “Müzekker ve Müennes”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/243-245. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- “Nahiv”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/300-306. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- “Sa‘leb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/25-27. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Durmuş, İsmail - Çelebi, Muharrem. “Müselles”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/84-85. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Ebû Sitte, Suleymân Ahmed. “Kitâbu’l-Arûz li’z-Zeccac”. *Mecme‘u’d-Dirâsâti’l-Lugaviyye*. 6/3 (2004 1425), 87-186.
- Ebu’l-Fidâ’, -Melikü’l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî. *E’l-Kunnâş fi Fenneyi’n-Nahv ve’s-Sarf*. thk. Riyâd b. Hasan el-Huvâm. 2 Cilt. Beyrût: el-Mektebetu’l-‘Asriyye, 1. Basım, 2000.
- Efğanî, Said. *fi Usûli’n-Nahv*. Beyrût: el-Mektebetu’l-İslamî, 1407.
- Elmalî, Hüseyin. “Kâlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/259-260. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Emir, Ali b. Hüseyin b Yahya. *Meâhi’z-iz-Zeccâc’in-Nahviyye ‘ale’l-Ferrâ fi Kitabihî Me‘âni’l-Kur‘ân ve İ‘râbuhu*. Mekke: Cami‘atu Umîi’l-Kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Enbârî, Ebu’l-Berakât Kemâluddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. ‘Ubeydillâh. *el-Bulğa fi’l-Fark beyne’l-Müzekker ve’l-Müennes*. thk. İbrâhîm es-Sâmerrâî. Kahire: Mektebetu’l-Hânicî, 2. Basım, 1417.
- *el-İnsâf fi Mesâîli’l-Hilâf beyne’n-Nahviyyîne’l-Basriyyîn ve’l-Kûfiyyîn*. 2 Cilt. Beyrût: el-Mektebetu’l-‘Asriyye, 1424/2003.
- *Nuzhetu’l-Elibbâ’ fi Tabakâti’l-Udebâ*. thk. İbrâhîm es-Sâmerrâî. Ürdün: Mektebetu’l-Menâr, 3. Basım, 1405/1985.
- Endelüsî, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân. *el-Bahru’l-Muhît*. thk. Sıdkî Muhammed Cemil. 10 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1420.
- *et-Tezyîl ve’t-Tekmil fi Şerhi’t-Teshîl*. thk. Hasan Hindâvî. 11 Cilt. Dimaşk: Dâru’l-Kalem, 1. Basım, ts.

- *İrtișâfu'd-Darab min Lisâni'l-Arab*. thk. Receb Osman Muhammed. 5 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1. Basım, 1418.
- Eroğlu, Ali. “Kur’ân-ı-Kerim’in Tefsiri ve Me’âni’l-Kur’ân Müelliflerinin Kur’ân Tefsirine Getirdikleri”. *EKEV Akademi Dergisi* 10 (2002), 41-51.
- Eroğlu, Muhammed. “Nehhâs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/542-543. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Esmer, Râcî. *el-Mu‘cemu’l-Mufasssal fi ‘İlmi’s-Sarf*. Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1. Basım, 1418.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Herevî. *ez-Zâhir fi Ğarîbi Elfâzi’s-Şâfi’i*. thk. Mes‘ud ‘Abdu’l-Hamîd es‘Sa‘denî. Kahire: Dâru’t-Talai‘, ts.
- *Me‘âni’l-Kırâ‘ât*. 3 Cilt. Suudi Arabistan: Câmi‘atu’l-Melik Su‘ûd, 1412/1991.
- *Tehzîbu’l-Luĝa*. thk. Muhammed ‘Avd Mir‘ab. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, 2001.
- Ezherî, Ebu’l-Velîd Zeynüddîn Hâlid b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Vakkâd. *Mûsilu’t-Tullâb ilâ Kavâ‘idi’l-İ‘râb*. thk. Abdülkerim Mücahid. Beyrût: er-Risale, 1415.
- *Şerhu’t-Tasrîh ‘ale’t-Tavzîh*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1. Basım, 1421.
- Fâkihî, Abdullah b. Ahmed en-Nahvî el-Mekkî. *Şerhu Kitabi’l-Hudûd fi’n-Nahv*. thk. el-Mutevellî Ramazan Ahmed ed-Demîrî. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1. Basım, 1414.
- Fârisî, Ebû Alî Hasan b. Ahmed b. Abdilĝaffâr. *el-İzâhu’l-‘Aduği*. thk. Hasan Şâzelî Ferhûd. Kahire, 1969.
- Ferâhidî, Ebu Abdurrahman el-Halîl b. Ahmed b. ‘Amr b. Temîm. *Kitabu’l-‘Ayn*. thk. Mehdi el-Mahzumî - İbrahim es-Sâmerrâî. 8 Cilt. Mektebetu’l-Hilal, ts.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd ed-Deylemî. *Me‘âni’l-Kur’ân*. thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî v.d. 3 Cilt. Mısır: Dâru’l-Misriyye li’t-Telifi ve’t-Terceme, 1. Basım, ts.
- Fîrûzâbâdî, Ebu’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya‘kub b. Muhammed. *el-Bulĝa fi Terâcimi Eimmeti’n-Nahv ve’l-Luĝa*. thk. Muhammed el-Mısırî. Dımaşk: Dâru Sadeddin, 1. Basım, 1421.
- *el-Kâmûsu’l-Muhît*. thk. Muhammed Na‘im el-‘Arkusûsî. Beyrût: Muessetu’r-risâle, 8. Basım, 1426.

- Güney, Fikri. *Ebu'l- 'Abbâs Sa'leb Hayatı Eserleri ve Arap Dilindeki Yeri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi/Ph.D.Dissertation, 2001.
- Hafâcî, Şihâbuddin Ahmed b. Muhammed Ömer. *Şifâu'l-Ğalil fîmâ fî Kelâmi'l-'Arab mine'd-Dahîl*. thk. Muhammed Keffâş. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1. Basım, 1998.
- Halebî, Ebu'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Yûsuf b. Abdiddâim es-Semîn. *ed-Durru'l-Masûn fî 'Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*. thk. Ahmed Muhammed el-Harrât. 11 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, ts.
- Hamevî, Şihâbuddin Ebû Abdullah Yâkut b. Abdullah er-Rûmî. *Mu'cemu'l-Udebâ İrşâdu'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*. thk. İhsan Abbâs. 7 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l- İslâmî, 1. Basım, 1414.
- Hanay, Necattin. "Zeccâc'ın Kıraat Tasavvuru ve Kendisine Yöneltilen Tenkitler". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (2015), 164-184.
- Hasan, Abbas. *en-Nahvu'l-Vâfi me'a Rabtihi bi'l-Esalibi'r-Refia ve'l-Hayati'l-Lugaviyye'l-Muteceddide*. 4 Cilt. Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 3. Basım, 1974.
- Herevî, Muhammed b. Ali b. Muhammed Ebu Sehl. *İsfârul-Fasîh*. thk. Ahmed b. Said b. Muhammed Keşâş. Medine: 'İmâdetu'-Bahsi'l-İlmi, 1. Basım, 1420.
- Hamelâvî, Ahmed b. Muhammed. *Şeza'l-'Arf fî Fenni's-Sarf*. thk. Nasrullah Abdurrahman Nasrullah. Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, ts.
- Himyerî, Ebû Hafs Ömer b. Halef b. Mekkî es-Sıkillî. *Teskîfu'l-Lisân ve Telkîhu'l-Cenân*. thk. Mustafa Abdulkâdir 'Atâ. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1. Basım, 1410.
- Huzâ'î, Rukayye Muhammed Salih İbrahim. *el-Kıraat ve'l-Lugaviyyât fî Me'âni'l-Kur'ân li'z-Zeccâc*. Suudi Arabistan: Ummu'l-Kura Üniversitesi, Doktora Tezi, 1987.
- İbn 'Adîl, Ebû Hafs Sirâcuddîn Ömer b. Nûriddîn Alî b. 'Âdil en-Nu'mânî ed-Dimaşkî el-Hanbelî. *el-Lubâb fî 'Ulûmi'l-Kitâb*. thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed Mu'avvad. 20 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1. Basım, 1419.
- İbn 'Akîl, Muhammed Bahâüddîn Abdullah b. Abdirrahmân b. Abdillâh. *Şerhu İbn Akîl 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdilhamîd. 4 Cilt. Kahire: Dâru't-Turâs, 20. Basım, 1400.
- İbn 'Asâkir, Ebu'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin İbn 'Asâkir ed-Dimaşkî. *Târîhu Dimaşk*. thk. Amr b. Ğarâme el-Amrevî. 80 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1415/1915.

- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth 'Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî. *el-Hasâis*. thk. Abdulhuseyn el-Fetlî. Beyrût: Müessesetur'risâle, ts.
- *el-Luma' fi'l-'Arabiyye*. thk. Fâiz Fâris. Kuveyt: Dâru'l-Kutubi's-Sekâfiyye, ts.
- İbn Dürüsteveyh, Ebû Muhammed Abdullah b. Ca'fer b. Dürüsteveyh b. el-Merzubân el-Fârisî el-Fesevî. *Tashîhu'l-Fasîf ve Şerhuh*. thk. Muhammed Bedevî el-Mahtûn. Kahire: el-Meclisu'l-'Alâ li'ş-Şuûni'l-İslamiyye, 1998.
- İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî. *es-Sâhibî fi Fikhi'l-Luğati'l-'Arabiyyeti ve Mesâilihâ ve Suneni'l-'Arab fi Kelâmihâ*. thk. Ahmed Hasan Behîc. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1. Basım, 1997.
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed b. Hâleveyh b. Hamdân el-Hemedânî en-Nahvî el-Lugavî. *el-Hucce fi'l-Kırâ'âti's-Seb'*. thk. Abdülâl Sâlim Mekrem. Beyrût: Dâru'ş-Şurûk, 4. Basım, 1401.
- *Leyse fi Kelâmi'l-'Arab*. thk. Ahmed 'Abdulğafûr 'Attâr. Mekke: y.y., 1399/1979.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-İrbilî. *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*. thk. İhsân Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1391/1971-1415/1994.
- İbn Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Musned*. thk. Şu'ayb el-'Arnavût, 'Âdil Murşid v.dğr. 50 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1421/2001.
- İbn Hişam, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî. *Şerhu Katri'n-Nedâ ve Belli's-Sadâ*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Kahire, 11. Basım, 1383.
- *Muğni'l-Lebîb 'an Kutubi'l-E'ârîb*. thk. Mâzin el-Mubârek / Muhammed Alî Hamdullâh. 2 Cilt. Şam: Dâru'l-Fikr, 6. Basım, 1985.
- *Evdahu'l-Mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*. thk. Yusuf Muhammed el-Bikâ'î. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, ts.
- *Şerhu Şuzûri'z-Zeheb fi Ma'rîfeti Kelâmi'l-'Arab*. thk. Abdülğani ed-Dakr. Suriye: eş-Şirketu'l-Muttehide, ts.
- İbn Mâlik, Ebû Abdullah Cemâleddîn Muhammed b. Abdullah b. Mâlik et-Tâ'î el-Ceyyânî. *İcâzu't-Ta'rîf fi 'İlmi't-Tasrîf*. thk. Muhammed el-Mehdî 'Abdu'l-Hayy 'Ammâr Sâlim. Medine: 'İmâdetu'l-Bahsi'l-'İlmi, 1422/2002.
- *Şerhu Teshîli'l-Fevâ'id*. thk. Abdurrahmân es-Seyyid - Muhammed Bedevî el-Mahtûn. 4 Cilt. b.y.: Heçr li't-Tıbbâ'ati ve'n-Neşri ve't-Tevzî', 1410/1990.

- İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem b. Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyfî'î. *Lisân'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Şâdir, 1414/1993.
- İbn Sîde, Ebû el-Hasan Alî b. İsmail b. Sîde el-Mursî. *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zam*. thk. 'Abdelhamîd Hendâvî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1421/2000.
- İbn Vellâd, Ebu'l-Abbâs Ahmed Muhammed b. Vellâd et-Temîmî el-Mısırî. *el-Maksûr ve'l-Memdûd*. thk. Paul Burunnle. Leiden, 1900.
- İbn Ya'îş, Ebu'l-Bekâ Muvaffakuddîn Ya'îş b. Alî b. Ya'îş b. Muhammed el-Esedî el-Halebî. *Şerhu'l-Mufassal li İbni Ya'îş*. thk. Emîl Bedî' Ya'kub. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1. Basım, 2001.
- İbnu'l-Enbârî, Ebû Bekir Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed. *el-Müzekker ve'l-Müennes*. thk. Muhammed Abdülhâlık Udayme. 2 Cilt. Kahire: Lecnetu İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, 1401.
- İbnu'l-Esîr, Ebû's-Sa'âdât el-Mubârek b. Muhammed el-Cezerî. *el-Bedî' fî 'İlmi'l-'Arabiyye*. thk. Fethî Ahmed 'Aliyyuddîn. 2 Cilt. Mekke: Cami'atu Ummi'l-Kurâ, 1420.
- İbnu'l-Habbâz, Ahmed b. el-Huseyn b. el-Habbâz. *Tevcîhu'l-Luma'*. thk. Fâyiz Zekî Muhammed. Kahire: Dâru's-Selam, 1428/2007.
- İbnu'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus. *el-Kâfiye fî 'İlmi'n-Nahv*. thk. Sâlih 'Abdul'azîm eş-Şâ'ir. Kahire: Mektebetu'l-Âdâb, 2010.
- *eş-Şâfiye fî İlmeyi's-Tasrif ve'l-Hat*. thk. Sâlih 'Abdul'azîm eş-Şâ'ir. Kahire: Matbatu'l-Adab, 1. Basım, 2010.
- *eş-Şâfiye fî 'İlmi't-Tasrif ve'l-Vâfiye Nazmu's-Şâfiye*. thk. Hasen Ahmed el'Osmân. Mekke: el-Mektebetu'l-Mekkiyye, 1415/1995.
- *Şerhu'l-Kâfiyeti's-Şâfiye*. thk. Abdulmun'im Ahmed Herîdî. Mekke: Merkezu'l-Bahsi'l-'İlmî ve İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, 1. Basım, ts.
- İbnu'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-Verrâk el-Bağdâdî. *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramadân. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1417/1997.
- İbnu's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî en-Nahvî. *el-Usûl fî'n-Nahv*. thk. 'Abdulhuseyn el-Fetlî. 3 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, ts.
- İbnu'l-Cevzî, Cemâluddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed. *Zâdu'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr*. thk. Abdurrezak el-Mehdî. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1422.

- İbnu'l-Kıftî, Ebu'l-Hasen. *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm. 4 Cilt. Kahire/Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî/Muessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, 1406/1982.
- İbnu's-Sâiğ, Ebu Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Hasan b. Sibâ' b. Ebubekir el-Cuzâmî. *el-Lemhatu fî Şerhi'l-Mulhe*. thk. İbrahim b. Salim es-Sâ'idî. 2 Cilt. Medine: 'İmâdetu'l-Bahsi'l-İlmî, 1. Basım, 2004.
- 'İd, Muhammed. *en-Nahvu'l-Musaffâ*. Kahire: Mektebetu'ş-Şebab, 1975.
- İsfahânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râğib *el-Mufredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvan Adnan Dâvudî. Beyrût: Dâru'l-Kalem, 1. Basım, 1412.
- İskâfî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hatîb el. *Durretu't-Tenzîl ve Ğurretu't-Te'vîl*. thk. Muhammed Mustafa Aydın. 2 Cilt. Mekke: Cami'atu Ummi'l-Kurâ, 1. Basım, 1422.
- İşbîlî, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer. *Fihristu İbn Hayr el-İşbîlî*. thk. Beşşâr 'Avvâd Marûf - Mahmud Beşşâr 'Avvâd. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 2009.
- İşler, Emrullah. "Zeccâc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/173-174. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kahyaoğlu, Yasin. "Ebu'l-Abbâs el-Müberred'in Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve el-Kâmil Adlı Eseri". *Nüsha* 10 (2003), 83-96.
- Kâlî, Ebû Alî İsmâîl b. el-Kâsım b. Ayzûn el-Kâlî el-Bağdâdî. *el-Bâri' fî'l-Luğâ*. thk. Hişâm et-Ta'ân. Bağdat: Mektebetu'n-Nahda, 1. Basım, 1975.
- Kannevcî, Ebu't-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Hân b. Hasen b. Alî. *Fethu'l-Beyân fî Makâsıdı'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. İbrahim el-Ensârî. 15 Cilt. Beyrût: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1412.
- Karabulut, Ali Rıza - Karabulut, Ahmet Turan. *Mu'cemu Târîhi't-Turâsi'l-İslâmî fî Mektebâti'l-'Âlem*. Kayseri: Dâru'l-Akabe, 2001.
- Karagöz, Mustafa. *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı*. Ankara: AOY, 2010.
- Kâtib Çelebi, Mustafâ b. Abdullah Hâcî Halîfe. *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kutub ve'l-Funûn*. 6 Cilt. Bağdat: Mektebetu'l-Musennâ, 1941.
- Kayapınar, Durmuş Ali. "ez-Zeccâc'a nispet edilen 'İ'râbu'l-Kur'ân' Kimindir? ve Bu Kitabın Gerçek Adı Nedir?" *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (1997), 81-108.

- Kaysî, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed. *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye fî 'İlmi Me'âni'l-Kur'an ve Tefsîrihî ve Ahkâmihî ve Cumelin min Funûni 'Ulûmih*. 13 Cilt. Camiatu's-Şarika: Mecmuatu Buhusi'l-Kitabi ve's-Sünne, 1. Basım, 1429.
- *Muşkilu İ'râbu'l-Kur'an*. thk. Hatem Salih ed-Damin. 2 Cilt. Beyrût: Muessetu'risâle, 2. Basım, 1405/1984.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemu'l-Muellifîn*. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, ts.
- Kılıç, Hulusî. "İştikak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/439-440. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- "Sarf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/136-137. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Kıyıcı, Selahattin. "Ezherî, Muhammed b. Ahmed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/65. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Hazrecî. *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*. thk. Ahmed el-Beraddûnî-İbrahim Eттаfeyyiş. 10 Cilt. Mısır: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 2. Basım, 1384/1964.
- Lugavî, Ebu't-Tayyib Abdülvahid b. Ali el-Halebî. *Kitabu'l-Ezdâd fî Kelâmi'l-'Arab*. thk. İzzet Hasan. Beyrût: Matbu'atu el-Mecme'u'l-'İlmî el-'Arabî, 1963.
- Makdisî, Mer'î b. Yûsuf b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kermî. *Delilu't-Talibîn li-Kelâmi'n-Nahviyyin*. Kuveyt: İdâretu'l-Mahtûtât ve'l-Mektebâti'l-İslâmiyye, 2009.
- Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebu'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdülkâdir b. Muhammed. *el-Mukaffa'l-Kebîr*. thk. Muhammed el-Ya'lavî. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1427/2006.
- Me'arrî, Ebu'l-Mehâsin el-Mufaddal b. Muhammed b. Mis'ar et-Tenûhî. *Târihu'l-Ulemâi'n-Nahviyyîn mine'l-Basriyyîn ve'l-Kufiyyîn ve Ğayrihim*. thk. Abdulfettah Muhammed el-Halv. Kahire: Hicr, 2. Basım, 1412/1992.
- Meylânî, Muhammed b. Abdurrahim b. Huseyn. *Şerhu'l-Muğnî*. thk. Ahmed Hilmi el-Kûğî - Muhammed Mehdî ed-Diyarбекrî. Diyarbakır: Mektebetu Seydâ, 1428.
- Murâdî, Ebû Muhammed Bedruddîn Hasan b. Kasım b. Abdillâh b. Ali el-Mısri el-Mâlikî. *el-Cene'd-Dânî fî Hurûfi'l-Me'âni*. thk. Fahreddin Kabâve - Muhammed Nedim Fazıl. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1. Basım, 1998.
- *Tavzihu'l-Mekâsîd ve'l-Mesâlik bi-Şerhi Elfiyyeti İbn Mâlik*. thk. Abdurrahman Ali Süleyman. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1. Basım, 1428.

- Müberred, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezid. *el-Muktadab*. thk. Muhammed Abdülhâlık Udayme. 4 Cilt. Kahire: Lecnetu İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, 1415/1994.
- Müneccid, Muhammed Nureddin. *el-İştirâku'l-Lafzî fi'l-Kur'âni'l-Kerim beyne'n-Nezariyyeti ve't-Tatbîk*. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1999.
- *et-Terâduf fi'l-Kur'âni'l-Kerîm beyne'n-Nezariyyeti ve't-Tatbîk*. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1997.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-Sahîh*. thk. Muhammed Fuad Abdulkaki. 5 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1374.
- Nahvî, Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil b. Yunus el-Murâdî. *İ'rabu'l-Kur'an*. thk. Abdulmun'im Halil İbrahim. 5 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1421.
- Nazıru'l-Ceyş, Takiyyuddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdiddâim et-Teymî. *Temhîdu'l-Kavâ'id bi Şerhi Teshîli'l-Fevâ'id*. thk. Alî Muhammed Fahir vd. 11 Cilt. Kahire: Dâru's-Selam, 1428.
- Nisâbü'rî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ebi'l-Hasen b. el-Hüseyn el-Gaznevî. *İcâzu'l-Beyân 'an Me'âni'l-Kur'an*. thk. Hanîf b. Hasan el-Kâsimî. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1415.
- Özbalıkçı, M. Reşit. *Kur'an ve Hadis'in Arap Gramerindeki Rolü*. İzmir: Çağlayan Matbaası, 2006.
- “Ebû Alî el-Fârisî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/88-90. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Özçelik, Ziya. *Ebu'l-Abbas Sa'leb ve el-Fasîh'i*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi/Master's Thesis, 1997.
- Özkal, Ramazan. *ez-Zeccâc ve Kitâbu Fe'altü ve Ef'altü Adlı Eserinin İçerik ve Yöntem Açısından İncelenmesi*. Konya: Necmettin Erbakan, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Polat, Salahattin. “Abdullah b. Ahmed b. Hanbel”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/81. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Razî, Ebû Abdillâh Fahreddin Muhammed b. Ömer b. el-Hasen b. el-Hüseyn et-Teymî. *Mefâtihu'l-Ğayb*. 32 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâit-Turâsi'l-Arabî, 1420.
- Râzî, Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkadir. *Muhtâru's-Sihâh*. thk. Yusuf Şeyh Muhammed. Beyrût: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1420.

- Sabbân, Ebu'l-İrfân Muhammed b. Alî es-Sabbân el-Mısırî. *Hâşiyetus-Sabbân 'alâ Şerhi'l-Uşmûnî li Elfiyeti İbn Mâlik*. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1417/1997.
- Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybek b. Abdullah. *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnâvût - Turkî Mustafâ. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabiyye, 1420/2000.
- Sâfî, Mahmûd b. Abdurrahim. *el-Cedvel fi İ'râbi'l-Kur'âni'l-Kerîm ve Sarfih ve Beyânih me'a Fevâid Nahviyye Hâimme*. 31 Cilt. Dimaşk; Beyrut: Dâru'r-Reşîd; Muessetu'l-İmân, 4. Basım, 1418.
- Sâlih, Subhi. *Dirâsât fi Fikhi'l-Luğa*. Beyrût: Dâru'l- 'İlm li'l-Melâyîn, 1. Basım, 1960.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *el-Keşf ve'l-Beyân*. thk. Ebû Muhammed b. 'Âşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1422/2002.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr. *el-Ensâb*. thk. Abdurrahman b. Yahya el-Yemânî. Haydârâbâd: Meclisu Dâireti'l-Me'ârifî'l-Osmaniyye, 1. Basım, 1962.
- Sezgin, Fuat. *Târîhi't-Turâsi'l-'Arabî*. çev. Mustafa Arafat. 10 Cilt. Riyad: Cami'atu'l-İmam Muhammed b. Su'ûdi'l-İslamiyye, 1988.
- Sîbeveyh, Ebû Bişr 'Amr b. 'Osmân b. Kanber el-Hârisî. *el-Kitâb*. thk. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1408/1988.
- Sîrâfî, Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzubân. *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*. 5 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1. Basım, 1429.
- *Ahbâru'n-Nahviyyîne'l-Basriyyîn*. thk. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî - Muhammed Abdulmun'im Hafâcî. Kahire: Mektebetu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1373.
- Sübki, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî. *Tabakâtu's-Şâfi'iyeti'l-Kubrâ*. thk. Mahmud Muhammed et-Timâhî - Abdulfettah Muhammed el-Hılû. 10 Cilt. Heclî't-Tıbbâ'ati ve'n-Neşri ve't-Tevzî', 2. Basım, 1413.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Buğyetu'l-Vu'ât fi Tabakâti'l-Lugaviyyîn ve'n-Nuhât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l- Fikr, 2. Basım, 1399/1979.
- *el-İktirâh fi Usûli'n-Nahv*. thk. Abdulhakîm 'Atiyye. Dimaşk: Dâru'l-Beyruti, 2. Basım, 1427/2006.
- *el-Muhezzeb fimâ Vaka'a fi'l-Kur'âni mine'l-Mu'arrab*. thk. et-Tihâmî er-Râcî el-Hâşimî. Fas; Birlesik Arap Emirlikleri: Matba'atu Fudâle, ts.

- *el-Muzhir fî 'Ulûmi'l-Luġa ve Envâ'ihâ*. thk. Fuâd Alî Mansûr. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1418/1998.
- *Esasu'l-Belaġa*. thk. Mezid Na'im Şevkî el-Ma'arrî. Beyrût: Mektebetu Lubnan Naşirûn, 1998.
- *Hem'u'l-Hevâmi' fî Şerhi Cem'i'l-Cevâmi'*. ed. Abdulhamid Hindâvî. 3 Cilt. Mısır: el-Mektebetu't-Tevfikîyye, ts.
- *Nevâhidu'l-Ebkâr ve Şevâridu'l-Efkâr*. 3 Cilt. Mekke: Câmi'atu Ummi'l-Kurâ, 1424/2005.
- Şâtibî, Ebû İshâk İbrahim b. Musa. *el-Mekâsîdu's-Şâfiyye fî Hulâseti'l-Kâfiyye*. thk. Muhammed İbrahim el-Bennâ vd.. 10 Cilt. Mekke: Me'hadu'l-Bûhûsi'l-İlmiyye ve İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, 1. Basım, 1428.
- Şâyi', Muhammed b. Abdirrahman b. Salih. *el-Furûku'l-Lugaviyye ve Eseruhâ fî Tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Riyad: Mektebetu'l-'Ubeykân, 1. Basım, 1993.
- Şek'ah, Mustafa. *Menahicu't-Te'lif 'inde'l-'Ulemâi'l-'Arab*. Beyrût: Dâru'l-İlim li'l-Melâyin, 15. Basım, 2004.
- Şensoy, Sedat. "Rummânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/242-244. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Şevkânî, Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Yemenî eş-. *Fethu'l-Kadîr*. 6 Cilt. Dımaşk; Beyrut: Dâru İbn Kesîr; Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1. Basım, 1414.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî. *Câmiu'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed eş-Şâkir. 24 Cilt. Beyrût: Muessetu'r-Risale, 1. Basım, 1420/2000.
- Tahânevî, Muhammed b. Alî b. el-Kâdî Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbir el-Fârûkî el-Hanefî. *Keşşâfu Istilâhâti'l-Funûn ve'l-'Ulûm*. thk. Alî Dahrûc. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetu Lubnân Nâşirûn, 1996.
- Tatlı, Alican. "Cehdamî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/224-225. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Topaloġlu, Bekir. "Esmâ-i Hüsnâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/404-418. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Tural, Hüseyin. "İbn Hâleveyh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/14-16. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Ukberî, Ebu'l-Bekâ Muhibuddîn Abdullah b. el-Hüseyin b. Abdilah el-Baġdâdî. *el-Lubâb fî 'İleli'l-Binâi ve'l-İ'râb*. thk. Abdülilâh en-Nebhân. 2 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Fikir, 1. Basım, 1416/1995/.

- *et-Tebyîn ‘an Mezâhibi’n-Nahviyyîne’l-Basriyyîn ve’l-Kûfiyyîn*. thk. Abdurrahmân el-‘Useymin. Beyrût: Dâru’l-Ġarbi’l-İslâmî, 1406/1986.
- *Mesâil Hilâfiyye fi’n-Nahv*. thk. Muhammed Hayr el-Helvânî. Beyrut: Dâru’ş-Şarki’l-‘Arabî, 1412/1992.
- Uşmûnî, Ebu’l-Hasen Nûruddîn Ali b. Muhammed b. İsâ b. Yûsuf el. *Şerhul-Uşmûnî ‘alâ Elfiyyeti İbni Mâlik*. Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1. Basım, 1998.
- Vâhidî, Ebu’l-Hasen Alî b. Ahmed en- Nîsâbûrî. *el-Vasît fi Tefsîri’l-Kur’âni’l-Mecîd*. thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd vd. 4 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1. Basım, 1994.
- Yakub, Emîl Bedî. *el-Mu‘cemu’l-Mufasssal fi’l-Müzekker ve’l-Müennes*. Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1. Basım, 1994.
- *Mevsu‘atu ‘Ulûmil-Luġati’l-‘Arabiyye*. Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1. Basım, 2006.
- Yazıcı, Hüseyin. “İbnu’s-Serrâc”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/205-206. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yıldız, İbrahim. “Ebû İshâk ez-Zeccâc ve Tefsir İlmindeki Yeri”. *Kafkas Üniversitesi Harakani Dergisi* 1/2 (2014), 83-108.
- “Ebû İshâk ez-Zeccâc’ın Esmâ-i Hüsnâ ve Besmele Hakkında İki Eseri”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (2015), 33-64.
- Yıldız, Musa. “Zeccâcî, Ebu’l-Kâsım”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/175-176. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. ‘Abdurrezzâk ez-. *Tâcu’l-‘Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*. thk. Heyet. 40 Cilt. Mekke: Dâru’l-Hidâye, ts.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. es-Serî b. Sehl. *el-Muselles fi’l-Luġa*. thk. Süleyman el-Âyîd. Mekke: Mecelletu Câmi‘ati Ummi’l-Kurâ li’l-Buhûsi’l-‘İlmiyye, 1411.
- *Fe‘altu ve Ef‘altu*. thk. Ramazan Abduttevvâb - Subayh et-Temimî. Mektebetu’s-Sekâfeti’d-Dîniyye, 1995.
- *İ’râbu’l-Kur’ân*. thk. İbrâhîm el-Ebyârî. 3 Cilt. Kahire: Dâru’l-Kutubi’l-İslâmiyye, 1404.
- *Kitâbu Halki’l-İnsan*. thk. İbrâhîm es-Sâmerrâî. Bağdad: Mecelletu’l-Mecmai’l-‘İlmiyyi’l-‘Irâkî, 1963.

- *Kitâbu'l-İbâne ve't-Tefhîm 'an Ma'âni Bismillâhirrahmânirrahim, (Erba'u Resâili Fi'n-Nahv)*. thk. Abdulfettâh Selîm. Kahire: Mektebetu'l-Âdâb, 2003.
- *Mâ Yansarifü ve mâ lâ Yansarifü*. thk. Hudâ Mahmûd Karâ'a. Kahire: Lecnetu İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1971.
- *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhu*. thk. Abdulcelîl Abduh Şelebî. 5 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1408/1988.
- *Tefsîru Esmâ'illâhi'l-Husnâ*. thk. Ahmed Yûsuf ed-Dekkâk. Beyrût: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1979.
- Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî. *el-İdâh fî 'İleli'n-Nahv*. thk. Mâzin el-Mubârek. Beyrut: Dâru'n-Nefais, 5. Basım, 1986/1406.
- *el-Lâmât*. thk. Mâzin el-Mübârek. Dımaşk: Dâru'l- Fıkr, 2. Basım, 1985.
- *Hurûfu'l-Me'ânî*. thk. Alî Tefvîk el-Hamd. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2. Basım, 1406/1986.
- Zehebî, Şemseddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz. *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*. thk. Su'ayb el-Arnâvut. 25 Cilt. Beyrût: Mu'essesetu'r-Risâle, 3. Basım, 1405/1985.
- *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l- Meşâhîr ve'l-A'lâm*. thk. Beşşâr 'Avvâd Marûf. Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1. Basım, 2003.
- Zemaşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. 'Amr ez-. *el-Mufasssal fî Sina'ati'l-İ'râb*. thk. Alî Bû Mulhim. Beyrut: Mektebetu'l-Hilal, 1993.
- Zerkeşî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh b. Bahâdır eş-Şâfi'î. *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. Kahire: Dâru't-Turâs, 1376/1957.
- Zeyyât, Ahmed vd. *el-Mu'cemu'l-Vasît*. 2 Cilt. Dâru'd-Da've, ts.
- Ziriklî, Hayreddin b. Mahmud b. Muhammed b. Ali b. Faris ed-Dimeşkî. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-İlim li'l-Melayîn, 15. Basım, 2002.
- Zuhaylî, Vehbe b. Mustafa. *et-Tefsîru'l-Munîr fî'l-'Akîdeti ve'ş-Şeri'ati ve'l-Menhec*. 30 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Fikri'l- muasır, 2. Basım, 1418.
- Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Abdillâh b. Mezhic. *Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Lugaviyyîn*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 2. Basım, 1984.

ÖZGEÇMİŞ

Adı-Soyadı	MUCAHİT		EKİNCİ
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı Diller	ARAPÇA		
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı		Kurum Adı
Lise	2001	2004	
Lisans	2005	2010	
Yüksek Lisans	2013	2016	
Doktora	2016		
Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama - Ayrılma Yılı		Çalışılan Kurumun Adı
1.	2007	2013	Diyanet İşleri Başkanlığı Taşra (İmam – Hatip)
2.	2013	Devam ediyor	Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Araştırma Görevlisi)
3.			
Üye Olduğu Bilimsel ve Meslekî Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar			
Yayınlar:	Al Younes, Hafele, İkinci, Mucahit. " مشهد المرأة النّادبة في القصيدة " الجاهليّة: دراسة وصفية. Mütefekkir 9 / 18 (Aralık 2022): 525-539. İkinci, Mucahit. "Zeccâc'ın Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhu Adlı Eserinde İstişhâd Metodu". Marifetname 9 / 2 (Aralık 2022): 467-492.		
Diğer:			
İletişim (e-posta):			
		Tarih:	
		İmza:	
		Adı-Soyadı:	